

157. évfolyam (2023) | 4. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
157. évfolyam (2023) 4. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János,
Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

FUTBALLPÁLYÁK, KÉNYSZERPÁLYÁK

Barát Bence: Ellenfelekből ellenségek.

Az FTC–MTK ellentét kialakulása és rétegei 1926 előtt 627

Csillag Péter: Az erdélyi labdarúgás kérdései a második bécsi döntés után

(1940–1945) 653

Kiss László – Mitrovits Miklós: A sport és a szakszervezetek –

a sportegyesületi struktúra átalakítása Kelet-Közép-Európában 683

Lorenzo Venuti: Túllépni az Aranycsapaton. A sport mint a kulturális diplomácia

eszköze a magyar forradalom után (1956–1960) 711

TANULMÁNYOK

Toldi Lóránt: (Fél)polgárok hadiállapotban. Ivánka Imre volt 48-as honvédtiszt

és választói az 1860-as évek elején 733

Tamás Ágnes: Festmények metamorfózisai budapesti karikatúrákon (1890–1910) 761

Pelles Márton: Az Atlantica Trust története (1906–1944) 789

TÖRTÉNETI IRODALOM

Veszprémy László (ford., bev., jegyz.): Fuldai évkönyv (828–901).

Annales Fuldenses (Katona Csete) 815

Ivana Komatina: Kral' Stefan Uros I Veliki i n'egov vek (*Font Márta*) 818

Lipthay Endre – Somogyi Gréta (s. a. r.): Édes Imrém! Lelkem, Márikóm!

Gróf Mikó Imre és felesége, Rhédey Mária grófnő leveleskönyve

1848–1849-ből (*Kemény Krisztián*) 820

Veszprémy László Bernát: 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története

(*Szőke Richárd Rajmond*) 823

<i>Nagy András: Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ, 1956–1963</i> <i>(Kecskés D. Gusztáv)</i>	826
<i>Borsi-Kálmán Béla: Az Aranycsapat és ami utána következik. Adalékok a Rákosi-korszak</i> <i>és a Kádár-rendszer történetéhez a futball tükrében (Rigó Balázs)</i>	829
<i>Richly Gábor: A Helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ története,</i> <i>1980–2020 (Hammerstein Judit)</i>	832
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	835

FUTBALLPÁLYÁK, KÉNYSZERPÁLYÁK

Barát Bence

ELLENFELEKBŐL ELLENSÉGEK

Az FTC–MTK ellentét kialakulása és rétegei 1926 előtt

A Magyar Testgyakorlók Köre (MTK) és a Ferencvárosi Torna Club (FTC) küzdelme a magyar labdarúgás kedvelőinek örökzöld témája. Nem számít, hogy éppen foggal-körömmel harcolnak egymással a bajnoki címért, vagy egyikük domináns fölénnel vezeti a ligát, míg a másikat a középmezőny nyeli el, esetleg a másodosztályban tengeti napjait, összecsapásaikat mindig kiemelt figyelem kíséri, csatájukat különös feszültség övezi. Ennek indokát nem pusztán a több mint egy évszázadra visszatekintő rivalizálásuk hagyományában, hanem annak okaiban és szembenállásuk változatosságában kell keresnünk. Az MTK és az FTC párharca a magyar futballtörténelem megtestesülése, annak szinte minden kihívását, problémáját, megoldási kísérletét és kényszerpályáját magában foglalva. Sőt – merem állítani – nemcsak a futballé, hanem a velük azonosított társadalmi csoportoké is. A futballpályákon ugyanis nem kizárólag egyesületek és nemzeti válogatottak, hanem az ezen csapatok által képviselt nemzeti, etnikai, vallási, politikai csoportosulások szimbolikus küzdelmének is tanúi lehetünk. A futballszurkolók szemében a rivális közösség kiérdemelt legyőzése a pályán szimbolikus igazságszolgáltatásnak minősül a „való életben” ellensúlyozhatatlannak tűnő gazdasági, kulturális vagy társadalmítóke-főlénnel rendelkező ellenfelük felett. Az egyesületek szurkolótáborai azonban általában korántsem homogén csoportok, mint ahogy az sem garantált, hogy magukénak érzik a vezetőség vagy a klubalapítók által meghatározott egyesületi célokat. Egy csapathoz kötődni, érte rajongani ugyanis rendkívül változó megfontolásokból lehet. Van, aki a klub története, van, aki az aktuális jelképei, megint más az eredményei vagy társadalmi kapcsolatai miatt érzi magához közelebb az adott egyesületet, ám ezen egyéni viszonyulások végső soron hatnak a csapat önmeghatározására is. Ez persze visszafele szintén igaz. A támogatott egyetemen hordozott jelképek felértékelődhetnek a szurkoló szemében, ahogy a klubhoz egyre szorosabb érzelmi szálak kezdik fűzni. E kétoldalú viszonyrendszer révén alakul ki a sportegyesület és szurkolói alkotta közösség, mely bizonyos mértékű kollektív identitástudattal, ám sok esetben annál jóval pontosabban meghatározott ellenségképpel rendelkezik.

Miképp az egyetemen a vezetői és szurkolói révén formált kollektív identitása, úgy a sporttársadalom egyéb csoportjai által az adott klubnak tulajdonított jelentéstartalmak is függetlenedhetnek a csapat által képviselni kívánt jelképektől és eszméktől, ám az így, kívülről „ráaggatott” képzetek ugyanolyan lényeges szerepet

játszanak egy egylet szimbolikus térben betöltött társadalmi-politikai pozíciójának kialakulásában és formálódásában, mint az előbbieken felsorolt tényezők. Ezen jelentéstartalmi rétegek pedig jelentősen befolyásolják egy-egy klub sorsát, akár azonosul velük, akár szabadulna tőlük. A legnagyobb problémát azonban az jelenti, hogy míg az egyesületek vezetőségi összetételét, a tagjai által tett nyilatkozatokat, illetve a sajtóban az egyes csapatok köré épülő narratívákat meglehetősen pontosan ismerjük, szurkolótáboraik társadalmi összetételéről és arról, hogy ezen csoportok miként vélekednek saját klubjukról (illetve ellenfeleikről), csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk. Annyit joggal feltételezhetünk, hogy az átlagos futbalszurkolóhoz eljutottak a korabeli sportsajtó vezető témái, de nem tudjuk, ezek mennyiben befolyásolták klubjáról alkotott nézeteit. Tanulmányomban így csak az MTK és az FTC vezetőségeinek önreprezentációjáról – és az ehhez társuló ellenségkép kialakításáról –, valamint a sajtóban az egyes publicisták által a kluboknak tulajdonított jelentéstartalmakról tudunk következtetéseket levonni.

Míg a Ferencváros és az MTK szembenállásának tényére szinte minden hazai labdarúgással foglalkozó munka kitér, és valamennyi sportrajongó számára ismert, hogy a magyar futball úgynevezett *örökrangadó*jának titulusára csak az MTK és az FTC összecsapása lehet méltó, kapcsolatuk alakulásáról, az azt formáló tényezőkről, az egyletek öazonosságáról és ellenségképéről vagy rivalizálásuk kiváltó okairól rendkívül keveset tudunk. Az elmúlt száz évben sokan sokféleképpen próbálták értelmezni az FTC és az MTK közti konfliktus kirobbanásának miértjét, időpontját és tartalmát, ám konszenzust kialakítani nem sikerült a kérdésben. Azt is állíthatjuk, hogy ahány nézőpont, annyi magyarázat született már. Hadas Miklós és Karády Viktor a magyar futball társadalomtörténetét áttekintő tanulmányában ködösen a magyarországi németiség és a zsidóság „asszimilációs versenyfutásaként” értelmezi a rivalizálást,¹ míg hozzájuk valamelyest hasonlatosan Krausz Tamás elsősorban a zsidóság és a keresztény magyarság ellentétére alapozva vázolja fel a két klub közös történetét róluk szóló esszéjében.² Bali János a Hadas–Karády szerzőpáros által is érintett, kispolgári Ferencváros és nagypolgári MTK ellentéteként mutatja be tanulmányában a „Fradi-szív” és a „fradizmus” szimbolikáját, a „fradizmus” ellenpólusának több helyen az „MTK-izmust” említve.³ A hazai tudományos futballtörténetírás legtermékenyebb szerzője, Szegedi Péter egy helyen azt állítja „az [FTC–MTK] ellentét jelentéstartalmait tekintve 1900-ban zsidó–német *etnikai* szembenállás volt, 1910-ben zsidó–keresztény *felekezeti* polarizáció,

¹ Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történeti vizsgálatához. Replika 17–18. (1995) 89–119.

² Krausz Tamás: Futball és rasszizmus Magyarországon – avagy miről szól az Ajax–Fradi ellentét? Eszmélet 29. (1996) 104–126.

³ Bali János: „Hungarofradizmus”. Egy sportegyesület szimbolikája. Tabula 1. (1998) 85–105.

1917-ben profi–amatőr dichotómia, 1940-ben zsidó–magyar *politikai (fajelméleti)* polarizáció. [...] Az egyesületek pozícióinak változásai tehát összefüggtek a mező folyamatos átstrukturálódásával, ami viszont részben egy másik folyamat, vagyis a futballmezőn kívüli erők változásainak következménye volt.”⁴ Fontos kiemelni, hogy az idézett szövegrészletben Szegedi következetesen szembenállásról és nem konfliktusról ír, ám mégis szemet szúr, hogy a fenti sorok után pár évvel később megjelent kötetében már egyértelműen azt állítja, az ellenségeskedés kiváltó oka a pályakérdés volt. Az FTC ugyanis már 1908-ban stadion építésére szánta el magát, mely végül 1912-re készült el Mattyók Aladár tervei alapján, egy évvel később pedig felépült az MTK Hungária úti pályája is, amely – a Ferencvároséhoz hasonlóan – rövid időn belül hatalmas anyagi hasznot hajtott.⁵ Szegedi szerint „a két klub versengése ekkor vált barátságtalanná”,⁶ ami a csapatok szurkolótáborára is áterjedt. A rivalizálás tehát egyáltalán nem az egyesületek társadalmi hátteréből ered, hanem anyagi érdekeik állították őket szembe egymással, majd ez változott „többfrontos” háborúvá a Horthy-korszak folyamán.

A hazai sporttörténeti szakirodalom áttekintése során tehát egymásnak ellentmondó érvekkel találkozunk arra vonatkozóan, hogy mi is valójában az MTK és az FTC ellenségeskedésének kiváltó oka, és mi táplálja egymással szemben érzett ellenszenvüket. A továbbiakban történetük, társadalmi összetételük és rivalizálásuk meghatározó eseményeinek áttekintésével arra keresem a választ, hogy mi vezetett a két egyesület viszonyának elmérgesedéséhez, a konfliktus hogyan befolyásolta a hazai labdarúgóéletet, miképpen osztotta meg a futballtársadalmat, illetve milyen alakváltozatokat öltött a magyar labdarúgás első – a két klub kapcsolatát tekintve legviharosabb és legváltozatosabb – negyedszázadában. Bár konfliktusaik aprólékos elemzésével oldalak százait lehetne megtölteni, úgy vélem, közös történetük ezen korai szelete is szemléletesen ábrázolja, miként került mindkét csapat már az első világháború előtt olyan kényszerpályákra, melyek sok szempontból máig meghatározzák a sorsukat.

Az MTK első évei és társadalmi összetétele

A Magyar Testgyakorlók Körét 1888-ban Tóti Lajos, Sachs Lipót, Klauber Izidor, Leitner Ármin, Horner Ármin, Weisz Dezső, László Lajos, Donáth Sándor, Müller Dávid és Kohn Arnold, többségében izraelita vallású, sportolni vágyó fiatal hozta

⁴ Szegedi Péter: A futballmező. Kísérlet az 1945 előtti labdarúgószféra történeti-szociológiai modellezésére. Sic Itur ad Astra 62. (2011) 136. [Kiemelések az eredetiben – B. B.]

⁵ Szegedi Péter: Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig. Bp. 2016. 114–116.; Sport-Világ 1912. március 31. 1–2. Vö. Baráth Katalin: „Gegenpressing”. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK (1908–1943). Korall 2020. 81. sz. 100–137.

⁶ Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 117.

létre a református nemesi családból származó katona, sportember és sportlapszerkesztő Szekrényessy Kálmán vezetésével.⁷ A klubalapítás közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a Nemzeti Torna Egyletben (NTE) sportoló Tóti és társai egy atlétikaverseny megrendezése kapcsán összekülönböztek az NTE művezetőjével, Bokelberg Ernővel, és a konfliktus eredményeként távoztak a klubtól. A kilépők helyzetét azonban megnehezítette, hogy az NTE-n kívül más egyesület nem – vagy csak a Hajós Alfrédhoz hasonló „sztárok” esetében – vett fel zsidó sportolókat tagjai közé, így az MTK életre hívását közvetetten a korszak sportéletének felekezeti törésvonalai tették szükségessé.⁸ Az MTK nem volt deklaráltan zsidó klub, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül bárki csatlakozhatott az egyesülethez, amit a keresztény Vermes Lajos elnökké és Kükemezey Árpád alelnökké választása is alátámasztott 1889-ben.⁹ Az MTK köztudatban elterjedt „zsidóságának” alapját tehát éppen ezen nyitottsága teremtette meg, mely csak nagyon kevés sportegyesületre volt jellemző az időszakban, aminek következménye, hogy az izraelita sportolók az őket mégis befogadó egyeslet(ek)ben nagyobb számban tűntek fel.

Az MTK ismertsége és elismertsége akkor lépett új szintre, amikor 1891-ben Porzsolt Gyula miniszteri titkárt, a 19. századi magyar sportélet meghatározó dinasztijának tagját választották elnökké.¹⁰ Valószínűleg az új elnök tekintélyének is köszönhető, hogy az 1890-es évek második felére az addig jellemzően a kevésbé tehető teréz- és erzsébetvárosi kereskedők, kisiparosok és kispolgárok mellé belépett a vezetőségbe több ügyvéd is, így például az alelnöki pozíciókat betöltő Tedesco Lajos és az 1906-os virilislistán is szereplő Heteés (Hirschfeld) Antal vagy Graber Gyula kormányfőtanácsos.¹¹ De találkozzunk még műszaki tanácsossal, magántisztviselővel és rendőrfelügyelővel is a klubtagok között,¹² azonban a kereskedők és kispolgárok továbbra is jelentős számbeli fölényben maradtak. Az MTK társadalmi összetétele tehát a századfordulóra valamelyest „elitizálódott”, jobban mondva a vezetőség felső szintjeire kerültek be magasabb presztízzsel és végzettséggel, nagyobb vagyonnal, illetve kiterjedtebb társadalmi kapcsolatokkal rendelkező személyek, akik (nem mellesleg) sportberkekben is jó hírnévnek örvendtek. Míg azonban a klubtagok társadalmi státusa változást mutatott, a zsidó tagok aránya stagnált – az időszakban végig 30-40%-ra tehető.

⁷ Szekrényessy Attila: Az MTK születése. Bp. 2016.; Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 88.

⁸ Szekrényessy A.: Az MTK születése i. m. 53–59.; Rejtő László: Kilenc klub krónikája. Bp. 1969. 10–14.

⁹ Egyesületi hírek. Budapesti Hírlap, 1889. március 26. 6.

¹⁰ Nemzet, 1891. április 7. 3.

¹¹ Bertalan Dávid: Keresztény vagy zsidó? A Ferencváros és az MTK társadalmi háttere a „labda elrugaszkodásának” pillanatában. Kézirat. 2016.

¹² Vö. Bódy Zsombor: A magántisztviselő réteg kialakulása Magyarországon 1890–1930. In: A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. Szerk. Sasfi Csaba. Salgótarján–Bp. 2003. 205–213.

Ez a 20. század első évtizedében is változatlan maradt, majd az első világháború előtti években növekedésnek indult és elérte az 50%-ot.¹³

Bár a kék-fehér egyesület minden társadalmi réteg előtt nyitva állt, a művelt sportágak tekintetében már nem mutatkozott ennyire liberálisnak. A 19. század utolsó éveiben Magyarországra is betörő labdarúgást ugyanis a vezetőség eleinte következetesen elutasította, ami a klub történetének első kríziséhez vezetett. Ennek eredményeként a taglétszám rohamos csökkenésnek indult, és amikor a futballozni vágyó sportolók 1900 márciusában kiléptek, megalapítva a Budapesti Atlétikai Klubot,¹⁴ az 1896-ban még 300 fős tagság mintegy ötödére csökkent, ami a bevételeket is erősen visszavetette. Végül 1902-ben megalakult az MTK futballszakosztálya, és még ebben a szezonban – a Budapesti AK-t is megelőzve – a csapat kiharcolta a feljutást az első osztályba.¹⁵ A labdarúgó-szakosztály gyors felemelkedése azonban nem állt meg az élvonalba kerüléssel, az MTK futballistái újoncként már a bronzéremig jutottak, majd 1904-ben megnyerték a klub történetének első bajnoki címét.

1905-ben Brüll Alfréd zsidó származású nagyiparost választották az MTK elnökévé, ami meghatározó eseménynek bizonyult a klub történetében. Az elkövetkező négy évtizedben ugyanis Brüll személye, illetve sorsa összefonódott az MTK-val, és bár ő maga soha nem hangoztatta zsidóságát, a két világháború közti szélsőjobboldali irányzatok számára az MTK–Brüll páros vált a magyarságot sújtó gondok sportbeli megtestesítőjévé, amit a klub sikerei és gyorsan gyarapodó vagyona valószínűsíthetően tovább tüzeltek. A 20. század első évtizedének végén csatlakozott az egyesülethez Röser Alfréd Edvin, a terézvárosi Röser tanintézet (felső kereskedelmi és polgári iskola) igazgatója,¹⁶ aki 1909 és 1913 között a Magyar Labdarúgók Szövetsége (MLSZ) alelnöki tisztét is betöltötte. Az egyébként katolikus Röser személye több szempontból is említésre méltó, ha meg akarjuk ismerni az MTK társadalmi bázisát, illetve helyzetét a magyar futballban. Egyrészt minden bizonnyal az igazgató segítségével sikerült az iskola több tehetséges fiatal tanulóját a klubhoz csábítani, ami azért lényeges, mert a Röser-féle kereskedelmi iskola tanulóinak az időszakban valamivel több mint a felét adták izraelita felekezetű diákok, így a meritési bázis ebből a szempontból is illeszkedett

¹³ A vezetőségi névsorokat lásd Pesti Hírlap, 1890. július 23. 3., 1893. április 18. 17., 1898. március 30. 5., 1907. február 16. 18., 1912. február 28. 19.; Herkules, 1895. április 15. 67., 1897. április 15. 62.; Sport-Világ, 1902. április 13. 128.; Budapesti Hírlap, 1906. április 8. 19.; Nemzeti Sport, 1909. március 20. 29.; Az Újság, 1914. március 4. 18.

¹⁴ Csillag Péter: Oldalvonal. A magyar futball elfeledett történetei. Bp. 2021. 71–74.

¹⁵ Szegegyi P.: Az első aranykor i. m. 89.

¹⁶ Nagy Adrienn: Röser-féle „bizonyítványgyár”. Érettségi bizonyítványok hamisítása (1914–1928). In: Innováció, kutatás, pedagógusok. Szerk. Endrődy-Nagy Orsolya – Fehérvári Anikó. Bp. 2018. 352–354.

az MTK társadalmi háttéréhez.¹⁷ Másfelől Röser MLSZ-beli pozíciója kiváló érdekképviselési lehetőséget teremtett a kék-fehér egyesületnek az országos futballéletben,¹⁸ míg igazgatói tekintélye a klub presztízst növelte a városrészen. Elemzésemből tehát az rajzolódik ki, hogy Röser, ahogyan Tedesco Lajos, Hetés (Hirschfeld) Antal vagy például a szintén ügyvéd Roóz Imre is annak a VI-VII. kerületi orvosi-ügyvédi-oktatói elitnek¹⁹ a tagja volt, amely az országos gazdasági és értelmiségi eliten már legtöbbször kívül rekedt, a városi tanácsban pedig csak a legritkább esetben töltött be pozíciót.²⁰

Az 1910-es évek elejére az MTK – és különösen a futballcsapat – elsőrendű gazdasági vállalkozássá nőtte ki magát, melynek mértékét leginkább az teszi szembeötlővé, hogy 1913-ra egy húszezer néző befogadására alkalmas, a kor mércéjével mérve modernnek számító stadiont épített.²¹ A klub ismertségének köszönhetően folytatódott a magasabb társadalmi pozícióból érkező, illetve nagyobb vagyonnal rendelkező helyi elit beáramlása a vezetőségbe. Ekkor jelenik meg az egyesület sorában több orvos és ügyvéd mellett báró Dirsztay Gedeon bankigazgató, Baracs Marcell későbbi demokrata párti országgyűlési képviselő, valamint Wachsmann Dezső gyárigazgató is. Mellettük ugyanakkor tovább szolgálta az MTK-t a már korábban feltűnt, értelmiségi, hivatalnoki, illetve egy szegényebb erzsébetvárosi – jellemzően zsidó – kereskedőréteg. Ahogy azonban a klub századforduló körüli társadalmi összetételét elemző Bertalan Dávid is rámutat, az MTK társadalmi háttérének pontos meghatározását leginkább nem az információk hiánya, hanem a középosztály és a kispolgárság fogalmainak definíciós problémái okozzák.²²

A Magyar Testgyakorlók Körének első 25 éve tehát a társadalmi ranglétrán való „feljebb lépegetésről”, a fokozatos elitizálódásról és a klub társadalmi jelentőségének növekedéséről szólt. Nem kétséges, hogy az MTK nem volt deklaráltan zsidó vagy cionista egyesület, mint például az 1906-ban Dömény Lajos által alapított Vívó és Atlétikai Club (VAC), ám akaratán kívül mégis a legjelentősebb

¹⁷ Uo. 354.

¹⁸ Az MTK érdekeinek képviseletét másik oldalról a klub 1907–1909 közti titkára, a Sporthirlap szerkesztője, Vida Henrik látta el az országos sportsajtóban. Budapesti Hirlap, 1906. április 8. 19.; Pesti Hirlap, 1907. február 16. 18., február 23. 17.; Nemzeti Sport, 1909. március 20. 29.

¹⁹ Az elit általam használt fogalmának meghatározásához lásd *Gyáni Gábor*: Az elitek. In: *Gyáni Gábor – Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2006. 221–223.

²⁰ *Bertalan D.*: Keresztény vagy zsidó? i. m. 7–8.

²¹ BFL 1407.b. 2721/1911-VI. Budapest Székesfőváros polgármesterének iratai. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára. A Hungária úti pálya iratai. Vö. *Banáth K.*: „Gegenpressing” i. m. 100–137.

²² *Bertalan D.*: Keresztény vagy zsidó? i. m. 9. Vö. *Kövé György*: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 77–160.; *Szokol Réka*: Kispolgárok. Fogalomtörténeti vázlat. Múltunk 56. (2011) 2. sz. 104–128.

hazai kvázi-zsidó csapattá vált. Nyitottsága mellett azonban legalább ennyire fontos elem – legalábbis első évtizedeiben – lokális beágyazottsága. A tárgyalt időszakban ugyanis a vezetőségi tagok jelentős hányada Teréz- és Erzsébetváros kispolgári, kereskedői és értelmiségi rétegeiből került ki, mely kerületekben az izraelita felekezethez tartozók aránya kis híján megegyezik az MTK-ban mutatózó hányadukkal.²³ Szegedi Péter – Hadas Miklós és Karády Viktor gondolatát átvéve – abban látja az egyesület vonzerejét a zsidóság körében, illetve más klubokkal szemben az elsőszámú kvázi-zsidó csapat címének megszerzését, hogy nem rendelkezett lokális kötődésekkel, így például a hasonló felekezeti összetételű, ám lokálpatriótább Terézvárosi (korábban Fővárosi) Torna Clubbal vagy az Erzsébetvárosi Sport Clubbal ellentétben szélesebb rétegeket is el tudott érni.²⁴ Kutatásaim azonban éppen azt bizonyítják, hogy az MTK-nál is kimutatható a lokális beágyazottság, mégpedig igen jelentős mértékben. Meglátásom szerint az sem véletlen, hogy az MTK vezetőségének társadalmi összetételéhez legjobban hasonlító előbbi két egyesület éppen azokból a kerületekből rekrutálta tagjait, ahonnan a kék-fehér alakulat is, ám ezt az MTK-hoz képest jó másfél-két évtizedes lemaradással tették. Így tehát a verseny véget is ért, mire elkezdődött volna, mivel az 1902-ben alakult terézvárosi klub és a csak 1910-ben labdarúgó csapatot kiállító Erzsébetvárosi SC nem lehetett képes ellensúlyozni az MTK által addigra felhalmozott gazdasági és társadalmi tőke erejét.

Az 1920-as évek elején az MTK már nemcsak méltó kihívójává vált a Ferencvárosnak, hanem át is vette tőle az ország elsőszámú egyesülete címet, hiszen – a korábbi hadibajnokságokat nem számítva a sorozatba – 1920-tól kezdve hatszor nyerte meg zsinórban az első osztályú bajnokságot. Ennek megfelelően az időszak legtehetősebb egyesületévé is az MTK vált, amely az *Uj Nemzedék* információi szerint 1925-re – az FTC 80 milliójával szemben – havonta százmillió

²³ Az izraelita felekezetű lakosok aránya 1905-ben Terézvárosban 37%, Erzsébetvárosban pedig 39% volt. *Körösy József – Thirring Gusztáv*: Budapest fővárosa az 1901. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Budapesti Statisztikai Közlemények 33. (1905) 2. sz. 57.

²⁴ Hadas Miklós és Karády Viktor a Magyar Testgyakorlók Köre elnevezés mögött a zsidóság asszimilációs szándékait véli felfedezni, mely távol áll bármilyen lokális kötődéstől. Ez az elmélet azonban meglehetősen gyenge lábakon áll, ha megfigyeljük, hogy az MTK alapításának időszakában a két legnépszerűbb egyesület, a Magyar Atlétikai Club és a Nemzeti Torna Egylet is tartalmazott valamilyen nemzetiségre, hazafiasságra utaló jelzőt, illetve sok másik csapat is nevébe foglalt hasonlókat. Továbbá azt is nehéz elképzelni, hogy az MTK alapításakor a névválasztást illetően ne a keresztény Szekrényessy Kálmánnak, az ország egyik legtekintélyesebb sportemberének – illetve (sport)nyelvújítójának – lett volna döntő szava, hanem a főleg asszimiláns zsidó családokból származó, 18-20 éves sportolóknak. Valószínűsíthetően a *testgyakorló kör* szóösszetételt nem a zsidóság asszimilációs igényei és stratégiái, hanem az *erőgép* és a *kerékpár* szavakat is megalkotó Szekrényessy nyelvmagyarosító hóbortjai hívták életre, amikor a *torna* vagy az *atlétika* helyett – egy már a reformkorban is létező kifejezés – a *testgyakorlás* mellett tette le a voksát. *Hadas M. – Karády V.*: Futball és társadalmi identitás i. m. 92–97.; *Szegedi P.*: Az első aranykor i. m. 85–96. Vö. *Szekrényessy A.*: Az MTK születése i. m. 97–104.

koronát tudott a futballra költeni, de jobb játékosai egyedül is megkerestek akkora összegeket, ami egy kisebb klub teljes havi működését finanszírozhatta volna.²⁵ A klub bőséges anyagi lehetőségeihez – amellet, hogy a futball mint üzletág önmagában is rendkívül jövedelmezőnek bizonyult – hozzájárult Brüll Alfréd vagyona, illetve a MTK tagjai közé egyre nagyobb számban csatlakozó, az országos gazdasági elithez tartozó bankigazgatók, vállalatvezetők és -tulajdonosok támogatásai, akik között jelentős arányban találkoztunk izraelita vallású, esetleg kikeresztelkedett, zsidó származású személyekkel. Ilyen volt például báró Kohner Vilmos (az egyesület társelnöke 1926–1928 között), a Kohner család tulajdonában álló több vállalat vezetője, illetve a vele rokonságban és szoros gazdasági kapcsolatban álló báró Disztray Gedeon bankigazgató. A Kohner és a Dirsztay család összefonódásai azonban nem az MTK-ban kezdődtek. Már a 19. század második fele óta formálói voltak a fővárosi gabonakereskedelemnek, majd a Gabonacsarnokból kifejlődő Budapesti Áru- és Értéktőzsdének a Schossberger, Hatvany-Deutsch, Herzog és Kornfeld családokkal együtt, számtalan céget és vállalatot alapítva közösen. Ehhez a csoporthoz tartozott a Brüll család is, Brüll Alfréd apja, Ármin révén, aki Kohner lányt vett feleségül.²⁶ Az MTK zsidó-nagypolgári kötődései tehát az 1920-as évektől egyértelműen kimutathatók, melyek mögött évtizedes rokonsági kapcsolatok is feltűnnek, ám mégis túlzás lenne azt állítani, hogy ez a társadalmi csoport kizárólagos szerephez jutott a vezetőségben. Az első világháború előtt a klubvezetőség többségét adó értelmiségi és kereskedőréteg ugyan az egyesület legfelső pozícióiból ekkorra kiszorult, de a választmány derékhadát továbbra is ők adták.

A zsidóság aránya a húszas évekre megnőtt az egyesület vezetőségén belül, és az 1922-es 39,5%-ról – amely a háború előtti időszakhoz képest nem mutat változást – 1928-ra 59%-ra emelkedett.²⁷ A klub tehát az 1920-as évekre elnyerte azt a formáját, amit a közvélekedés és a megállapításait a „közös férfi tudáskincsre” alapozó szerzők neki tulajdonítanak.²⁸ Abból a szempontból legalábbis, hogy tagjai között jelentős számban voltak zsidó származású és/vagy vallású sportvezetők, akik – főleg a klubvezetés felsőbb pozícióiban – a fővárosi nagypolgárság soraiból kerültek ki. Fontos kiemelni azonban, hogy bár a szélsőjobb oldali lapok rendszeresen zsidó klubként hivatkoztak az MTK-ra, a hazai zsidóság egyáltalán nem biztos, hogy magáénak érezte az együttest. Erre világít rá az 1922-es, Szegedi Péter által „jóm kippuri futballcsata” névre keresztelt botrány, amikor az MTK

²⁵ Uj Nemzedék, 1925. szeptember 23. 6.

²⁶ *Hlbocsányi Norbert: A Kohner-család vállalkozásai.* In: Tanulmányok Budapest Múltjából XXXVII. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp. 2012. 43–76.

²⁷ Nemzeti Sport, 1922. március 13. 6., 1928. április 13. 5.; Sporthirlap, 1922. március 23. 6.

²⁸ *Hadas M. – Karády V.: Futball és társadalmi identitás i. m. 89–119.*

és a cionista VAC játékosai összeverekedtek. Míg a *Magyarság* és az *Uj Nemzedék* zsidó belharcnak titulálta az esetet, addig a VAC lapja, a *Sport és Társadalom* elhatárolódott mindenféle vallási vagy világnézeti közösségvállalástól az MTK-val.²⁹

Az FTC első évei és társadalmi összetétele

Az FTC elődje a Mester utcai kereskedelmi iskola tanulói által „alapított”, úgynevezett Tizenegyek Bandája volt, mely társaság a Tűzoltó utcai Sturza-gyár telkére, a Rezső térre és az Orczy-kertbe járt össze sportolni az 1890-es évek végén. A „Banda” tagjai a helyszínt biztosító három Sturza gyerek mellett a három Békés fiú, Coray Ferenc, Kindling János, Weisz István, Malaky János, illetve Janisch Gyula voltak, majd később hozzájuk csatlakoztak még páran, mint Malaky Mihály, Malaky Koszta, Stobbe Máté, Stobbe János vagy Gabrowitz Kornél.³⁰ Utóbbi mozdította előre az egyesületalapítást, mivel prágai diákévei alatt megismerkedett a Slavia Praha keretében működő sport- és kiemelten a futballérettel, valamint egy sportklub biztosította előnyökkel és lehetőségekkel. Az alapításhoz először Gráf József ferencvárosi pékmestert sikerült megnyerni támogatónak, akinek révén a csapat híre eljutott a kerület legfontosabb társadalmi egyesületéhez, a Ferencvárosi Polgári Körhöz is. Gráf ismeretségeinek köszönhetően karolta fel a kezdeményezést a Polgári Kör, valamint a ferencvárosi társadalmi élet „legjelentősebb szellemi vezérének”³¹ számító Springer Ferenc ügyvéd, akinek személye biztosította az alakulóban lévő klub kiterjedt kapcsolati hálóját, illetve elismertségét a városrészben.³² Az alakuló közgyűlésre végül 1899. április 15-én került sor az Üllői úti Gutgesell vendéglőben, mintegy száz fő jelenlétében, ahol Springer Ferencet elnökké, Vajda Károly dohányipari igazgatót, valamint Kurfürst Miksa nyomdaigazgatót és a főváros törvényhatósági bizottságának tagját alelnökké,³³ díszelnökké pedig Tolnay Lajos korábbi MÁV-igazgatót és országgyűlési képviselőt választották. Az egyesület a Ferencvárosi Torna Club nevet vette fel, mely több forrás szerint is a századforduló elsőszámú futballcsapata, a Budapesti Torna Club (BTC) előtti tisztelgésre utal, ahol több FTC-játékos is megfordult korábban.³⁴

²⁹ Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 301–307.

³⁰ Sporthirlap, 1925. március 28. 5.; Nemzeti Sport, 1932. március 27. 6.; *Rejtő L.*: Kilenc klub krónikája i. m. 645–646.

³¹ Sporthirlap, 1925. március 28. 5.

³² *Vörös Károly*: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XXIV. Szerk. Kaba Melinda – Nagy Emese. Bp. 1991. 27–63. 43.; *Rejtő L.*: Kilenc klub krónikája i. m. 648.

³³ Nyomdászati lexikon. Szerk. Biró Miklós – Kertész Árpád – Novák László. Bp. 1936. 184.

³⁴ Az FTC névválasztására vonatkozóan sem tartom kielégítőnek tehát Hadas Miklós és Karády Viktor magyarázatát, miszerint a klub egyszerre kívánta hirdetni lokálpatriotizmusát (Ferencvárosi), német

Az alapítást követő években az FTC társadalmi háttere viszonylag jól körülhatárolható csoportokból állt. Mindenekelőtt kiemelendő a Ferencvárosi Polgári Kör szerepe, mely az 1940-es évekig rendszeresen a klub társas összejöveteleinek, közgyűléseinek, rendezvényeinek otthont adó intézménnyé vált. Springer és Gráf mellett az alapító Vajda Károly, Gabrowitz Kornél és az alapszabályokat kidolgozó Keönch Boldizsár is tagja volt a Polgári Körnek, Kurfürst Miksa az alelnöki, Tolnay Lajos pedig az elnöki teendőket látta el a szervezetben. Ennek a kapcsolatnak, illetve a tagok személyes ismeretségeinek köszönhetően az FTC hamar soraiban tudhatta Ferencváros értelmiségének számos képviselőjét; ebbe a csoportba tartozik Hecht Ernő, Schneider Béla és Keönch Boldizsár ügyvéd, illetve több iskolaigazgató és tanár-tanító, mint Jeny József, Eller Ferenc és Kárpáti Béla, akik közül utóbbi – nem mellesleg – az 1901-ben megalakult futballszövetség alelnöke is volt.³⁵ Az értelmiségiek mellett – az MTK kezdeti éveivel ellentétben – a Ferencvárosi TC élvezte a kerület vagyonosabb polgárainak támogatását, amiről tanúskodik, hogy több klubtagot találunk a korszakban összeállított virilislistákon, név szerint a már említett Tolnay Lajost, Springer Ferencet és Hecht Ernőt, továbbá Hindy Kálmánt, Hirsch Istvánt, Bayer Dezsőt, illetve Schreil Jánost.³⁶

A fenti csoportok valamelyest egyezést mutatnak az MTK társadalmi bázisával, ám jól kivehető, hogy az FTC mögött jóval tehetősebb polgári réteg állt, mint Hungária úti riválisánál. A tagok országos vagy helyi politikai életben vállalt szerepe, valamint felekezeti megoszlásuk tekintetében jelentős eltérések mutatkoznak a két egyesület között, mely tulajdonságok végig meghatározóak maradnak a tárgyalt időszak folyamán. Míg az MTK-ban az első világháborúig csak elvétve találkozhattunk az országos politikai életben szerepet vállaló vagy a városi tanácsban pozíciót betöltő személlyel, az FTC-ben ez a csoport megkerülhetetlennek számít. Springer és Tolnay országgyűlési képviselők mellett Kurfürst Miksa, Sperl Flóris, Schön Rezső, Hirsch István, Hecht Ernő, Gráf József, Hindy Kálmán és Vajda Károly is a budapesti törvényhatósági bizottság tagja volt a századfordulón, Bárdy István pedig a kerületi főmérnöki, míg Tatár János a kerületi orvosi teendőket látta el.³⁷

kötődéseit (Torna) és exkluzivitását (Club). *Hadas M. – Karády V.*: Futball és társadalmi identitás i. m. 95. Vö. *Rejtő L.*: Kilenc klub krónikája i. m. 649.

³⁵ Ahogy az MTK esetében, úgy itt is érdemes megemlíteni, hogy az FTC is képviseltette magát a sportsajtóban, mivel az 1900-as évek elejétől soraiban tudhatta az 1893 és 1913 között megjelenő Sport-Világot szerkesztő Horváth Ferencet és Balogh Hugót. *Bertalan D.*: Keresztény vagy zsidó? i. m. 4–6.

³⁶ Vö. *Bertalan D.*: Keresztény vagy zsidó? i. m. 4–9.

³⁷ Fővárosi Közlöny, 1900. március 2. 294–295., november 23. 1438., 1905. március 17. 341., július 7. 1053., 1906. december 25. 1729–1730., 1910. március 25. 598.; *Bertalan D.*: Keresztény vagy zsidó? i. m. 4–6.

Ferencváros lakosságának felekezeti megoszlása az 1900-as évek elején erős római katolikus többséget mutat (mintegy 70%), amely mellett a reformátusok (12,22%), az izraeliták (10,85%) és az evangélikusok (5,45%) aránya eltörpült.³⁸ Ugyan az FTC vezetőségi tagjainak vallásáról rendelkezünk a legkevésbé megbízható információkkal, annyit biztonsággal állíthatunk, hogy a keresztények (a kereszténységen belüli felekezeti megoszlásról nincsenek pontos adataink),³⁹ valamint a zsidók aránya tükrözi a kerületi mintát, és bár az FTC-nek már az alapításkor, illetve még korábban, a Tizenegyek Bandájában is voltak zsidó tagjai, arányuk a klubvezetésben az első világháborúig mindössze 3-9% között mozgott. Az 1900-as években az FTC vezetőségében rendszeresen felbukkanó egyetlen zsidó tag Hecht Ernő, majd hozzá csatlakozik 1910-től Bródy Sándor.⁴⁰

Abban az értelemben tehát, miszerint a Ferencváros deklaráltan keresztény klub lett volna, az állítás nem állja meg a helyét, ám az tagadhatatlan, hogy az FTC-nek – minden bizonnyal lokális kötődéséből is eredően – jóval kevesebb zsidó tagja volt, mint az MTK-nak. Figyelemre méltó azonban, hogy mindkét egyesület vezetőségének felekezeti összetétele igazodik a tagok által többségében lakott kerületek adataihoz. Az MTK és az FTC társadalmi bázisáról Szegedi Péter azt állítja, „a ferencvárosiak társadalmi térben betöltött pozíciója [...] az első világháború előtti korszak sikeres klubjaihoz, az arisztokratikus MAC-hoz, a középosztályi BTC-hez, de legfőképpen az MTK-hoz képest vált értelmezhetővé. Vagyis a Fradi nem egyszerűen keresztény klub volt, hanem úgy lett a külvárosi, keresztény »kisemberek« csapata, hogy legnagyobb ellenfele egy belvárosi, polgári zsidó alakulat volt.”⁴¹ Elemzésem, illetve az általam több helyen hivatkozott Bertalan Dávid kutatásai azonban éppen ennek ellenkezőjére világítanak rá, nevezetesen, hogy az MTK tagjai – és főleg alapítói – egyáltalán nem számítottak tehetősnek az FTC mögött álló személyekhez képest. Az MTK-nak működése első két évtizedében folyamatosan keresnie kellett a kapcsolatokat, hogy „feljebb emelkedjen” a társadalmi ranglétrán, és Brüll Alfréd elnökké választása is inkább vagyona, mint országos tekintélye vagy kapcsolati tőkéje miatt volt jelentős lépés a klub életében. Ezzel szemben az FTC Springer és a Ferencvárosi Polgári Kör támogatásának megnyerésével szinte azonnal „megütötte a főnyereményt”, hiszen ez a manőver egycsapásra Ferencváros értelmiségének, illetve a IX. kerületi polgárság vagyonos(abb) rétegeinek, politikai elitjének találkozási pontjába helyezte a klubot, mely

³⁸ Körösy J. – Thirring G.: Budapest fővárosa i. m. 57.

³⁹ Bertalan azt állítja, hogy a római katolikusok aránya az egyesületben az 1900-as évek elején körülbelül 60%, ám ő is elismeri, hogy az adatok meglehetősen hiányosak a tagok felekezetére vonatkozóan. Bertalan D.: Keresztény vagy zsidó? i. m. 6–7.

⁴⁰ Uo. 4–7.

⁴¹ Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 100. Vö. Bertalan D.: Keresztény vagy zsidó? i. m. 1–11.

ennek következtében mind anyagilag, mind tagjainak presztízsét és kapcsolati hálóját tekintve messze az MTK fölé emelkedett, míg az értelmiség erős jelenléte és a lokális (kerületi) kötődés mindkét egyesület életében meghatározó szerepet töltött be. Ha tehát a (kis)polgári–nagypolgári ellentétpár mentén szeretnénk felvázolni az MTK és az FTC kapcsolatát, arra kell jutnunk, hogy Szegedi kijelentésével ellentétben a kezdeti időszakban éppen a Ferencváros az, amelyik – a klubvezetőségek összetételét tekintve – inkább megérdemli a nagypolgári jelzőt, és az MTK áll – közelebb a kispolgárokra, kiskereskedőkre épülő egyesület jellemzőihez.

Az FTC korai sikereit tagjainak vagyona és befolyása mellett az is megalapozta, hogy alapítói elsődlegesen futballklubnak – sőt, reményeik szerint a BTC vetélytársának – szánták. Az eredmények nem késtek sokáig, mivel a Ferencváros egy bronz- és egy ezüstérmet követően 1903-ban megszerezte története első bajnoki címét, melyet a világháborúig további hét követett – az időszak legeredményesebb csapatává téve ezzel a klubot. Ahogyan az MTK, a Ferencváros is hamar kinőtte régi pályáját, és 1912-ben az Üllői úton épített stadiont. Valószínűsíthető, hogy a két klub népszerűsége az 1910-es évek elején lépte át azt a határt, amikor egy hasonló beruházás garantáltan megtérülőknek bizonyult, ám a két stadion átadása közti alig egy év a csapatok egymással való versengését is jelzi.

A ferencvárosi egyesület társadalmi összetétele az 1910-es években nem változott jelentősen, ebben az időszakban csatlakozott a kerületi keresztény értelmiség képviselőjeként többek között Helvey Tivadar vegyész-mérnök, illetve Mattyók Aladár építész-mérnök is, de a politikai vagy önkormányzati tisztséget vállalkók száma is jelentős maradt. A klub nagypolgári rétegeit erősítette Mednyánszky Kanitz Henrik bankigazgató, illetve Gregersen Endre vállalatulajdonos is.⁴² Gregersen azonban nemcsak a polgárság felső rétegének képviselőjeként érdemel említést, hanem 1905-től harminchét éven át betöltött norvég főkonzuli minőségében annak az exkluzív csoportnak a tagjaként is, mely majd az 1920-as évektől kezdve tűnik fel látványosan az FTC körül.⁴³ Ez az országos politikai – illetve kisebb mértékben a gazdasági – elithez tartozó csoport vélhetően nem kizárólag sport iránti szenvedélyének kiélését, hanem imázsnak, valamint kapcsolati hálójának növekedését is várta a ferencvárosi klubtagságtól abban az időszakban, amikor az FTC már megkerülhetetlennek számított a magyar sajtóban és a társadalom tudatában.

Az MTK a világháború után sorra nyerte a bajnokságokat, a Ferencváros pedig kezdetben kénytelen volt a dobogó alacsonyabb fokaival beérni. A zöld-fehérek végül 1926-ban szereztek újra bajnoki címet, amit a következő két szezonban

⁴² Pesti Hírlap, 1912. április 25. 18., Az Ujság, 1912. május 3. 19.; *Gönczi Ambrus*: A Gregersen-család beilleszkedése a magyar nagypolgári vállalkozói társadalmi csoportba a XIX. században. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2013. 77.

⁴³ *Gönczi A.*: A Gregersen-család i. m. 174.

sem engedtek ki a kezükből. Az MTK tehát eredmények terén egyértelműen dominálta a húszas éveket, a visszafogottabb szereplés azonban nem jelentette a Ferencváros népszerűségének vagy társadalmi jelentőségének csökkenését. Sőt, éppen ellenkezőleg, a klubban a húszas évek elejétől egyre több volt az országos politikai elithez tartozó személy, valamint a már korábban említett Gregersen Endrével egy diplomata-vállalatvezető is csatlakozott az egylethez. Ugyan az egyesületalapító id. Springer Ferenc 1920. októberi halálával a klub elvesztette ikonikus elnökén túl azt a személyt is, aki a kezdeti időszakban kapcsolati hálójával a leginkább egyengette az FTC útját, ám az országgyűlési képviselők száma nem csökkent a klubban. Ekkor választották alelnökké ugyanis a Keresztény Községi (Wolff-)Párt színeiben mandátumot szerző – egyébként Springerhez hasonlóan katolikus – Usetty Ferencet.⁴⁴ Springer halálát követően az ügyvezető elnöki tisztséget Mattyók Aladár építész vállalta, míg Gregersen és Usetty mellett további négy alelnök, Malaky Mihály tanár, Vigh Viktor ügyvéd, valamint Mailinger Béla hivatalnok és Szigeti Imre nagykereskedő tevékenykedett – akik mindannyian keresztények voltak. Bár az alacsonyabb társadalmi státusú klubtagokról kevesebb információval rendelkezünk, annyi megállapítható, hogy a húszas évek elején az ügyvédek és a mérnökök mellett a városi és az országos politikai életben szerepet vállalók alkották az FTC-n belül a harmadik legnagyobb csoportot. Utóbbi réteg Gschwindt Ernő, az Egységes Párt nemzet-, majd országgyűlési képviselőjének, az ország egyik legvagyonosabb gyártulajdonosának 1923-as elnökké választása után tovább gyarapodott.⁴⁵ Gschwindt megválasztását követően a klub több parlamenti képviselőt, felsőházi tagot és városatyát fogadott sorai közé. Ekkor csatlakozott – Usetty mellett – Bittner János és Bódy Tivadar, az országgyűlés felsőházának tagjai, utóbbi a főváros 1918–1920 közötti polgármestere,⁴⁶ valamint ekkor választották díszelnökké Vass József népjóléti és munkaügyi minisztert, de az 1920-as években lett a Ferencváros tagja Liber Endre székesfővárosi tanácsnok, későbbi alpolgármester is.

A húszas években az FTC vezetőségének felekezeti jellemzői változatlanok maradtak a korábbi időszakhoz képest. A vezetőknek mindössze 4-5%-a volt zsidó, a katolikusok pedig továbbra is erős többséget alkottak, amit Gschwindt, Bittner, Usetty és Vass személye is jelez.⁴⁷ A klub korábban elsősorban Ferencváros – katolikus – gazdasági, értelmiségi és politikai elitjére épített, ami az 1920-as évekre

⁴⁴ Nemzetgyűlési Almanach. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Szerk. Vidor Gyula. Bp. 1921. 154–155.

⁴⁵ Bővebben lásd Magyar Pénzügyi Compass I. Szerk. Kormos Gyula. Bp. 1923. 619.; Magyar Országgyűlési Almanach. 1927–1932 évre. Szerk. Szemerjai Deák Imre. Bp. 1927. 125–126.

⁴⁶ Uo. 451–452.

⁴⁷ Országgyűlési Almanach az 1935–40 országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. Bp. É. n. 120.

valamelyest megváltozott. Ugyan az egyesület felekezeti megoszlás tekintetében hasonlatos képet mutat az első világháború előttihez, a Horthy-korszak első éveitől már nem kizárólag a kerületi elitet gyűjtötte össze, hanem szintet lépve, az országos politikai élet több képviselőjét is a soraiban tudhatta, akik általában az Egységes Párt színeiben szereztek mandátumot, és kivétel nélkül távol álltak a magyar politikai és sportéletben is egyre terjedő szélsőjobboldali, antiszemita mozgalmaktól. Ennek megfelelően az FTC sem tűzött zászlajára szélsőséges eszméket, de az egylet általában véve is óvakodott a politikai megnyilvánulásoktól. Sokkal valószínűbb, hogy a klubvezetésben szerepet vállaló politikusok inkább igyekeztek személyes kapcsolataikat építgetni az egyesületi rendezvényeken, illetve a csapat esetleges sikereit saját népszerűségük növelésére felhasználni, mint „pártcsapattá” és politikai jelképpé alakítani a Ferencvárost.

Ellentétek

A *Sporthirlap* 1912-es cikke szerint „mióta elkezdődött a versengés az FTC és az MTK pálya között, mintha másodrangú szerepe volna, egészen háttérbe szorul[t] volna a sport. [...] Akármibe kezd az egyik pálya, félszemmel mindig azt figyeli, mit csinál a másik. [...] A pályaharc természetesen nem marad elszigetelve. Átcsap a közönségre is, s most majdnem úgy állnak a dolgok, hogy farkasszemet néz egymással a két táborra osztott közönség.”⁴⁸ Ennek folytatásaként az MTK azzal vádolta a ferencvárosi pálya rendezőit – illetve az Üllői úti stadionba potenciálisan jegyet váltó FTC-szurkolókat –, hogy egy MAC elleni mérkőzésen inzultálták az MTK játékosait.⁴⁹ Springer Ferenc indulatosan visszautasította a kritikát, mire Brüll Alfréd párbajra hívta a rivális sportvezetőt.⁵⁰ Az ügy még alig ült el, amikor újabb robbant ki. Egy korábbi megállapodás értelmében ugyanis a soron következő magyar–osztrák válogatott mérkőzést a Ferencváros stadionjában rendezték meg, míg cserébe a későbbi kupadöntőt a Hungária útra köthették le, így nagyjából azonos hasznot biztosítva a két egyesület számára. Amikor azonban az FTC bejutott a Magyar Kupa fináléjába, ahol az MTK így mint házigazda várt volna rá, a zöld-fehérek kérvényt nyújtottak be az MLSZ-hez, miszerint a döntőt az egyenlő esélyek biztosítása érdekében semleges pályán játszassák le. A beadványt az MTK legnagyobb felháborodására a szövetség elfogadta, minek hatására az így jogos – sportbeli és pénzügyi – előnytől megfosztott MTK nem állt ki a döntőre.⁵¹ A pályaválasztás ügyében az MTK fellebbezése a

⁴⁸ *Sporthirlap*, 1912. május 6. 1–3. Idézi: *Szegedi P.: Az első aranykor* i. m. 117–118.

⁴⁹ *Az Ujság*, 1912. október 4. 17.; *Sport-Világ*, 1912. október 7. 2.

⁵⁰ *Az Ujság*, 1912. október 9. 17.

⁵¹ *Pesti Hírlap*, 1912. november 13. 21., november 14. 20–21., november 15. 22.

főváros közoktatásügyi osztályára érkezett be, ahol kimondták, hogy a klub panasza megalapozott, mire válaszul az MLSZ – és nem a Ferencváros (!) – kért jogorvoslatot a Belügyminisztériumnál, ezúttal azonban sikertelenül.⁵² Ám az igazi botrány csak ekkor kezdődött. Az úgy ahogy megbékített felek 1913 májusában érkeztek meg a Hungária úti MTK-stadionba pótolni a kupadöntőt, amely rövidesen *Az Ujság* tudósítása szerint olyan botrányba torkollt, „melyhez hasonló a magyar sport történetében még nem fordult elő”.⁵³ Alig húsz percnyi játék után előbb a futballisták között tört ki verekedés, majd amikor a játékvezető félbeszakította a mérkőzést, a lelátón csaptak össze a szurkolók, és a rendőrségnek csak komolyabb készség felvonultatásával sikerült rendet teremtenie.⁵⁴

A mérkőzés következtében kialakult háborúskodás hónapokra a sportsajtó vezető híre lett, megosztván a sportközvéleményt, de már a kortárs újságírók is tisztában voltak vele, hogy az ellentétek mélyebben gyökereznek a pillanatnyi nézeteltérésnél. *Az Ujság* megállapította: „Nem annyira a nevezett két egyesület között fejlődött ki ez a konkurrenczia, amely amíg a sportbeli keretek között mozog, feltétlenül tiszteletreméltó, hanem kifejlődött a Ferencvárosi Torna Club égisze alatt épített Üllői-uti pálya és a Magyar Testgyakorlók Köre Hungária-uti pályája között, és amely konkurrenczia a sport kereteit messze túllépve, idővel *kizárólag üzleti konkurrencziává* alacsonyodott le.”⁵⁵ Hasonló helyzetjelentést adott a *Magyarország* is, miszerint „ennek a példátlan football-botránynak a szálai sokkal mélyebben nyúlnak bele a két érdekelt klub életébe, semhogy incidentaliter lehetne az ügyet elintézni. A harcz teljes erővel most egy éve tört ki a két klub között, amikor az MTK is felépítette modern, új sporttelepét. Az FTC féltette pályabeli egyeduralmát és teljes erővel arra törekedett, hogy a konkurrens pályát tönkretegye. Ebben azután alapos támogatóra talált a saját képére reformált MLSZ vezetőségében.”⁵⁶

A több mint egy éve tartó ellenséges viszony normalizálására 1913 novemberében, az MTK 25 éves jubileumának alkalmából tettek kísérletet a felek. Előbb Springer Ferenc jelentette ki békülékeny hangvételű beszédében, hogy „a klubkorlátoknak le kell dőlnie ott, ahol a magyar sport egyetemes érdekéről van szó”, a kinyújtott szimbolikus békejobbot pedig Brüll Alfréd az FTC-t méltató szónoklatában fogadta el.⁵⁷ A két klub közti közeledésre azonban szinte azonnal

⁵² *Az Ujság*, 1913. február 8. 17.

⁵³ *Az Ujság*, 1913. május 23. 5–6.

⁵⁴ *Magyarország*, 1913. május 24. 10.; *Sporthirlap*, 1913. június 16. 2.

⁵⁵ *Az Ujság*, 1913. május 23. 5. [Kiemelés az eredetiben. – B. B.]

⁵⁶ *Magyarország*, 1913. május 24. 10.

⁵⁷ *Sporthirlap*, 1913. november 24. 1–2. Vö. *Földessy János: A magyar futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége*. Bp. 1926. 231–233.

árnyékot vetett, amikor a Ferencváros december elején bejelentette, hogy nem áll ki az MTK ellen azóta sem pótoltt kupadöntőre.⁵⁸

Ahogy a fentiekből is kitűnik, a pálya- és bevételkérdésből fakadó konfliktusnak volt egy további tényezője, mely elmélyítette a csapatok közti ellentéteket: az FTC szigorú kontrollja a futballszövetség irányítása felett. Ennek köszönhetően az MTK és más, a ferencvárosiak babérajaira áhítozó egyesületek legtöbbször jogosan érezhették, hogy vitás esetekben a mérleg nyelve nem feléjük, hanem a zöld-fehérek, illetve támogatóik felé billen. 1914 februárjában az FTC, BTC és a MAC összefogása következtében egyetlen MTK-tagot sem választottak meg az öt alelnöki posztra, ami komoly csapást jelentett a Hungária úti egyesület már addig is csekély érdekvérvényesítési lehetőségeire nézve. Az MTK-sok szemében tovább rontotta az összképet, hogy klubjuk a választások idején jó úton haladt afelé, hogy a Ferencváros öt éves hegemoniáját megszakítva bajnoki címet szerezzen, amit az FTC szövetségi hatalma felhasználásával esetleg igyekezhet megakadályozni. Bár az MTK tavasszal megnyerte a bajnokságot, Ferencvárossal szembeni ellenszenvén ez mit sem változtatott. A nyílt szakításhoz végül a másodosztályú Műegyetemi Atlétikai és Football Club (MAFC) és a Terézvárosi Torna Club között kialakult konfliktus vezetett, amelynek során az MLSZ helyt adott a TTC óvásának és elvette a bajnoki címet a MAFC-tól. (Egyébként a MAFC fellebbezésére később belügyminiszeri határozat bírálta felül az MLSZ döntését, és a műegyetemisták visszakapták első helyüket).⁵⁹ A MAFC, illetve az FTC, BTC és a MAC – valamint a TTC-s Oprée Rezső alelnök – képviselte MLSZ összetűzése egy csoportba gyűjtötte azokat az – MTK mellett elsősorban kisebb fővárosi és vidéki – egyesületeket, amelyek elégedetlenek voltak az MLSZ vezetőségével, megalakítva az Igazságpártot a Ferencváros vezette, a BTC-t, a MAC-ot, a BAK-ot és más, jellemzően fővárosi klubokat tömörítő Békepárttal szemben. Az Igazságpárt első intézkedéseként bizalmatlansági indítványt nyújtott be az FTC-s Kárpáti Béla elnök ellen, aki ennek hatására lemondott.⁶⁰ A Békepárt válaszul bojkottot hirdetett az igazságpárti egyesületekkel szemben, ami azt jelentette, hogy az ellenzéki csapatok nem vehettek részt az 1914 őszi kiírt Augusztus-serleg mérkőzésein, jelentős anyagi veszteséget szenvedve ezzel. Az ellenzéki egyesületekre nehezedő gazdasági nyomás miatt a támogatóit fokozatosan elvesztő MTK 1915 elejére kénytelen volt feladni a harcot és elégtételt adni a békepárti kluboknak, amelyek cserébe beleegyeztek abba, hogy a kék-fehérek képviselői számára is biztosítsanak pozíciókat a szövetség vezetésében.⁶¹

⁵⁸ Friss Ujság, 1913. december 9. 3.

⁵⁹ Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 118–119.

⁶⁰ Földessy J.: A magyar futball i. m. 231–233.

⁶¹ Budapesti Hírlap, 1915. február 23. 12., február 24. 12.; Pesti Napló, 1915. február 24. 12.; Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 120.

Bár az eddig bemutatott események is meglehetősen zaklatott képet festenek az 1910-es évek labdarúgóéletéről, mégis eltörpülnek az évtized legnagyobb futballbotránya, a Schlosser-ügy mellett. 1915 decemberében a ferencvárosi Schlosser Imre, a korszak legnagyobb sztárja bejelentette átigazolási szándékát az MTK-ba, ami két és fél éves harchoz vezetett a magyar futball két mamutegyesülete között, immár sokadszorra kettéosztva a futballtársadalmat.⁶² Schlosser elvesztésére – mely a várható eredmények, valamint a közönség érdeklődése terén, és így végső soron anyagilag is, komoly veszteséget jelentett az FTC-nek – válaszul Springer Ferenc a játékosok az időszak szigorú amatőrszabályai értelmében tiltott fizetésével és sztárfutballistájuk „elszipkázásával” vádolta meg az MTK-t, több Hungária úti labdarúgónak pedig a Schlosseréhez hasonló juttatások elfogadását vetette a szemére.⁶³ A ferencvárosi klubelnök vádjaira rákontrázva az MTK is profizmussal gyanúsította az FTC-t,⁶⁴ mire a zöld-fehérek minden kapcsolatot megszakítottak az MTK-val.⁶⁵ Az ellenségeskedés az MLSZ február közepi közgyűlésén folytatódott, ahol miután Schlossert és játékosársait felmentették a vádak alól, a két egyesület képviselői magukról megfélemlítve üvöltöztek egymással.⁶⁶ A közgyűlés végül Pallavicini György örgróf MLSZ-elnök és Szaczellár György társelnök lemondásával végződött, az új választásoknak köszönhetően pedig az MTK és támogatói kerültek többségbe a szövetség vezető pozícióiban.⁶⁷

Az elmérgesedett viszonyok következtében az FTC arra hivatkozva, hogy profi egyesület ellen amatőr nem léphet pályára, lemondta a 1917 februárjára kitűzött mérkőzésük mellett a novemberre esedékes összecsapást is,⁶⁸ mire az MTK vezette szövetség kizárta a ferencvárosiakat a bajnokságból.⁶⁹ Ahogyan azonban korábban az MTK, úgy az FTC is hamar kénytelen volt belátni, hogy nem vívhat szélmalomharcot teljes elszigeteltségben a vele szemben a futbalszövetség égisze alatt felsorakozó egyesületekkel, így 1918 februárjában – a klubon belüli viták elcsendesülésével – képviselői tárgyalóasztalhoz ültek az MTK-val. A béketárgyalásokon az előzményekhez képest meglehetősen könnyen közös nevezőre jutottak a felek, és megállapodtak, hogy a Ferencváros pótolhatja elmaradt mérkőzéseit, cserébe visszavonja az MTK-t elítélő választmányi

⁶² Pesti Napló, 1915. december 8. 16.

⁶³ Budapesti Hirlap, 1917. január 16. 12–13.

⁶⁴ Pesti Napló, 1917. január 18. 14.; Budapesti Hirlap, 1917. január 21. 21–22.

⁶⁵ Magyarország, 1917. február 1. 12.; Az Ujság, 1917. február 1. 16.

⁶⁶ Pesti Napló, 1917. február 12. 8.

⁶⁷ Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 124.

⁶⁸ Pesti Napló, 1917. november 18. 10.

⁶⁹ Ennek alapja az volt, hogy 1917 őszén az MLSZ megtiltotta a csapatoknak mérkőzéseik lemondását, amennyiben nincs nyomós okuk rá. Világ, 1917. november 18. 10.; Pesti Napló, 1918. január 30. 5–6.; Szegedi P.: Az első aranykor i. m. 124–125.

határozatát, valamint kölcsönösen, közös békeokmányban fejezik ki sajnálatukat a kialakult helyzet miatt.⁷⁰

A béke nyomán új alapokra helyeződött a két legnépszerűbb magyar klub viszonya, ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a folyamatos viszályok saját hatalmukat teszik kockára, és korlátozzák gazdasági lehetőségeiket is. 1918-tól ehelyett kapcsolatukat a folyamatos egyeztetések és háttéralkuk határozták meg, melynek leglátványosabb eleme, hogy ettől fogva az MLSZ tisztújító közgyűlésein együtt, az ekkor létrehozott Szövetségi Párt keretei között indultak. A konfliktusokon tehát – egy időre legalábbis – felülkerekedett a nagycsapatok közös érdeke, hogy sportpolitikai pozíciójukat megtartva saját anyagi igényeik szerint formálják a futbalszövetséget.

Az első világháború után az MTK és a Ferencváros az 1918-as békekötés jegyében folytatta működését. A treuga dei azonban hamar megszakadt, ugyanis 1922 májusában a szoros pontállás miatt bajnoki döntőnek is beillő örökrangadón az MTK javára megítélt, vitatható büntető nyomán elszabadultak az indulatok a Hungária úton, a ferencvárosi játékosok pedig levonultak a pályáról. Az eset azért különösen érdekes, mivel a mérkőzésről megjelent tudósítások két eltérő narratívába helyezték a pályán történeteket. Míg ugyanis a mérsékelt lapok – mely kategóriába a konzervatív, liberális, szociáldemokrata, illetve a politikával nem foglalkozó sajtótermékek is beletartoztak – az összecsapás hevében elkövetett sportszerűtlen lépésként értelmezték a ferencvárosiak levonulását, válaszul a vitatható bírói ítéletre, addig a radikális jobboldali, antiszemita lapok az FTC valószínűs szenvedéstörténetét kreálták meg. Ebben a történetben a Ferencváros – ilyen explicit formában először – válik a magyar nemzet megtestesítőjévé, mely áldozatul esik a zsidóság hatalomvágyának. Amíg a *Pesti Napló*, a *Budapesti Hirlap* és a *Népszava* is bírálta a játékvezető ítéletét, ám pálcát tört a Ferencváros levonulása felett,⁷¹ az *Uj Nemzedék* tudósítása szerint „sportemberek százai méltán helyeselték az FTC távozását, mert emberi és sportszempontból egyaránt érthetőnek tartották, hogy a zöld-fehérek csapatkapitányának korrekt sportérzékeny felfázadt a bíró minden sporterkölcsöt és lovagiasságot arcucsapó ítélkezése ellen”, sőt az MTK-t vádolták meg sportszerűtlenséggel, mert nem mondott le a büntetőről.⁷² A *Magyarság* szerzője is igyekezett az FTC levonulását lovagias cselekedetnek beállítani, az MTK-t pedig a nemzeti érzelmű magyar sporttársadalom elnyomójaként bemutatni. Cikkét azzal kezdte, hogy „nagy üdvörlégás köszöntötte a csapatokat, amikor a pályára léptek. Az egyikből a Franzstadt szíve

⁷⁰ Sporthirlap, 1918. február 18. 1–2.; Az Est, 1918. április 6. 4.; Budapesti Hirlap, 1918. április 7. 11.; Sporthirlap, 1918. április 8. 1–2.

⁷¹ Pesti Napló, 1922. május 30. 11.; Budapesti Hirlap, 1922. május 30. 8–9.; Népszava, 1922. május 30. 11.

⁷² Uj Nemzedék, 1922. május 30. 4.

dobogása hallatszott, a másik a sportban, politikában és minden más társadalmi megnyilatkozásukban túlságosan nemzetközi érzésűek bizakodó üdvözlését küldte a kék-fehér játékosok felé”, majd a botrány kirobbanását kommentálva megjegyezte, „a ferencvárosi játékosok tízezernyi néző tapsa és hangos ünneplése közben levonultak a pályáról. Ekkor ütközött ki a nézők ezreiből az egymással szembenálló két világnézet, mert mialatt az FTC hívei a maguk játékosait ünnepelték, az alatt a másik párttól gyűlöletteljes indulatkitörések hallatszottak”. A tudósítás zárásaként a cikk egy öklét rázó MTK-szurkolót idéz, aki magából kikelve üvölti a ferencvárosiak felé: „Ha megfeszültök is, egy napon mégis elpusztul a mai rezsim és akkor megint mi zsidók maradunk az urak.”⁷³ A futballmérkőzésen meglehetősen idegenül ható jelenet leírása jól szemlélteti a történeteket a nemzeti-keresztény–zsidó szembenállás mentén értelmezni kívánó narratívát, mely a Ferencvárost már-már mitizáló elemekkel sem fukarkodik.

Az MLSZ végül az MTK javára ítélte a mérkőzést, ám a levonuló csapatot viszonylag enyhén büntette, mindössze a Ferencváros alelnökét, a felbujtónak kiáltott Mattyók Aladárt tiltotta el három hónapra klubtisztiségei gyakorlásától.⁷⁴ A szövetség döntése után az FTC fellebbezett ugyan a belügyminiszternél, de változást nem tudott elérni, így lassanként elültek az összecsapás hullámai.⁷⁵ Fontos kiemelni azonban, hogy semmi nem utal arra, hogy a Ferencváros vezetősége hasonlóan gondolkodott, mint a szélsőjobboldali sajtó, vagy egyáltalán viszonyította volna annak szimpátiáját. Sokkal valószínűbb, hogy a fenti lapok számára az FTC legfőbb vonzerejét MTK iránti ellenszenve jelentette, mintsem a zöld-fehér klubvezetőséggel ápolt elvbarátság.

Az iméntiekhez hasonló narratívát alkalmazva számolt be a *Magyarság* az MTK és a Ferencváros között 1924-ben kitört újabb viszályról, amikor a szövetség tisztújító közgyűlésén az MTK vezetésével leszavazták az FTC-s sportvezetőket, akik így nem jutottak pozíciókhoz az MLSZ vezetőségében. A lap megállapította, hogy az MTK „mesterkedése [a szövetségben] tökéletesen biztosítani fogja a faji hegemoniát”,⁷⁶ illetve a kék-fehérek diktatúrájaként jellemezték az MLSZ-t.⁷⁷ Az üggyhöz azonban hozzátartozik, hogy bár a ferencvárosi vezetők saját bevallásuk szerint sérelmesnek tartották az MTK ténykedését, korántsem tulajdonítottak neki akkora jelentőséget, mint a *Magyarság* vagy az *Uj Nemzedék* tette.⁷⁸

⁷³ Mindhárom idézetet lásd *Magyarság*, 1922. május 30. 10.

⁷⁴ *Pesti Napló*, 1922. június 8. 10. Vö. K. G.: Az FTC–MTK perben elhangzott az első ítélet. *Magyarság*, 1922. június 23. 10.

⁷⁵ *Pesti Napló*, 1922. június 25. 20.; 8 Órai Ujság, 1922. szeptember 10. 6.

⁷⁶ *Magyarság*, 1924. augusztus 8. 10.

⁷⁷ *Magyarság*, 1924. szeptember 14. 15.

⁷⁸ Magyarország, 1924. július 23. 6.

1923-ra a magyar játékosok külföldre, ott is elsősorban Olaszországba vándorlása olyan mértéket öltött, amire az MLSZ sem legyinthetett többé. A megoldást előmozdítandó, januárban került sor a szövetség ankétjára, amelyen a professzionizmus és az amatőrizmus viszonyát és lehetséges összebékítését tárgyalták a klubok. A tanácskozáson több kisegyesület – köztük a játékosvándorlás által leginkább sújtott Törekvés is – kifejtette futballistáik tömeges elvesztésével kapcsolatos aggodalmait, ám az FTC-t képviselő ifj. Springer Ferenc csak minimális engedményekre mutatkozott nyitottnak.⁷⁹ Springer persze könnyű szívvel tarthatott ki látszólag az amatőr sporteszmé mellett, hiszen a Ferencvárost viszonylag kevés labdarúgó hagyta faképnél egy-egy olasz, osztrák vagy cseh ajánlatért cserébe, míg a Törekvésnek több csapatra való játékos intett búcsút.⁸⁰ Brüll Alfréd Springerrel szemben foglalt állást, amikor kifejtette, az amatőrizmus vadhajtasainak csak a hivatásos alapon működő futballbajnoki rendszer vethet véget, mivel a hatalmas pénzüsszegek beáramlása a labdarúgásba feltartóztathatatlan, amit csak megfelelő keretek közé terelne a szabályozott profizmus.⁸¹ A vita végül a felek egyet nem értésével zárult, ám mint nyilatkozataikból is kitűnik, a Ferencváros – legalábbis papíron – az amatőr rendszert kívánta életben tartani, míg az MTK elnöke lényegében nem is tagadta, hogy klubja javadalmazást nyújt játékosainak.

A konfliktus magvát a felek már elvetették a profi–amatőr kérdésben vallott eltérő felfogásaikkal, ám a háborúskodást kirobbantó szikrát az MTK és a Ferencváros 1924. októberi összecsapása jelentette. Az őszi örökrangadón az MTK megalázó, 11:2-es arányú győzelmet aratott ferencvárosi riválisa felett, amit Klement Sándor, az FTC intézője úgy kommentált, hogy „az eszközök nem egyformák. Mi nem bírunk sportáru-üzletekkel szolgálni”,⁸² ezzel utalva Orth György sportboltjára, amelyet az MTK finanszírozásával nyitott meg.⁸³ Az egyesületet ért profi-vádakat az MTK sem hagyta szó nélkül. A klub intézője, Weisz Ágoston válaszul Klementnek kijelentette, hogy „az FTC egy hajszállal sem marad [el] a játékosoknak nyújtott szolgáltatások dolgában az MTK mögött”, illetve felemlgette, hogy amikor a Kőbányai TE egyik játékosát felkereste az MTK-ba szerződés lehetőségével, ő azzal hárította el az ajánlatot, hogy a Fradi már 20 millió

⁷⁹ Magyarország, 1923. január 26. 7.; Pesti Napló, 1923. január 26. 4.

⁸⁰ *Andreides Gábor – Dénes Tamás*: Weisz és a többiek. Magyarok az olasz fociban, 1920–1960. Bp. 2018. 35–37.

⁸¹ Magyarország, 1923. január 26. 7.; Pesti Napló, 1923. január 26. 4.

⁸² Szózat, 1924. október 21. 15.

⁸³ Az Est, 1924. október 24. Ezen a szalon továbbhaladva az Új Nemzedék mélyebbre is ásott, és tudni vélte, hogy az MTK rálicitált a külföldre kívánczó játékosok ajánlataira, sőt Orth az MTK alelnöke, Dirsztay Gedeon bankjától kapott 150 millió koronás kölcsönt. A cikk továbbá szintén az MTK profizmusára utalva kifejtette, hogy „a »ma« csapatait az elvek állítják össze [...] Mentől jobban eltávolodik egy klub az amatőr elvektől, annál jobb a csapat.” Új Nemzedék, 1924. október 22. 4.

koronát fizetett neki, így hozzájuk ír alá.⁸⁴ Az MTK tehát kitartóan képviselte az irányt, miszerint ön maga mentegése helyett inkább a Ferencvárost is igyekszik profinak beállítani, aminek sikeressége esetén az MLSZ-nek is szembesülnie kell az (ál)amatőr viszonyok tarthatatlanságával. A nyilatkozatváltás hatására újra megromlott a két csapat viszonya, ám amíg az FTC a sajtóban tovább támadta az MTK-t, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy döntenie kell a felvállalt profizmus vagy a kék-fehérekkel szembeni lépéshátrány között. Ennek hatására indult meg a klub vezetőségében a párbeszéd arról, hogy a profizmus vagy az amatőr működés mellett tegye-e le a voksát az egyesület.⁸⁵ A vitából Szigeti Imre ügyvezető elnök vezetésével a hivatásos futball támogatói kerültek ki győztesen, a profizmusra rábólintó FTC pedig késznek mutatkozott tárgyalóasztalhoz ülni az MTK vezetésével az új rendszer bevezetésének kérdéséről.⁸⁶ A Ferencváros álláspontját az OTT-hez és az MLSZ-hez írt memorandumában is megerősítette, a Testnevelési Tanács pedig támogatásáról biztosította a zöld-fehéreket.⁸⁷

A Ferencváros és az MTK egy időre fegyverszünetet kötött, amit 1925. augusztusi, gazdasági kérdésekben való közös állásfoglalásuk is jelez.⁸⁸ A két klub megállapodása lényegében eldöntötte a hazai profizmus sorsát, a további egyeztetések és az MLSZ áldása már csak formaság volt. A hivatásos és az amatőr mezőny szétválása gyakorlatilag az 1925-ös szezonkezdetre lezajlott, ugyanis több nagymúltú amatőregyesület – köztük a MAC és a BTC is – bejelentette, hogy az adott feltételek mellett nem indul a következő évi bajnokságban.⁸⁹ Bár a profizmust támogató klubok maguk mögött tudhatták a két legnagyobb hazai egyesületet, a szövetségben alakult Amatőr Párttal csak hosszas egyeztetések után sikerült közös nevezőre jutni a profi–amatőr szétválás kérdésében, végül azonban 1926. március 8-án hivatalossá vált, hogy a következő szezonban profi bajnokság indul.⁹⁰

Az FTC pálfordulása és a profizmus előretörése nem ejtette különösebben zavarba a hivatásos futballt korábban tűzzel-vassal üldöző szélsőjobboldali lapokat. A Ferencvárost továbbra is az amatőr eszme védelmezőjeként igyekeztek láttatni, és azzal érveltek – amit egyébként az FTC memorandumában is említettek –, hogy a klub a profizmust az amatőrség védelmében, illetve az álamatőr viszonyok felszámolása miatt támogatja. A *Nemzeti Ujság* egészen odáig ment, hogy leírta,

⁸⁴ Az Est, 1924. október 24. 10.

⁸⁵ Pesti Hírlap, 1924. október 31. 14.; Nemzeti Ujság, 1924. november 1. 19–20.

⁸⁶ Pesti Napló, 1924. november 1. 5.; G. L.: A magyar futballsport sorsdöntő estéje. 8 Órai Ujság, 1925. február 5. 8.

⁸⁷ 8 Órai Ujság, 1925. február 6. 10. A memorandum szövegét lásd Sporthírlap, 1925. február 5. 1–2.

⁸⁸ Sporthírlap, 1925. augusztus 20. 5.

⁸⁹ Szegedi Péter: Az első cipőzsinórnál kezdődött... A magyar hivatásos futball születése. Korall 2003. 13. sz. 165–185.

⁹⁰ Ujság, 1926. szeptember 4. 11.

miképp igyekszik az MTK a szövetséggel karöltve eltussolni a Ferencváros által leleplezett profivétiségeket.⁹¹ Fontos észrevennünk azonban, hogy az MTK és az FTC közötti konfliktusok a húszas évek első felében sem politikai vagy társadalmi alapon robbantak ki. Ezek középpontjában továbbra is gazdasági érdekeltiségek, illetve az azzal összekapcsolódó profi–amatőr felfogás álltak. Ez utóbbi kérdésben sem az elvi ellentétek jelentették a fő töréspontot, hiszen a Ferencvárost még a legjobb szándékkal sem lehetett amatőrnek nevezni. Valójában az amatőrizmusra való hivatkozás az FTC önfelmentése és egytényezős magyarázata volt arra a kérdésre, hogy miért került időnként megalázó hátrányba az MTK-val szemben az első világháború után. Az FTC amatőr kampánya viszont egybeesett a hazai labdarúgásban is felbukkanó – vagy inkább csak felerősödő – antiszemizmussal, melynek célpontjává leginkább az MTK vált. Ebben a helyzetben az MTK bármit is tett, azt automatikusan nemzetellenesnek, zsidónak és általában véve igazságtalannak bélyegezte a szélsőjobboldali sajtó,⁹² míg a Ferencváros az MTK ellenfeleként vált a „magyaros virtus hordozójává”,⁹³ „nemzeti szempontból soha sem kifogásoltta”,⁹⁴ „a magyar színekért küzdővé”,⁹⁵ „szittya-stílusúvá”⁹⁶ és a „magyar ügy első propagálójává”,⁹⁷ mely „arra született, hogy a magyar sportot reprezentálja”.⁹⁸ Így fordulhatott elő az is, hogy alig egy hónappal az FTC profizmus melletti nyílt kiállítását követően a *Magyarság* kijelentette, „az FTC-től lesi-várja a magyar sporttársadalom, hogy úttörő lesz abban a küzdelemben, amely a régi megtagadott nemzeti és amatőr tradíciók ösvényére akarja visszatéríteni a magyartalan és telhetetlen haszonszerzők által kizsákmányolt magyar labdarúgósportot”.⁹⁹

Az 1920-as évek első felében tehát a szélsőjobboldali lapok a Ferencvárost és az MTK-t faji alapon igyekeztek egymással szembeállítani. Az FTC-nek tulajdonított jelentések közül ugyan hangsúlyosabbnak bizonyult a nemzeti vonal, ám olykor a keresztény jelzővel is illették, ami az amatőr hazafi és a pénzéhes zsidó képekkel kiegészülve mindmáig bebetonozta a két klub helyét a magyar köztudatba. A valóság ezzel szemben az, hogy a két óriásklub

⁹¹ Nemzeti Ujság, 1925. február 8. 16.

⁹² Erre példa, hogy a *Magyarság* az MTK 1925. januári németországi túráján megnyert mérkőzéseket is a klub teljes csődjének igyekezett beállítani. *Magyarság*, 1925. január 8. 13. Továbbá egy alkalommal az *Uj Nemzedék* cikkében egyenesen az MTK-t teszi felelőssé azért, mert két játékosukat a Debreceni Vasutas Sport Club szurkolói kővel megdobálták. *Uj Nemzedék*, 1925. február 21. 4.

⁹³ *Szózat*, 1924. október 19. 26.

⁹⁴ *Uj Nemzedék*, 1925. február 28. 4.

⁹⁵ *Uj Nemzedék*, 1925. március 31. 6.

⁹⁶ *Szózat*, 1925. március 25. 15.

⁹⁷ *Uo.*

⁹⁸ *Uj Nemzedék*, 1925. március 29. 6.

⁹⁹ *Magyarság*, 1925. március 25. 13.

között – alkalmanként előforduló összetűzéseiket leszámítva – béke honolt, sőt *Az Est* egyenesen arról tudósított, hogy „megszűnt Ferencváros polgárságának nagy lelkesedése, mert a mindenkori nagy ellenfél, az MTK, minden téren baráttá vált”.¹⁰⁰ Ez az együttműködés ha barátinak nem is nevezhető, de mindenképpen gyümölcsöző volt mindkét egyesület számára, melynek köszönhetően könnyűszerrel érvényesíthették akaratukat az MLSZ-ben.

Következtetések

Úgy vélem, hogy a leírtak alapján az MTK és az FTC rivalizálásának kialakulása új megvilágításba kerül. Az kétségtelen, hogy a Hungária úti egyesületnek jóval nagyobb arányban voltak zsidó tagjai, mint vetélytársának, azonban erre a korszakban sem identitásukban, sem ellenségképükben nem találunk nyomokat. A sokszor éles hangvételi, az úriemberség szabályaira fittyet hányó cikkek és nyilatkozatok egyáltalán nem utalnak arra, hogy a klubtagok felekezeti különbözősége ellentéteket szült volna. A Ferencváros 1910-es évek elején betöltött hatalmi pozíciója is nehezen magyarázható tagjainak magasabb státusával és az MTK-hoz mért felülreprezentáltságukkal az országos politikában vagy a fővárosi tanácsban. Valószínűsíthetően az egyesületalapításnak hasznára volt, hogy az FTC-t jobbra a kerületben ismert személyek fémjelezték, ám szövetségi pozícióikat már nem ennek, hanem a klub magyar labdarúgásbeli meghatározó szerepének köszönhetően szerezték meg, míg az MTK sem tagjainak „politikai tapasztalatlansága” miatt került ellenzékbe az 1910-es évek elején.

Bármilyen kiábrándító is, a konfliktusnak egyetlen meghatározó eleme volt: a pénz. Ez a két egylet volt ugyanis az, amely a sportot először kezdte tisztán üzleti alapon művelni. Nem is meglepő, hogy az első összeütközésre – Szegedi Péter egyik felvetését igazolva – rögtön a stadionavatásokat követően került sor, amikor a lelátók méretének négy-ötszörösére növekedésével az addig kimeríthetetlennek tűnő nézőutánpótlás – kezdetben inkább az MTK-t sújtva – elapadt, és a csapatoknak bevételek növelése, illetve versenyképességük megőrzése érdekében a rivális egyesület (semleges) nézőit kellett magukhoz csábítaniuk. Ennek elsődleges eszköze a sikeres szereplés volt, amihez a szövetségben betöltött pozíciók erős hátszelet biztosíthattak, de Schlosser szerződtetése sem szólt másról, amellet, hogy neve már eleve jelentős tömeget vonzott (át) az MTK lelátóira. A két „futballvállalat” összecsapásai tehát az MLSZ-re és a szövetségi politikáról

¹⁰⁰ *Az Est*, 1924. október 24. 10.

tudósító sportsajtóra koncentrálódtak leginkább, ám ennek a szembenállásnak főként anyagi tétje volt.

Szegedi azt állítja, a Schlosser Imre körül kialakult botrány a csapatokat a profi–amatőr sporteszméi kérdéskör mentén osztotta meg, amikor az FTC az amatőrizmus védelmezőjének szerepében vádolta az MTK-t a futballista fizetésével. Az tagadhatatlan, hogy az MTK, Brüll Alfréd vezetésével valóban kevésbé szemérmesen intézte játékosainak pénzélését, ám a Ferencváros sem vetette meg a módszert. A folyamatos csatározások azonban rávilágítottak, hogy egyik klub sem rendelkezett elegendő szövetséggel és pénzügyi tartalékkal ahhoz, hogy a másiktól független politikát folytasson. Legjobban az mutatja az MTK és az FTC anyagi egymásrataltságát, hogy a bojkottot előidéző, szakadással fenyegető válságok minden esetben a különutas fél gazdasági kimerülésének köszönhetően értek véget. A két óriásklub első évtizedeinek közös története azonban arra is rámutat, mennyire önállóan, mennyire kiszolgáltatottak voltak akár együttesen is a kisebb egyesületek, illetve mennyire az MTK és a Ferencváros körül forgott minden az első világháború előtti magyar labdarúgóéletben. A kisebb egyletek szerepe szinte kizárólag abban merült ki, hogy – miként a Békepárt és az Igazságpárt szembenállásánál is láthatuk – statisztaszerepet töltsenek be a két nagy viszályában.

Az FTC és az MTK rivalizálásának kialakulásában tehát véleményem szerint nem játszik szerepet az egyletek társadalmi háttere, tagjainak felekezeti megoszlása, nemzetisége vagy politikai nézeteinek különbözősége, de még a labdarúgás mezőspecifikus ellentétformája, a profi–amatőr kérdésben vallott (sport)filozófiájuk sem.¹⁰¹ Nemcsak hogy az MTK nem volt zsidó csapat, de az első világháború előtt mások sem tekintették annak, még ha a klub népes zsidó tagsága nem is volt ismeretlen a kortársak előtt, ahogy a Ferencvárost sem bélyegezték keresztény, német és főleg nem kispolgári egyesületnek. Le kell tehát számolnunk azal a vélekedéssel, miszerint az FTC és az MTK ellentétében már a kezdetekkor megjelenik a magyar társadalom – egyre erősödő – vallási megosztottsága. Noha társadalmi hátterük felekezeti különbözőségük mellett is mutat eltéréseket, mint például a tagok vagyoni helyzete vagy a városi, illetve az országos politikai életben betöltött pozíciójuk, az ellentétek alakításában ezek a tényezők nem játszanak még közvetett szerepet sem. Ehelyett másfél évtizeden át húzódozó konfliktusaik elemzéséből az rajzolódik ki, hogy csatáik a magyar labdarúgás korlátozott mennyiségű „javainak” elosztása körül zajlottak, mivel maguk az egyesületek is sokkal inkább gazdasági vállalkozásokként, mint társadalmi szerveződéseként kezdtek működni az időszakban.

¹⁰¹ A mezőelméletéről, illetve ennek sportszociológiai átültetéséről lásd *Pierre Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Bp. 1978.; *Szegedi P.: A futballmező i. m. 123–141.*

Az 1920-as évek magyar futballjáról elmondható, hogy azonos időben jelentek benne a labdarúgás fejlődésével, népszerűvé és gazdasági ágazattá válásával felmerülő problémák, illetve a világháború, valamint a Monarchia felbomlása okozta társadalmi változások. Erre az időszakra tehát – a korábbi évtizedekkel ellentétben – kivetültek a hazai társadalmat feszítő ellentétek, a labdarúgószféra pedig teret adott azok szimbolikus kifejeződésének. Ekkor vált meghatározó jelenséggé a magyarországi futballpályákon és (sport)sajtóban az antiszemitizmus, mely a szélsőjobboldali retorikában összekapcsolódott a profizmus elítélésével, míg az amatőr sporteszmé ezzel párhuzamosan „hazafiassá” és a „magyar virtus” megtestesítőjévé magasztosodott. Ebben az eszmei közegben épp oly könnyű volt egy csapat sikertelenségét vagy az MLSZ problémáit a tehetős futballmecénások ármánykodásával magyarázni, mint ahogy a Szent István-i ország széthullását a zsidók és a kommunisták összeesküvésének beállítani.

A sportélet átpolitizálódásának következtében az FTC és az MTK viszonyában két narratíva alakult ki egymással párhuzamosan. Konfliktusaik aprólékos elemzéséből az rajzolódik ki, hogy a két egyesület az első világháború előtti időszakhoz hasonlóan, továbbra sem világnézeti alapon, hanem anyagi érdekeik miatt került szembe egymással. Ezt támasztja alá az is, hogy közös érdekeik sérülése esetén – vagy azt megelőzendő – hajlamosnak mutatkoztak félretenni ellentéteiket, és akarataikat együttesen érvényesíteni az MLSZ-ben. Mint láthattuk, egymáshoz való viszonyukat egyáltalán nem az határozta meg, hogy egyikük „keresztény”, míg másikuk „zsidó” klub lett volna, de még a profi–amatőr kérdésben vallott felfogásuk sem különbözött annyira, mint azt a Ferencvárost éltető szélsőjobboldali lapok hangoztatták. Mind az FTC, mind az MTK tetemes összegeket költött játékosainak fizetésére jóval az előtt is, hogy azt a profizmus bevezetése legalizálta volna. Az egyetlen különbség köztük az volt, hogy az MTK valamivel nyíltabban vállalta az amatőr eszmé tarthatatlanságát, míg a Ferencváros az MTK állásfoglalását kihasználva könnyűszerrel foghatta időszakos sikertelenségét a kék-fehérek szabályszegései következtében kiépült erőfölényére.

Az MTK–FTC kapcsolatnak az 1920-as évek elejére kialakult egy alternatív értelmezése a szélsőjobboldali lapokban. Eszerint a két klub csatája világnézeti, sőt faji harc is egyben, ahol a zsidóság érdekeit a pályán és az MLSZ-ben egyaránt szolgáló MTK-val szemben a keresztény, nemzeti érzelmű, és mint olyan, a gentleman-amatőrség feltétlen híveként az FTC áll. Bár a szélsőjobboldali sajtó a legnagyobb hangsúlyt az MTK ellen intézett antiszemita támadásokra helyezte, meggyőződésem, hogy ennek a jelenségnek a melléktermékeként alakult ki a Ferencváros körül a „nemzet csapata” képzet. Az FTC társadalmi összetételét tekintve ugyan rászolgált mind a magyar, mind a keresztény jelzőre, ám sem jelképeiben, sem célkitűzéseiben nem találunk utalást arra, hogy ezen hívószavak

mentén szerveződött volna, vagy válogatta volna meg tagjait. Tévedés lenne tehát az FTC-t keresztény-nemzeti csapatként ábrázolni, ahogyan azt a szélsőjobboldali lapok tették. A Fradi maga ugyanis nem a radikális jobboldal, hanem – ha valakié, akkor – leginkább a húszas évek establishmentjének a klubja volt, amely a bethleni konszolidáció idején ellenszenvvel, de legalábbis tartózkodással figyelte a – miniszterelnök szavaival élve – „lármás antiszemitizmust”.¹⁰² A *Magyarság* és más harciasan zsidóellenes sajtóorgánumok által hangoztatott narratíva, noha sokakhoz eljutott, és jut el azóta is szinte változatlan formában, ahhoz nem volt elég erős, hogy a két egyesület közti viszonyt érdemben befolyásolja a húszas években. Későbbi történetüket azonban alapjaiban határozta meg, amikor a róluk alkotta képeket máig hatóan elmélyítette a köztudatban.

FROM RIVALS TO ENEMIES

The Emergence of the FTC–MTK Opposition and its Layers before 1926

By Bence Barát

SUMMARY

The paper explores the first three decades of the common history of those perennial rivals in Hungarian football, the Athletic Club of Ferencváros (Ferencvárosi Torna Club, FTC) and the Club of Hungarian Athletes (Magyar Testgyakorlók Köre, MTK), with regard to the social, confessional, political, economic, sports-political and sports-intellectual aspects of their relationship. It aims to highlight the reasons that had transformed that relationship into mutual hatred, a process that has influenced Hungarian football in general, and the ways in which the self-perception of the two clubs has separated itself from the meanings attached to them by the public in the press. For, while it is a commonplace in sport-historical texts that the FTC was the “national-christian” club of the Horthy regime, and the MTK was the “Jewish” team, the paper argues precisely that the identities of the two clubs and their mutual views of their chief rival by no means reflected this key narrative. Nevertheless, the “Jewishness” of the MTK and the „nationality” of the FTC have have exerted a profound influence on their later destinies.

¹⁰² *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 126.

Csillag Péter

AZ ERDÉLYI LABDARÚGÁS KÉRDÉSEI A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS UTÁN (1940–1945)

A második bécsi döntés 1940. augusztus 30-án a trianoni határokat módosítva Magyarországhoz csatolta Székelyföldet, valamint Észak-Erdély és Partium jelentős részét, s a lépés a nyilvánvaló politikai, gazdasági és társadalmi következményeken túl a sportéletre is hatással volt. A legnépszerűbb és legnagyobb tömegeket mozgató sportágban, a labdarúgásban 1940 őszén 35–40 egyesületet kellett beépíteni a Magyar Labdarúgók Szövetsége (MLSZ) által szervezett bajnokságokba. Ezen felül anyagi támogatással megalapozni a működésüket, és ha szükség volt rá, adminisztratív és futballszakmai segítséggel hozzájárulni a sikeres helytállásukhoz.

A visszacsatolt területekkel kapcsolatban hangsúlyozott összetartozás-érzés üzenetének kézenfekvő eszközéül szolgált a labdarúgás. Presztízskérdésnek számított, hogy az erdélyi csapatok – de különösen a szellemi-kulturális ereje miatt kiemelt figyelmet érdemlő Nagyvárad és Kolozsvár együttese – zökkenőmentesen beilleszkedjenek a magyar labdarúgás rendszerébe, bizonyítékát adva az anyaország és Erdély gyümölcsöző egymásra találásának. Sokatmondó eredménnyel zárult a világháborús évek utolsó teljes és befejezett, 1943–1944-es idénye: a Nemzeti Bajnokság I. osztályában az aranyérmet a Nagyvárad Atlétikai Club (NAC) szerezte meg, a Kolozsvári Atlétikai Club (KAC) harmadik lett, a Magyar Kupában pedig a kolozsváriak csak a döntőben buktak el a Ferencvárossal szemben.

A felszínen mutatkozó Erdély-szimpatia mögött azonban feszültségek, törésvonalak is húzódtak. A futballban különösen domináns főváros–vidék szembenállás régóta rögzült hadállásaiban el kellett foglalnia a helyét a visszacsatolt országrésznek is, amely túrni kényszerült, hogy Budapestről kirendelt tisztségviselők igazgassák mindennapjait, így a labdarúgóéletét is. A világháborús évek erdélyi futballéletének fontos fejezete a zsidó szereplők sorsa, a zsidó gyökerű sportegyesületek visszaszorulása, majd teljes felszámolása. A tanulmányban bemutatom, hogy miként hatottak a politikai és társadalmi változások a térség labdarúgására a második bécsi döntéstől a romániai visszatagozódás időszakáig.

Erdély labdarúgása a két világháború közötti időszakban

A második bécsi döntés következtében Magyarország területe mintegy 43 ezer km²-rel bővült, népessége pedig 2,4 millió fővel gyarapodott,¹ és ez politikai, társadalmi

¹ Ablonczy Balázs: A visszatért Erdély 1940–1944. Bp. 2017. 47., 207.

és gazdasági következményei mellett, azokkal összefüggésben gyökeres változást hozott a sport, így a legnépszerűbb sportágnak számító labdarúgás terén is.² Az 1940 szeptemberében kezdődő változások, folyamatok és az 1944 őszén bekövetkező újabb impériumváltásig tartó „kis magyar világ”³ sportpolitikai törekvései, futballban érzékelhető érdekellentétei és háttérkonfliktusai a korábbi bő két évtized viszonyaiban gyökereznek, ezért szükséges érintőlegesen szólni az erdélyi labdarúgás 1918 utáni időszakáról.

A Romániához csatolt területek fejlett sportkultúrája, szerteágazó sporttevékenysége, kiépült sportegyesületi rendszere a két világháború között az ország sportéletének meghatározó mozgatójának számított. A regátbéli vidékeken a sportmozgalom még gyerekcipőben járt, a Bukarestben már a századfordulón népszerű teniszt, a szűk kört érintő vívást és a főként külföldi vendégmunkások körében játszott futballt leszámítva a sportélet javarészt alkalmi eseményekre korlátozódott. Beszédes adat, hogy míg a magyar labdarúgó-válogatott első hivatalos mérkőzését már 1902. október 12-én lejátszotta,⁴ addig Románia csak húsz évvel később, 1922. június 8-án szerepelt először nemzeti csapatával. A Jugoszlávia elleni, 2:1-re megnyert belgrádi találkozón a magyar, zsidó és szász játékosok között egyedüli románként Aurel Guga csapatkapitány tűnt fel, ám ő is kolozsvári sportegyesület, a városi román értelmiség egyetemi csapatának számító Universitatea⁵ képviselőjében. A válogatott negyedik hivatalos mérkőzésén fordult elő első alkalommal, hogy Románia színeiben Erdélyen kívüli labdarúgó is pályára lépett.⁶ Példázza a kiegyensúlyozatlan erőviszonyokat az is, hogy az első

² 29 989 igazolt játékosa van az MLSZ-nek. Sporthirlap, 1942. január 3. 5. A Magyar Labdarúgók Szövetsége 1940. december 31-én 19 760 igazolt labdarúgót tartott számon. Az új igazolások száma 1939-ben 5069 volt, 1940-ben – feltehetően részben már az erdélyi visszatért területek játékosainak is köszönhetően – 4290, 1941-ben pedig 9229. Utóbbi növekedés szintén jelentős mértékben az időközben regisztrált erdélyi futballistáknak tudható be, az 1941 áprilisában visszacsatolt Bácska, Baranyai háromszög, Muravidék és Muraköz pedig összesen 1450 új igazolást jelentett.

³ Kis magyar világ – Észak-Erdély 1940–1944 között. Szerk. Sárándi Tamás – Tóth-Bartos András. In: Erdélyi Magyar Adatbank. (<https://bit.ly/41JR6Kg>, letöltés 2022. aug. 18.) A korszak történelmi ismereteinek fontos forrásául szolgáló digitális szövegtár címe visszatérő meghatározása Észak-Erdély vonatkozó korszakának, több cikkben felbukkan, sőt B. Nagy Tibor témába vágó, 31 perces dokumentumfilmje is ezt a címet viseli.

⁴ Ausztria–Magyarország 5:0. Bécs, WAC-pálya, 500 néző.

⁵ A Societatea Sportivă a Studenților Universitari 1919. november 23-án kezdte el működését, alapítójaként a Magyarderzsén született megbecsült orvost, Iuliu Hațieganu professzort tartják számon. Manapság az ő nevét viseli Kolozsváron az orvosi és gyógyszerészeti egyetem, illetve az egyetemi sportpark. Jellemző tiszteltetudó magatartására és elismertségére, hogy Szoboszlai Miklós (1925–2019), az Universitatea későbbi kapusa elmondása szerint úgy társalgott vele, hogy a román orvos szintiszta magyar nyelven szólt hozzá, a magyar futballista pedig illendőségből románul válaszolt. Lásd *Cristian Aszalos*: Ultimul cavalier al fotbalului romantic. Kolozsvár 2016.

⁶ *Boros Miklós*: A nagy erdélyi-regáti „focimeccs”. A román válogatott vidéken. (<https://bit.ly/3N24rcE>, letöltés 2022. aug. 18.)

labdarúgó-világbajnokságra, az 1930-as uruguayi tornára kiutazó román válogatott húszfős keretében mindössze öt román játékos szerepelt a tizenöt erdélyi magyar, szász és zsidó mellett. A román nemzeti bajnokságot az 1921–1922-es idényre írták ki először, az első évek siker csapatának a Temesvári Kinizsi (Chinezul Timișoara) számított, amely sorozatban hat aranyérmet szerezve 1927-ig őrizte megkérdőjelezhetetlen elsőségét. Nem véletlen, hogy a fagyos évek után lassan élénkülő magyar–román futballkapcsolatok első baráti lépéseként Temesvár és Budapest városi válogatottja között szerveztek mérkőzést 1926-ban (a bánságiak nyertek 2:0-ra, a pesti visszavágón 1:1-es döntetlen született), 1927-ben pedig a magyar professzionális válogatott Temesváron játszott – némi politikai botrányral és magyarellenes tiltakozással kísért – mérkőzést (2:2), mielőtt pályára lépett volna Aradon a román nemzeti csapat ellen. A politikailag érzékeny, Bukarestből már előzetesen is aggodalommal várt találkozóra végül nem került sor, Arad katonai parancsnoka ugyanis a pályán melegítő csapatok közé lépve leküldte a katonajátékosokat, ezzel gyakorlatilag ellehetetlenítve a román válogatott szereplését. A román futballvezetők aggodalmára okot adhatott, hogy értesülésük szerint az 1926. június 12-ei Magyarország–Franciaország (13:1) mérkőzésen a magyar közönség soraiban irredenta tüntetés hangjai hallatszottak.⁷ A következő években Bukarest – részben az erdélyi sport szakmai értékeinek felhasználásával – eredményességben, infrastruktúrában és a sportkultúra egyéb területein is látványosan felzárkózott a nyugati országrészhez, a viszonyok kiegyensúlyozottságát jelezte, hogy az 1930-as években a tíz kiírásból ötször erdélyi (egyszer a resicabányai UD Reșița, négyszer a temesvári Ripensia), ötször bukaresti (mind az öt esetben a Venus București) nyerte meg a román élvonalbeli bajnokságot. A román főváros már a legjobb erdélyi magyar futballistáknak is vonzó karrierálmást jelentett, az 1940-es hatalomváltást követő futballdiplomáciai viták egyik legindulatosabb témája éppen az addig Bukarestben játszó, a második bécsi döntés után azonban magyarországi csapathoz igazoló játékosok státusa lett. Bodola Gyula, a későbbi évek legnagyobb erdélyi futballcsillaga, az 1944-ben bajnoki aranyérmet Nagyvárad AC kulcsembere is közéjük tartozott, a Venus București csapatát hagyta el a nagyváradiai kedvéért. Hogy szolgálatai mennyire hiányoztak a román labdarúgásnak, jól mutatja, hogy 1931 és 1939 között 48 mérkőzésen 30 gólt szerzett a román válogatottban, és ezekkel a mutatókkal 34, illetve 58 évig

⁷ *Csillag Péter*: Kapufák és kényszerítők. Futball a 20. századi magyar történelem árnyékában. Bp. 2020. 112–118. Végül mégis megrendezték az aradi eseményt, csak némiképp más keretek között. Temesvár–Nagyvárad–Arad kombinált erdélyi csapat néven játszotta le a mérkőzést a hazai csapat a Budapesti Kombinálttá átminősített, végül 3:1-re győző magyar professzionális válogatott ellen. Érdekeség, hogy a zavarodott helyzetben már nem volt mód új szerelést találni, így az erdélyi fél mégiscsak román címeres mezben lépett pályára.

román csúcstartónak számított, 1940 és 1948 között azonban – a Nemzetközi Labdarúgó Szövetség (FIFA) akkori enyhe szabályozását kihasználva – már a magyar válogatottban szerepelt (13 mérkőzésen 4 gólt ért el). A harmincas évekbeli román válogatottsága nem jelentett érzelmi, identitásbeli kötődést, miként az a halála előtt három évvel adott budapesti interjújából is kiviláglott. „A magyar, a székely szív mindig hevesen dobogott bennem. A kínok kínját éltem, éltük át, amikor 1936, majd 1939 októberében Bukarestben a román válogatott mezében kellett játszani a magyar fiúk ellen. Képzelden el egy olyan csapatot, amelyikből a magyar Himnusz akkordjai alatt, heten, ott a pálya közepén hangosan sírtunk.”⁸

A bukaresti előretörés mentalitástörténeti olvasatáról figyelemre méltó megállapítást tett Borsi-Kálmán Béla: „Az energikus adminisztratív centralizáció, a Bukarest-központúság eltökélt és tűzzel-vassal megteremteni igyekvő szándéka [...] ádáz versenyhelyzetet teremtett a közép-európai mentalitást, munka-éthoszt, erkölcsi és viselkedésnormákat, magatartásformákat továbbvivő, szociológiailag és társadalompolitológiailag a (magyar) »úriember« kategóriába sorolható – magyarul rendszerint anyanyelvi szinten beszélő és író – erdélyi román intelligencia és az ó-királyságbeli (regáti, főként bukaresti, igen gyakran görög vagy balkáni eredetű) elit között.”⁹ Ha nem is tekinthető hiteles és elfogulatlan történeti forrásnak – a második bécsi döntés nyomán a magyar honvédség erdélyi bevonulásáról lelkesülten közvetítő – Pluhár István rádióriporter munkája,¹⁰ a magyar sportegyesületek történetét feldolgozó 1942-es könyvének alábbi megállapításából nem nehéz kikövetkeztetni, miként értékelték a magyar sport szereplői utólag a sportbeli lemaradás lélektani hátrányát ledolgozni igyekvő román sportpolitika erdélyi működését. „Ez a körülmény [tudniillik az erdélyiek sportban megmutatkozó fensősége – Cs. P.] éppen úgy sértette a román önértetet, mint ahogy az új hatalmak azonnal meglátták azt is, hogy a régi, a magyar sport gyökérezetéből kinőtt egyesületek a magyar szellemiségnek, magyar művelődésnek és magyar érzésnek a továbbhordozói és fejlesztői. Meg is indult ellenük a hadjárat, hogy tönkretételükkel a magyar élet eme erős várai leomoljanak. Romániában a kolozsvári, nagyvárad, marosvásárhelyi, temesvári és a székelyföldi és sok, más városbeli egyesületeknek olyan kálváriát kellett végigjárniuk, hogy azoknak két évtizedes története évszázadokra szóló példázója lesz a magyar sportművelődés céltudatos szétrombolásának.”¹¹ A külső nehézségeket ráadásul ritkán sikerült összefogással ellensúlyozni, az erdélyi magyar sportélet belső repedéseinek érzékeltetésére

⁸ *Boskovics Jenő*: Lelkecskéim, legyetek Csaba királyfík. Népsport, 1989. március 16. 2.

⁹ *Borsi-Kálmán Béla*: Nemzetépítés és nemzettudat a futball tükrében. A magyar, francia és román példák. In: Sport, politika és történelem. Szerk. Károlyi Elisabeth. Fehérvárcsurgó 2014. 112.

¹⁰ *Ablonczy B.*: A visszatért Erdély i. m. 51.

¹¹ Magyarországi sportegyesületek története. Szerk. Pluhár István. Bp. 1942. 18.

álljon itt két példa. Az első egy önkritikus mondat a *Nemzeti Sport*nak küldött 1921-es erdélyi jelentésből: „Nyugodtak lehetnek Csonka-Magyarországon, mi nem felejtjük el magyar voltunkat, aminek legékesebb bizonyítéka az a veszekedés, mely a magyar egyesületek között állandó.”¹² A másik egy elgondolkodtató kolozsvári olvasói levél 1941-ből a városi magyar polgárság keresztény szellemű klubjának, a Kolozsvári Atlétikai Clubnak korábbi viszontagságairól: „1930-ban a gazdasági romlás a KAC-ot alapjában rendítette meg. Az egyesület egymás után építette le kereteit, felmondotta gyönyörű klubhelyiségét, elvesztette tagjainak 80 százalékát, és megkezdte azt az utat járni, amely a mai állapothoz elvezetett. [...] Az anyagi összeomlást még jobban elősegítette a román államnak ellenséges magatartása. Nem volt senkiben merészség megkísérelni a lehetőségeket, és maradt minden tíz éven keresztül ugyanabban az állapotban. Az erdélyiek által sokat emlegetett elnyomatás alatti társadalmi egység – ha ugyan meg volt – a KAC-ot nem segítette. [...] Átvészeltük a megszállás éveit, de ennek az átvészelésnek a szó szoros értelmén kívül alig volt jelentősége. Talán csak annyi, hogy az életerős, sportolni vágyó ifjúság kis része otthonra talált, a város társadalma pedig csekély áldozattal létrehozott kisebb-nagyobb érdeklődéssel kísért sporteseményeket, és minden évben egyszer felvonult a KAC-bálon. Így zárult le a circulus vitiosus. A nyomorúságos jövedelmek nyomorúságos tervekre jogosítottak, és a nagyvonalúság helyett jött felénk a fenntartást célzó munkaterv.”¹³

Az átalakulás időszaka – a futball mint a nemzetpolitika szimbolikus terepe

Történelmileg kiélezett helyzetekben jellemzően a szokottnál is szorosabbá válik politika és futball viszonya; 1940-ben a sportági függetlenség legfeljebb jelentéktelen szakmai kérdésekben érvényesült, a magyarországi labdarúgás irányítása deklaráltan az állam kezében volt. A keresztény és nemzeti szellemű futballvezetés biztosítására hivatkozva 1939 júniusában az Országos Testnevelési Tanács (OTT) javaslatára belügyminiszteri rendelettel felfüggesztették az MLSZ és a Játékvezetői Testület autonómiáját. A futballszövetség élére miniszteri biztосként Gidófalvy Pált, a magát székely származású reformátusnak valló hódmezővásárhelyi tiszteletbeli tanácsnokot, a Dél-magyarországi Labdarúgók Alszövetségének elnökét nevezték ki. A Játékvezetői Testület vezetésével pedig Gálffy Andrást¹⁴ bízták meg, akinek kulcsszerep jutott a második bécsi döntést

¹² Erdélyi levél. *Nemzeti Sport*, 1921. szeptember 24. 5.

¹³ *Márai Béla*: Lenni vagy nem lenni. *Ellenzék*, 1941. december 24. 15.

¹⁴ Neve a korabeli forrásokban gyakran Gálffy Endreként szerepel.

követően, hiszen rá hárult helyettes miniszteri biztosi minőségben az MLSZ új, erdélyi kerületének kiépítése, a visszatért területek szereplőinek betagozása a magyar futballszövetség rendszerébe. Az erdélyi sajtóban kolozsvári származásuként emlegetett¹⁵ Gálffy András agilis fellépése, határozott és gyakorlatias vezetői stílusa alighanem sokat segített a kezdeti kaotikus állapotok rendezésében.¹⁶ Novemberben a rá kiszabott munkát elvégezve fényes bankettel búcsúzott Kolozsváron kerületi tisztségétől, az MLSZ főtitkáraként és a Játékvezetői Testület elnökeként azonban a későbbiekben is elkötelezetten támogatta az erdélyi sportegyesületeket, amelyeknek útját – talán a sportvezető szerepétől nem függetlenül – az első hónapokban feltűnően sokszor egyengették kedvező játékvezetői döntések. Munkásságát az *Ellenzék* napilap 1940 októberében némi pártosszal és a korra jellemző nemzeti felhanggal így értékelte: „Folyó év szeptember 27-én egy általános szeretetnek és tiszteletnek örvendő ember, [...] Gálffy András jelent meg a város utcáin, hogy áthangolja, magyarrá szervezze a visszacsatolt részek labdarúgását. Egy hónapja ennek, és most már Nagyváradtól Székelyudvarhelyig ismét élet lett a sporttelepeken. Magyar élet, magyar labdarúgás, boldogság. Gálffy nagyszerűen oldotta meg eddigi feladatát. [...] Boldogan, sokat szenvedett magyar szívünk kimondhatatlan örömeivel állapíthatjuk meg, a nehéz munka sikerült. Magyarul futballozunk Erdélyben.”¹⁷

Hogy mit értettek a korabeli sportélet vezetői a „magyarul futballozni” kifejezésen, Szegedi Péternek *Az első aranykor* című könyvében hivatkozott példák segítségével válik világossá. Gidófalvy Pál 1939 novemberében kötelezte az ifjúsági csapatok játékosait és a közönséget, hogy a mérkőzések elején és végén „Szébb jövőt!” és „Adjon Isten!” kiáltással köszöntsék egymást, később elrendelte, tűzzék ki a magyar zászlót valamennyi stadionban a legfőbb helyre, és ugyanebben

¹⁵ Gálffy András... kezdetű hír. *Ellenzék*, 1940. november 22. 7. Kolozsvári származásának ellentmond, hogy a városi napilap beszámolója szerint szüleit Szatmárnémetiben látogatta meg.

¹⁶ Amikor a miniszteri biztos „kalákába” jár dolgozni. *Ellenzék*, 1941. november 3. 15. Jellemző praktikus gondolkodására, hogy amikor 1941 őszén a kolozsvári kisebb egyesületek a pályahiányra és a rossz pályaviszonyokra panaszkodtak, „...az asztalra csapott és felkiáltott: »Uraim, vagy csinálunk sportot, vagy beszüntetjük a futballt. Sportemberek vagyunk, menjünk, és javítsuk ki magunk a Haggibor és a baromtéri pályákat. Magam is megyek dolgozni – szolt –, csak egyetlenként négy-öt embert kérek.« A meglepő bejelentés pillanatok alatt nagy lelkesedést váltott ki a megjelenetkekből, akik azonnal ást, kapát és öt-öt embert ajánlottak fel a »kalákára«. És szombaton már harminc izmos labdarúgó – élükön Gálffy miniszteri biztossal – lapátolta, egyengette a Haggibor-pálya »búvóhelyeit«.”

¹⁷ Egész Erdélyben megkezdődtek a bajnoki mérkőzések. *Ellenzék*, 1940. október 24. 7. Habár Gidófalvy Pál és Gálffy András ezekben az időkben még közös szerepet játszott, a második világháborút követően a volt miniszteri biztos tartóztatása miatt kényszerű szakításra került sor közöttük. Közös erdélyi tevékenységüknek azonban egy haszna mindenképpen volt: hatalmi törekvéseikben mindig számíthattak Erdély támogatására. Erre kiváltképp nagy szükségük volt 1941 elején, amikor a minisztérium mandátumától megfosztott Gidófalvy Pál immár független jelöltként pályázta meg az MLSZ elnöki székét. Számításai bejártak, a lekötözött Erdély elsőként sorakozott fel mögötte.

az időben kezdeményezés indult a kereszt kötelező kifüggesztésére a vidéki futballszövetségi tanácstermekben. A magyar gyökerek tiszteletét, a nemzeti hagyományok ápolását célozta az MLSZ 1942-es újítása, amellyel a Nemzeti Bajnokság II. osztályának kerületi alapon szerveződő ligáit egy-egy történelmi alakról nevezte el Mátyás-, Rákóczi-, Zrínyi-, Wesselényi- és Széchenyi-csoportnak.¹⁸ Erdélyben 1940 őszén a kiemelt mérkőzések előtti felvezetés fontos elemeként jelentek meg a nemzeti szimbólumok, lobogott a piros-fehér-zöld zászló, szólt a Himnusz, az Erdély-induló és az MLSZ előterjesztése nyomán az anyaország stadionjaiban már 1938-ban felhangzó Magyar Hiszekegy. A visszatért erdélyi rész iránt megnyilvánuló, szólamok szintjén is hangsúlyozott rokonszenv és az említett magyar nemzeti szellem csúcsonyosodott ki Gidófalvy Pál beszédében, amellyel 1940. október 14-én köszöntötte a kolozsvári stadionban az Erdély–Ferencváros ünnepi mérkőzés résztvevőit: „Az MLSZ és százezer magyar labdarúgó hódolatát, tiszteletét hozom ide, a nagy magyar Alföld, a Dunántúl, a visszatért Felvidék és Kárpátalja labdarúgóinak soha szét nem szakítható találkozását. Itt fogadjuk ezen a helyen, hogy a magyar labdarúgás százezres tábora minden magyar értéket segít, támogat. Mátyás király, nagy magyar király, köszönt téged és Erdélyt a csonka haza minden fiatal labdarúgója a magyar labdarúgás jelszavával: »Szebb jövőt!« A sokezeres tömeg zúgta rá: »Adjon Isten!«»¹⁹

Az erdélyi labdarúgás a nyilvánosság tömegeket megmozgató színtereként sajátos eszközül szolgált az érzelmi propaganda érvényesítésére, és szinte magától értetődő módon élt is vele az államilag irányított futballszövetség. Az anyaország és Erdély egymásra találásának tudatosan is felszínen tartott öröme alkalmas volt a magyarság összetartozás-tudatának erősítésére, így érzelmi mellett politikai haszonnal is kecsegtetett. A korabeli vezetőség ideológiai és nem mellesleg honvédelmi elképzeléseivel tökéletes összhangban állt a boldog egyesülés mítoszának megőrzése, egyúttal a figyelem elterelése a visszatért területek gazdasági, infrastrukturális és kulturális bekapcsolásának nehézségeiről, problémáiról. A rendhagyó történelmi pillanat sajátos lehetőségekkel kecsegtetett. Az MLSZ első embere Erdély labdarúgását „a magyar sportélet legkedvesebb fia”²⁰ fordulatokkal jellemezte, a nemzeti összefogásra pedig a világháborús idők katonai megközelítése is okot adott. Nem véletlenül fogalmazott így Gálffy András: „Az új Magyarország labdarúgócsapata katonákat nevel a hazának, és már itt tökéletes

¹⁸ *Szegedi Péter*: Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig. Bp. 2016. 454–455.

¹⁹ „Erdély futballcsapata jelen pillanatban magasabb nívón áll, mint az anyaországé” – írják a fővárosi lapok. *Ellenzék*, 1940. október 15. 7.

²⁰ Ünnepi közgyűlése volt tegnap az MLSZ és JT erdélyi taggyűléseinek. *Ellenzék*, 1941. február 24. 7.

fegyelmet követel az ifjúságtól. Ezt sehol, senki ne felejtse el többé, se játékos, se egyesület!”²¹

Nem is felejtette: a magyar futballélet militarizálódó szelleme a katonai nyelv fordulatainak beszüremkedésén túl a honvédtisztek sportvezetői szerepvállalásán és az erőszakos esetek elszaporodásán is tetten érhető, a leventemozgalom 1941-es serkentése az állami szándék pontos leképeződése²² – idővel egyre inkább elmosódtak a határok a hagyományos és a katonai sportélet között. Jellemző, hogy amikor 1944 májusában és júliusában Kolozsváron futballmérkőzést rendeztek a városi honvédek és a német katonák között, a honvédcsapat tagjai között négy, illetve három KAC-futballistát találunk.

Ami a labdarúgás nemzeti tartalmát illeti, nem példa nélküli a magyar sportirányítás törekvése. A futball politikai, szociológiai hátterét kutató Richard Giulianotti a *Football, a Sociology of the Global Game* című könyvében rávilágított, hogy a futball nemzeti identitásformáló hatását már évtizedekkel korábban igyekeztek hasznosítani a nemzeti egységet szem előtt tartó közösségek vezetői. „A labdarúgás egyike a nagy kulturális intézményeknek, mint az oktatás, a média, és ezekhez hasonlóan alakítja, mélyíti a nemzeti azonosságtudatot bárhol a világban. A sportág nemzetközi terjedése a 19. század végén és a 20. század elején egybeesett azzal az időszakkal, amikor Európa és Latin-Amerika számos nemzete éppen a határait igyekezett véglegesíteni, egyúttal kialakítani a kulturális identitását. [...] A nemzetek megfogalmazták »hivatalos történelmüket«, meghatározták hőseiket, akik az ellenséges erőktől megvédték a »népet«. A tömegkultúra ehhez tette hozzá a maga esztétikai és ideológiai elemeit. A sportesemények, és azon belül a futballmérkőzések a törekvés legfontosabb kellékei lettek. Lehet, hogy az ország különböző részeiről, városaiból színre lépő csapatok között él a helyi rivalizálás, ám csakis a nemzeti bajnokság egyesítő keretein belül. A válogatott találkozókra a csapat a modern nemzetet testesíti meg, gyakran szó szerint az ország zászlajába burkolózik, és a meccseket a himnusz közös éneklésével kezdi.”²³ Más kérdés, hogy az 1930-as, 1940-es évek fordulóján a nemzeti kifejezés a magyar közéletben, így a labdarúgásban is egyre markánsabban párosult a „zsidómentes” jelentéssel, ami a futballéletben is súlyos diszkriminációval és tragikus következményekkel járt. Erdély jelentős zsidó közösségekkel, következésképpen

²¹ Pontosan 11 órakor kezdődik vasárnap délelőtt a Színkörben az Erdély–Budapest ökolívó mérkőzés. *Ellenzék*, 1940. november 15. 7.

²² *Spáczay Hedvig*: A Honvédelmi Minisztérium szervezési változásai a Horthy-korban. III. 1941–1945. *Levéltári Szemle* 23. (1973) 445. „A Kormányzó 1941. július 18-án kelt és az ifjúság katonás szellemű neveléséről és a testnevelés erőteljesebb végrehajtásáról szóló Legfelsőbb Elhatározása alapján elkészült a HM em. I/a. osztály 44.601 számú, 1941. július 22-én kelt rendelete a leventeképzés vezető szerveinek átszervezésére.”

²³ *Richard Giulianotti*: *Football, a Sociology of the Global Game*. Cambridge 1999. 22.

erős sporthagyományokkal büszkélkedett, a Max Nordau által meghirdetett Muskeljudentum sportmozgalom szellemében kiépült cionista egyesületi hálózat olyan karakteres egyesületeket foglalt magába, mint a szatmárnémeti Bar-Kochba, a nagyváradi Makkabea, a brassói Ivria, a temesvári Kadima, az aradi Hakoah, a máramaroszigeti Sámson vagy éppen a kolozsvári Haggibor. Mint később utóbbi egyesület példáján keresztül is láthattuk,²⁴ a magyar futballban foganatosított zsidóellenes intézkedések fokról fokra szorították vissza a labdarúgás zsidó származású szereplőit az aktív részvételtől az 1942-re elért teljes ellehetetlenülésig, amely a nyilas hatalomátvételt követően a sportélet jó néhány zsidó tagja esetében is a fizikai megsemmisülésig fokozódott.

Erdély sportegyesületei a visszacsatolást követő időszakban

Észak-Erdély és Székelyföld visszacsatolása nyomán számos, korábban román fennhatóság alatt működő, futballcsapatot szerepeltető sportegyesület került az MLSZ felügyelete alá. Pontos számadatokkal nehéz szolgálni, és ennek oka nemcsak a korabeli sajtóban megjelent ellentmondásos statisztikák kuszasága, hanem az 1940 szeptemberétől 1941 nyaráig tartó átrendeződéssel járó folyamatos változás. Új magyar sportegyesületek alakultak vagy régiék születtek újjá, miközben némely helyi román csapat működése a kezdeti kecsegtető ígéretek ellenére bajossá vált, megszűnt vagy kényszerűségből áttelepült a román államhoz tartozó Dél-Erdélybe. A magyar futballvezetők nyilvános beszédeikben kétségtelenül igyekeztek megnyugtatni a nemzetiségi klubokat, biztosítva a zavartalan fennmaradásukat, ám a dél-erdélyi magyarság érdekeit szem előtt tartó, viszonyossági nemzetiségi politika²⁵ a gyakorlatban kevésbé érvényesült. „A román, német stb. egyesületeknek ugyanolyan jogaik vannak, mint a magyaroknak, és így úgy a román, mint a más nemzetiségű egyesületek tovább folytathatják működésüket”²⁶ – ígérte 1940. szeptember 16-án Kolozsváron Gidófalvy Pál, és az MLSZ-vezér biztatására az Universitatea és a Victoria azonmód jelezte, hogy a magyar szövetség keretei között is játszana tovább. Ehhez képest a román egyetemi csapat két héttel később már – az áttelepülő egyetemet követve – Nagyszebenben lépett pályára, a Victoriáról pedig ez volt az utolsó megjelent sajtóhír.

Az észak-erdélyi futballélet mezőnyének 1940 őszi állapotáról megbízható tájékoztatást kapunk a Nemzeti Sport 1940. október 27-én megjelent cikkéből, amely az OTT adataira hivatkozva közli, hogy Erdélyben addig 36 egyesület

²⁴ Csillag Péter: Cionizmus a pályán. In: Oldalvonal. A magyar futball elfeledett történetei. Bp. 2021. 92–99.

²⁵ Ablonczy B.: A visszatért Erdély i. m. 81.

²⁶ Összeolvadt Erdély és az anyaország sportélete. Ellenzék, 1940. szeptember 17. 7.

szervezését fejezték be, és meg is indultak a versengések 64 csapat részvételével (a különbség magyarázata, hogy egy egyesület több futballcsapatot – így tartalék vagy ifjúsági csapatot – is nevezhetett). Kiderül továbbá, hogy az MLSZ 72 erdélyi játékvezetőt vett nyilvántartásba, a betagozódó egyesületek segítésére pedig 39 800 pengő értékben adott pénzbeli és természetbeni támogatást.²⁷ Az OTT helyébe lépő Országos Sport Központ (OSK) értekezletén 1943 júniusában Varga Jenő, a vezető sportszervezet erdélyi kerületi vezetője szolgáltatott részletes statisztikákat, amelyek alapján Erdélyben ekkor 317 bejegyzett, sportra orientált egyesület működött (a harci szellemre jellemző, hogy közülük 235 csak lövészet-re szakosodott), a teljes mezőnyből 47 egyesület foglalkozott labdarúgással. Egy labdarúgó-szakosztályra a régió népességszáma alapján átlagosan 59 156 lakos jutott, míg a 31 számon tartott labdarúgópályára 74 527.²⁸ Az erdélyi labdarúgás súlyát és az említett 47 egyesület országos rendszerben képviselt hányadát érzékelteti, hogy az MLSZ 1941 januárjában 520 működő tagegyesületet tartott számon.²⁹ A hivatkozott források szerint az erdélyi futball egyesületek szerinti arányát országos szinten 7-9%-osra becsülhetjük, azzal a megjegyzéssel, hogy a növekvő egyesületszám miatt 1940 és 1944 nyara között bővülő tendenciát figyelhetünk meg. Nem kérdés a korabeli lapokban kellőképpen hangsúlyozott statisztikákat olvasva, hogy volt is egyfajta elvárás a sportsajtóval szemben a fejlődés érzékeltetésére. Sokat elárul a központi szándékról az eredetileg szóbeli közlésre szánt, utólag bizalmasnak nyilvánított levél, amelyben az OSK kilenc sportági szövetséget kér fel a kedvezőtlen cikkek jelentésére (a javításokat az eredeti dokumentum alapján jeleztem). „A magyar sporttársadalom tudatában van annak, hogy a sajtó a sport népszerűsége szempontjából a testnevelés ügyének igen értékes szolgálatot tett. A magyar újságírói társadalom legnagyobb része mindvégig lelkesen karolta fel a sport ügyét, azonban a magyar egyes hírlapok és a magyar hírlapírók részéről fordultak elő olyan cselekmények is, amelyeket a sport szempontjából káros ténykedésnek kell minősíteni. [...] A fentiek alapján felkérem a tekintetes Elnökséget, hogy a jövőben esetleg előforduló minden olyan esetet, amely a hírlapi sporttudósítással kapcsolatban a testnevelés érdekét sérti, haladéktalanul jelentse az Országos Sport Központnak, hogy Központunk az Országos Magyar Sajtókamara útján az ilyen cselekményeket megtorolhassa megvizsgálhassa és esetleg megtorolhassa.”³⁰

²⁷ Ülést tartott az OTT négyes bizottsága. Nemzeti Sport, 1940. október 27. 1.

²⁸ 317 egyesületben sportol Erdély ifjúsága az OSK erdélyi kerületében. Ellenzék, 1943. június 9. 7.

²⁹ 520 működő tagegyesülete van az MLSZ-nek. Nemzeti Sport, 1941. január 10. 3. Ebben a kimutatásban még értelemszerűen nem szerepeltek az 1941 tavaszán csatlakozó délvidéki egyesületek.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Országos Sport Központ (a továbbiakban: HU-MNL-OL-K 720)

A testnevelés ügyének tett szolgálat sajátos értelmezése lehetett az adatok manipulálása, de erre nem volt feltétlenül szükség a bővülés igazolásához. A sport növekvő népszerűsége a háborús évek alatt félig-meddig európai jelenség volt. Simon Kuper újságíró, sporttörténész így idézte fel Hollandia német megszállás alatti időszakát: „A megszállás évében, 1940-ben kicsivel több mint négymillió jegyet adtak el sporteseményekre. 1943-ra a szám elérte a nyolcmilliót. A sportklubok nem győzték fogadni az újabb és újabb tagokat. A háború alatt a hollandok több könyvet olvastak, színházi darabot vagy filmet láttak, mint korábban, de a szórakozás egyetlen ága sem fejlődött olyan tempóban, mint a sport.”³¹

Ünnepi mérközések, jelképes üzenetek

A magyar honvédség 1940. szeptember 5-én megkezdett erdélyi bevonulását követő hetekben a sportérintkezéseket is meghatározta a huszonkét évnyi román uralom utáni felszabadulás és az ünnepi egymásra találás érzése. Az OTT a hazai sportélet vezető szerveként szeptember 11-én a visszacsatolás utáni teendők sarkalatos pontjaként jelölte meg az erdélyi sportélet mihamarabbi újraindítását és megszervezését, erre buzdítva a sportági tagszövetségeket is. Nyitottan fogadták a biztatást, a következő hónapokban számos atlétikai, ökölvívó-, úszó-, vívó-, tenisz-, korcsolya- és síversenyt rendeztek a visszatérés alkalmából. Kiemelkedett a díszesemények sorából az októberben megrendezett Budapest–Kolozsvár váltófutás, amelyen válogatott atléták vitték Erdély fővárosába az anyaország – konkrétan az OTT és a Magyar Atlétikai Szövetség – üdvözlét a körtefából faragott váltóbotba rejtve: „Kolozsvár szabad királyi város közösségét az Országos Testnevelési Tanács mint az egyetemes magyar sport országos sporthatósága meleg szeretettel köszönti a keleti és az erdélyi országrészek visszatérésekor. A súlyos megpróbáltatások után őszi magyar szellemben, testvéri szeretettel és szívből jövő megértéssel egyesüljön a magyar sport a szebb magyar jövő kiharcolására. Kelt Budapesten, 1940. évi október hó 19-én. Az Országos Testnevelési Tanács, dr. Prém Lóránt ügyvezető alelnök.”³²

Az ünnepségek sorában megkülönböztetett szerep jutott a labdarúgásnak, az MLSZ egyik legfőbb feladatának tekintette, hogy lehetőséget teremtsen az erdélyi és az anyaországi csapatok mérközéseire és méltó találkozására. Ennek szellemében szeptember 24-én elhatározta az úgynevezett Erdély Nap megszervezését, amelynek kommunikációja és nehézkes előkészítése azonban már előrevetítette

³¹ *Simon Kuper: Ajax, the Dutch, the War. Football in Europe During the Second World War. London 2003. 92–93.*

³² Mit üzent az anyaország a visszatért Kolozsvárnak? Ellenzék, 1941. október 23. 7.

a következő időszak egyik jellemző problémáját, a budapesti futballszereplők mérsékelt lelkesedését a messzi erdélyi utazások iránt. Az eredeti terv azt sugallta, hogy a helyi futballélet serkentésére anyaországi csapatok sora indul útnak Erdélybe, végül az 1940. október 6-án – a Magyarország–Németország (2:2) válogatott mérkőzés napján – rendezett, több helyszínes programcsokor a két B-válogatott párhuzamos fellépése ellenére a klubok szintjén másodrendű kínálattal szolgált. Az aznapi résztvevők és eredményeik: Kolozsvár–Magyarország B-válogatottja 1:2, Nagyvárad–Magyarország B-válogatottja 2:4, Szatmári SE–Gamma 0:6, Nagykárolyi AK–Szolnoki MÁV 0:5, Nagybányai SE–Törekvés 2:3.³³ Az öt mérkőzés mérlege magáért beszél, az anyaországiak fölénye az erdélyi futballsajtóban sugallt értékeire gondolva bántóan kidomborodott, mind az öt helyi csapat kikapott. Már csak a balul sikerült futballnap miatt is kíváncsúnak tűnt, hogy az Erdély és az anyaország egymásra találását fémjelző legnépszerűbb esemény, az október 13-án Kolozsváron megrendezett Erdély válogatott–Ferencváros díszmérkőzés biztató üzenettel szolgáljon a visszatért részek erejét illetően. A forgatókönyv nem is alakulhatott volna kedvezőbben: a Ferencváros meglepően súlyos, 6:2-es vereséget szenvedett 12 ezer néző előtt a sétatéri pályán. „Kolozsvár egész sporttársadalma kint van a mérkőzésen, de itt van a felszabadult Erdély legtávolabbi zugából is minden egyesületi vezető. A Himnusz hangjai után Gálffy András, a miniszteri biztos helyettese üdvözli a Ferencvárost és virágcsokrot nyújt át a zöld-fehéreknek. A Ferencváros zászlóval viszonozza a figyelmességet. Gidófalvy Pál miniszteri biztos mond még néhány üdvözlő szót, és Tihaméry sípjelére feláll a két csapat” – kezdte riportját az *Ellenzék*,³⁴ míg a *Keleti Újság* így foglalta össze a találkozó jelentőségét: „Felejtethetlen ünnepe volt vasárnap az erdélyi sportnak. Csonkaország sportja jelképesen kezét fogott a visszatért erdélyi részek sportjával.”³⁵ Abban minden tudósító és helyszínen jelenlévő szakember egyetértett, hogy a tartalékos ferencvárosiak messze tudásuk alatt teljesítettek, sőt nem is tettek meg mindent a győzelemért. Maga Gidófalvy Pál is megjegyezte, hogy a pesti csapat „hallatlanul pepecselő módon játszott”, Pluhár István fáradtnak látta a ferencvárosiakat, míg Ginzery Dénes, a magyar válogatott szövetségi kapitánya egyenesen kijelentette: „A Ferencváros nem teljes erőbedobással játszott.”

Erdély válogatottjának lehengerlő teljesítménye és látványos diadala összecsengett a sportpolitika szándékaival, hiszen a visszatért területek csapatainak ütőképessége mintegy legitimálta a teljes összeolvasztást az anyaországi futballjával a

³³ Németország–Magyarország 2:2. Keleti Újság, 1940. október 8. 7.

³⁴ Erdély válogatottja lehengerelte a Ferencvárost. Ellenzék, 1940. október 14. 7.

³⁵ Erdély válogatott–Ferencváros 6:2. Keleti Újság, 1940. október 15. 7.

– saját hatalmi pozícióját féltő vagy éppen a felhígulástól tartó – egyesületek képviselői előtt. A kolozsvári napilap értékelése pontosan világított rá a fő tanulságra, egyúttal Budapestnek is üzenve kijelölte az erdélyi labdarúgók útját a magyar válogatottba. „A vasárnapi mérkőzésen kiderült, hogy bizony Erdély futballsportja jelenleg magasabb nívón áll, mint az anyaországé. És ezen a mérkőzésen derült ki, hogy a szövetségi kapitány milyen súlyosat hibázott, amikor – szembehelyezkedve a közhangulattal és minden szakszerűséggel – inkább a letört nagyságokat állította be a magyar nemzeti futballcsapatba, mint a ragyogó képességű és formában lévő erdélyi fiúkat. Bodolának, Spielmannak, Dobainak és a többi erdélyi futballkiválóságoknak a válogatottban van a helye. Futballsportunkban is az erdélyi szellemnek kell utat mutatnia!”³⁶

Mint később kitérünk rá, az említett hármasból Bodola Gyula és Sárvári Spielmann Ferenc esetében a követelés megvalósult. Tanulságos böngészni a Ferencváros ellen pályára lépő tizenegy nevet, az erdélyi futball korabeli elitjét és részben a városok közötti erőviszonyokat is megismerhetjük belőle. Így állt fel Erdély válogatottja a második bécsi döntés után alig egy hónappal: Hevesi (Nagybánya) – Domján (Nagybánya), Vass (Kolozsvár) – Diményi-Demetrovics (Nagyvárad), Juhász (Nagyvárad), Szaniszló (Kolozsvár) – Lukács (Kolozsvár), Kovács János (Nagyvárad), Sárvári (Nagyvárad), Bodola (Nagyvárad), Dobai (Kolozsvár). Öt nagyváradi, négy kolozsvári és két nagybányai játékos szerepelt a csapatban, viszonylag pontos képet nyújtva az erdélyi futballtérkép meghatározó helyszíneiről. Hogy néhány hónappal később, az NB I-be jutásért vívott harc során Nagybánya háttérbe szorult Nagyvárad és Kolozsvár mögött, részben szintén a budapesti tervek lecsapódásaként értelmezhető.

Anyaországi és erdélyi csapatok reprezentatív mérkőzéseire a következő hónapokban is sor került, Budapesten érezhető szándék mutatkozott arra, hogy megmaradjanak a pozitív Erdély-kép ápolására alkalmas találkozások, még ha bizonyos vonakodást lehetett is tapasztalni a fővárosi csapatok részéről. Így is játszottak például Budapest válogatott–Erdély válogatott vagy Nagyvárad–Budapesti amatőr válogatott mérkőzést, a Ferencváros pedig 1941. június 2-án a népligeti diákisporttelepen 3:1-re visszavágott az Erdély-válogatottnak. A másnapi tudósításokból már hiányzott az októberi cikkeket megtöltő pátoz és lelkesültség, addigra kialakultak az új futballrendszer keretei, a kolozsvári *Keleti Ujság* is megelégedett a következő, igen visszafogott dicsérrettel: „Erdély válogatottja megfelelt a várakozásnak.”³⁷

³⁶ Erdély futballsportja jelenleg magasabb nívón áll, mint az anyaországé. *Ellenzék*, 1940. október 15. 7.

³⁷ Ferencváros–Erdély válogatottja 3:1. *Keleti Ujság*, 1941. jún. 4. 7. Ugyanebben a lapszámban olvashatunk arról, hogy a javarészt békéscsabaiból álló Körösvidék válogatottja Kolozsváron járt, és előbb 4:2-es vereséget szenvedett a KAC-tól, majd 4:1-re kikapott Kolozsvár válogatottjától.

Kevéssé érte el a célját az 1940–1941-es szezon holtidényére kiírt, kezdetben Téli Kupaként, majd Erdély Kupaként futó torna, amellyel a visszatérés ünneplése mellett az erdélyi csapatok mérkőzéshiányát igyekeztek volna pótolni, valamint elősegíteni későbbi beilleszkedésüket a magyar bajnokságba. A zilált állapotokból kifolyólag a tervezett négy egyesületből (Nagyvárad AC, Kolozsvári AC, Nagybányai SE, Marosvásárhelyi SE) csak kettő, a Nagyvárad és a Kolozsvár indult el a versenyen, a kupa további mezőnyét anyaországi egyesületekkel töltötték fel: az „alapszakaszban” részt vett a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság Sportegyesülete (BSZKRT SE), a Weiss Manfréd Futball Club (WMFC), az Elektromos és a Szeged, a döntőben pedig a kiemelt Ferencváros várt a hatos kör győztésére. Erdély képviselői a várakozás alatt szerepeltek, az Erdély Kupát végül a csepeli WMFC nyerte meg. Érdekesség, hogy a győztes együttes csupán egy évvel később, 1942. február 7-én ünnepelte meg a sikert, és – az eseményről beszámoló *Édes Erdély, itt vagyunk!* című cikk híradása szerint – az ünnepi alkalom másodlagos programpontjaként átvette Gidófalvy Páltól az előző évi NB I-es bajnoki elsőségért járó aranyérmeket.³⁸ Az elsőre megmagyarázhatatlannak tűnő késlekedést az Erdély Kupa alacsony megbecsültségével indokolhatjuk, az írásból kitűnő fordított fontossági sorrendet pedig azzal, hogy a hivatalos kommunikációban propagandaérdekből a nivótlan erdélyi tornát vették előbbre a rendes bajnoki szereplésnél.

Noha a program Erdélyhez csak közvetve kapcsolódott, részben a visszacsatolás érzelmi hullámainak késői meglovagolását fedezhetjük fel az 1943-ban, Mátyás király születésének 500. évfordulója alkalmából meghirdetett emlékév kidolgozásában. Az egész sportéletet megmozgató, nyilvánvalóan katonai szempontból kíváncsú program bejelentésénél az OSK hangsúlyozta: kevésbé érdekli a történészek vitája Hunyadi Mátyás pontos születési dátumáról, a sport aktuális igényei miatt az emlékévet 1943-ban tartják. A makacs eltökéltség szintén a politikai szándékot feltételezi. A kezdeményezés több szállal kapcsolódott Erdélyhez és Mátyás király szülővárosához, Kolozsvárhoz. Hogy mást ne említsünk, itt tartotta 1942 végén a programmal kapcsolatos csúcstalálkozóját az OSK Tárczay-Felícides Román miniszteri osztályfőnök jelenlétében. Az emlékév keretében elrendelték, hogy minden szövetség köteles legalább egy versenyét Mátyás királyról elnevezni (a labdarúgásban a Magyar Kupa kapta a Mátyás király emlékverseny nevet, amelyet egyébként aztán még a sportújságok is csak ritkán használtak), továbbá 10 ezer pengőt és Mátyás király-pajzsot ajánlottak fel annak az

³⁸ *Édes Erdély itt vagyunk...*! Nemzeti Sport 1942. február 8. 4. A nap zárásaként – innen idézzük a cikket – „következett a vacsora, amely után Dudás János vezetésével pompás énekkar alakult. Hazafias, bús és víg dalok szerepeltek a műsoron. A késő éjszakai órákig daloltak a fiúk. A legidősebb és a legmegkapóbb dal mindenesetre az Erdélyi induló volt.”

egyesületnek, amely 1943-ban a saját maga által kiválasztott négy sportágban a legjobban szerepel. Meg kell említenünk azt is, hogy idővel az erdélyi futballélet szereplői egyre több jelét mutatták a budapesti sportvezetőkkel és főként a kirendelt tisztviselőkkel szembeni bizalmatlanságnak.³⁹ A szélsőjobboldali politikai hatások sem jelentkeztek olyan közvetlen módon az erdélyi futballélet külsőségeiben, mint például a Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki területeken, ahol az NB I-es Újvidéki AC pályáját átnevezték Hitler Adolf sporttelepre.⁴⁰

A csapatok betagolása az MLSZ versenyrendszerébe

Gyors és határozott intézkedésekre, ugyanakkor a folyamatos változások miatt nagy fokú rugalmasságra volt szükség a visszatért erdélyi országrész sportjának újjászervezésénél. A labdarúgásban néhány hét alatt kellett mindenki számára elfogadható, a zaklatott viszonyok közepette is végrehajtható tervet kidolgozni az erdélyi és székelyföldi csapatok beépítésére a magyar bajnoki rendszerbe. Az átállással járó számos bizonytalanság és a sportegyesületek megbolyduló élete nem tette lehetővé, hogy a csapatokat közvetlenül besorolják az éppen elrajtolt, 1940–1941-es idény bajnokságaiba. Prém Lóránt az OTT elnökeként szeptember 11-én körlevélben rögzítette a sportszövetségek teendőit, a beolvasztás végrehajtását egyértelműen a hatáskörükbe utalva.⁴¹ Nyolc pontot fogalmazott meg a sportági szövetségek számára:

1. a formaságoktól eltekintve, minél hamarabb kapcsolják be az új területek egyesületeit az anyaország sportjába;
2. a legmesszemenőbb tagdíjkedvezménnyel segítség talpra állásukat;
3. nem feltétlenül szükséges új alapszabályt csinálniuk, megfelel a román is;⁴²
4. mérjék fel a sportlétesítményeken esett károkat, azok helyzetét;
5. találják meg a legcélszerűbb bekapcsolási módot;

³⁹ Csillag Péter: Kolozsvári futballmítoszok. Egy rejtőzködő klub jellemrajza, a valós és vélt kötődések szerepe a CFR 1907 Cluj magyarországi megítélésében. Erdélyi társadalom 13. (2015) 179–180. A budapesti Erdély-kép torzulásai és az idealizált valóságértelmezés jelei a CFR 1907 Cluj sikereinek értelmezése kapcsán a 21. században is kitapinthatók a kolozsvári futball történetében.

⁴⁰ Kazi Zsolt: A délvidéki foci elhallgatott időszaka. Bácska és Bánát labdarúgása 1941 és 1944 között. Orom 2021. A Délvidék korabeli futballtörténetéhez megkerülhetetlen forrás sportszakmai fókusszal ugyan, de hitelesen rögzíti a vonatkozó évek történéseit.

⁴¹ Az OTT rendelete az erdélyi sport bekapcsolásáról. Nemzeti Sport, 1940. szeptember 12. 1.

⁴² Felfüggesztették a Nagyváradi AC önkormányzatát, miniszteri biztos a NAC élén! Sporthirlap, 1942. október 3. 1. Az iránymutatás később érvényét veszítette, jellemző, hogy 1942-ben a Nagyváradi AC-t éppen a magyar alapszabály hiánya miatt vették minisztériumi felügyelet alá. „Tekintetbe vette az OSK azt is, hogy a NAC-nak tulajdonképpen még nincs belügyminiszterileg jóváhagyott alapszabálya, hiszen a NAC tulajdonképpen még a román alapszabálya szerint működik.”

6. a bajnoki rendszert csak a folyó idény befejeztével alakítsák át, de minél hamarabb indítsák el az új egyesületek sportolását, szervezzenek nekik versenyeket, akár szövetségi lebonyolítással is;
7. a kérdésekkel és problémákkal forduljanak az OTT-hez;
8. október 30-ig küldjenek jelentést a visszacsatolással kapcsolatban elvégzett munkáról.

Három nappal az OTT kiadott útmutatásait követően Gidófalvy Pál miniszteri biztos az MLSZ nevében intézett felhívást az erdélyi sportkörökhöz, visszhangozva az újjászervezés Prém Lóránt által kimondott három alapelvét: „Semmi formáság, szeretetteljes támogatás és gyors intézkedés.”⁴³ Az OTT, az MLSZ és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) magas rangú képviselőinek részvételével 1940. szeptember 16-án megtartották Kolozsváron a lépésekről döntő értekezletet. Az ülésen az alábbi határozatok születtek:

- a második bécsi döntéssel visszatért területekről az 1941–1942-es idényben két csapat szerepel az NB I-ben; ezek kilétét az ideiglenesen életre hívott erdélyi és székelyföldi bajnokság első két-két helyezettje dönti el egymás között 1941 tavaszán körmérkőzéses rájátszással;
- az 1941–1942-es idényben három NB II-es csoportot alakítanak, ezek közül az egyik az 1940–1941-es erdélyi bajnokság nem feljutó egyesületeiből és egyéb kelet-magyarországi klubokból áll majd;
- Nagyváradon, Kolozsváron és Marosvásárhelyen alszövetséget és alosztályt hoznak létre;⁴⁴
- szeptember 29-én és október 6-án budapesti és vidéki együttesek játszanak Erdélyben (a házigazdáknak csak a készkiadásukat kell állni), megrendezik az Erdély Napot, amely során „minden jelentkező városba és faluba ellátogatnak az anyaország csapatai”;⁴⁵
- az egyesületeknek egy évig sem tagsági, sem más díjat nem kell fizetniük;
- a különböző szervezési költségeket az MLSZ állja, utazási segély is igénybe vehető;
- Gálffy András szövetségi megbízott előadásokat tart majd az egyesületi vezetőknek, játékvezetőknek, edzőknek és játékosoknak;
- a két erdélyi csoport beosztására vonatkozó terv alapján szeptember végén, október elején már indul a bajnokság.⁴⁶

⁴³ Vasárnap Kolozsváron beszélnek meg az MLSZ erdélyi kerületének és bajnokságának kérdését. Ellen-zék, 1940. szeptember 14. 2.

⁴⁴ Végül a nagyváradai alosztály megszervezése elmaradt.

⁴⁵ A kezdeményezés felemás megvalósításáról már korábban esett szó.

⁴⁶ A kolozsvári labdarúgó értekezlet határozatai. Nemzeti Sport, 1940. szeptember 17. 1.

A bajnoki rajtra végül október 20-ig várni kellett, ekkor indultak meg a küzdelmek az NB II szintjén kezelt két erdélyi csoportban, a kolozsváriiban és a székelyföldiben, amelynek a szabályok szerint az első két-két helyezettje játszhatott később selejtezőt a két NB I-es helyért. A kolozsvári csoportot a Nagyvárad AC, a Nagyvárad Törekvés, a Szatmári SE, a Nagybányai SE, a Kolozsvári AC és a Kolozsvári Bátya alkotta. A székelyföldi mezőnyt két részre bontva északi és déli alcsoportot szerveztek, előbbiben a Marosvásárhelyi SE, a Marosvásárhelyi PMTE, a Székelykeresztúri AC, a Székelyudvarhelyi Hargita és a Szászrégeni Turul vett részt, utóbbiban a Sepsiszentgyörgyi Textil, a Sepsiszentgyörgyi Corvin, a Gyergyószentmiklósi SE, a Kézdivásárhelyi SE és a Csíkszeredai TE. A többi csapat a kis körzetekben, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Kolozsvár központtal meghirdetett alkerületi bajnokságokba tagozódott (Kolozsváron két csoport indult, a Mátyás-, illetve a Szamos-csoport), a versengés eredménye volt hivatalosan határozni az 1941–1942-es idény NB II-be jutó csapatairól.

Az 1940–1941-es átmeneti idényben az NB II-es kolozsvári csoport első két helyén a Nagyvárad AC és a Nagybányai SE végzett, míg a két székelyföldi csoportban a Marosvásárhelyi SE és a Sepsiszentgyörgyi Textil lett az első, így a kiírás szerint ennek a négy csapatnak kellett volna egymással körmérkőzést játszania, hogy eldöntsék, melyik kettő jut az NB I-be. Az eredmények alakulása azonban nem felelt meg a központi akaratnak, amely vezérszerepet szánt Kolozsvárnak az erdélyi labdarúgásban, miként ezt a városban rendezett jó néhány kirakatesemény és az egyértelmű adminisztrációs kulcspozíció is jelezte. Elképzelhetetlennek tűnt, hogy kolozsvári csapat nélkül álljon fel az első, erdélyi egyesületeket is felsorakoztató NB I-es mezőny. Az MLSZ nem habozott utólag átírni az NB I-es selejtező lebonyolítását, kiemelve a csoportját toronymagasan, hibátlan mérleggel, tíz nyert mérkőzéssel, 58:6-os gólaránnyal megnyerő Nagyvárad AC-t, eredményeire való tekintettel biztosítva neki az egyik erdélyi NB I-es helyet. A másik helyért pedig így a két székelyföldi együttes és a Nagybányai SE mellett a kolozsvári csoport harmadik helyezettjének, a Kolozsvári AC-nek is lehetősége volt harcba szállni.

Itt kell felhívni a figyelmet a KAC előrejutását kísérő gyanús körülmények közül az elsőre. A kolozsvári csoport záró játéknapjáig úgy tűnt, hogy a város első számú, reprezentáns csapata, a KAC még a harmadik helyről is lemarad.⁴⁷ Amikor a KAC lejátszotta az utolsó mérkőzését, a táblázat negyedik helyén szerepelt, ám az előtte álló csapatnak, a kolozsvári börtöngárhoz tartozó Bátyának még hátra volt egy találkozója. Nem mellékesen azért rendezték a mérkőzést az eredeti bajnoki

⁴⁷ *Killyéni András Péter*: Kolozsvár sport-kultúrtörténete Trianon előtt (1868–1920). Kolozsvár 2012. 143–160. A Kolozsvári AC társadalmi háttere, hagyományai és múltja alapján a város magyar sportéletének zászlóvivője volt.

időszakon túl, mert az MLSZ kerületi ügyvezetője három héttel korábban, április végén úgy határozott, hogy a NAC–Bástya bajnoki találkozót halasszák későbbre – akkor már világosan látszott, hogy az összecsapás dönthet a harmadik hely sorsáról. A Bástya a nagyváradiakkal vívott „pótmeccs” előtt csak jobb gólaránya miatt előzte meg a vele együtt 9 ponttal álló KAC-ot, a 23:19-es gólarány azonban megnyugtatónak tűnhetett a 29:27-tel végző városi vetélytárssal szemben. Meglepetésre azonban az akkor már tét nélkül játszó NAC 7:1-es vereséget mért a Bástyára, és ezzel a KAC-ot segítette a dobogóra.⁴⁸ A futballszövetség kimondta: „A NAC az elért eredményei és a többi erdélyi csapatokkal szemben mutatott messze kimagasló játékereje miatt egyből az NB I-be kerül. [...] Helyére Kolozsvár város kulturális, történelmi és társadalmi helyzetére való tekintettel a város arra legérdemesebb csapatát, a Kolozsvári AC-ot jelöli.”⁴⁹ Ettől fogva nyilvánvalónak tűnt, hogy a versenyben maradt négy csapat közül melyiknek illene az NB I-be jutni. Az egyenes kieséses rendszerben bonyolított rájátszás elődöntőjében a KAC a Marosvásárhelyi SE-t győzte le 3:1-re, a lefújás után Szathmári Elek, a kolozsvári csapat vezetője nem győzte méltatni a találkozó egyik kulcsfiguráját: „Külön kell megemlékeznünk Vass Antal játékvezetőről, aki mintabíraskodást mutatott be.”⁵⁰ Az osztályozó döntőjét a Nagybányai SE tiltakozása ellenére az elvileg semleges Nagyvárad AC pályáján játszották le, a KAC 5000 néző előtt egy vétlen kezezés miatt megítélt tizenegyesgóllal verte meg 2:1-re ellenfelét, és harcolta ki az élvonalba kerülést.⁵¹ A meccstudósításból kiderül, hogy a nagyváradai közönség végig a KAC-nak szurkolt, a NAC pedig olyan ünnepi fogadást rendezett a KAC tiszteletére, amely határozottan jelezte a rendező klub szimpátiáját a kolozsváriak iránt, s egyúttal megmagyarázza, miért tiltakozott a Nagybánya az ellen, hogy a találkozót Nagyváradon rendezzék meg. A következő napokban pedig az ország minden tájáról érkeztek a KAC-hoz a lelkes üzenetek, köztük Gidófalvy Pál miniszteri biztos üdvözlő távirata is: „Szívem egész melegével gratulálok az egyesületnek és a csapatnak vasárnapi pompás teljesítményéhez, mellyel tagja lett a Nemzeti Bajnokságok első osztályának. Kolozsvár múltja és jövője érdekében mindent el kell követnünk, hogy az elkövetkező küzdelmekben megállják a helyüket. Szébb jövőt!”⁵²

⁴⁸ *László Ferenc*: Ezredvégi arcképcsarnok – ezüst- és bronzérmes úton. Szabadság, 2000. augusztus 17. Egy beszédes információ a korabeli futball tisztaságával kapcsolatban: László Ferenc újságíró a magyar bajnoki cím 50. évfordulóját ünneplő nagyváradai futballisták 1994-es összejövételéről tudósítva idézi a résztvevőket, akik több korabeli mérkőzésről is elismerték, hogy azokon megbeszélte eredmény született.

⁴⁹ Az MLSZ elnöksége még nem tekinti bizonyosnak a bolgár–magyar mérkőzés létrejöttét. Nemzeti Sport 1941. május 29. 1.

⁵⁰ Ünnepelesen fogadták a KAC labdarúgócsapatát. Ellenzék, 1941. június 17. 7.

⁵¹ 2:1 arányban győzött a KAC és ezzel bejutott a Nemzeti Bajnokság I. osztályába. Ellenzék, 1941. június 23. 9.

⁵² Üdvözlő táviratot küldött a KAC-nak Gidófalvy Pál dr. Ellenzék, 1941. június 26. 7.

Az NB I-es selejtezők alakulása folytán a székelyföldi labdarúgás egyértelműen lépéshátrányba került, a térség elszigeteltsége szakmai lemaradással járt, Erdély kettéosztottsága azonban bizonyos jelek alapján egybecsengett az MLSZ elképzeléseivel. „Csak az kerüljön az NB I-be, aki megüti a szintet, Székelyföldnek sem lenne hasznára, ha csapata pofozógép lenne” – írta kommentárjában a Nemzeti Sport 1941 májusában,⁵³ előrevetítve a Gidófalvy Pál szavaiból kiérezhető szövetségi értékelést: „A székelyföldi egyesületek szerencsére belátták a nehézségeiket, és ők maguk indítványozták, hogy a Székelyföld külön csoportot alkosson, és csak a győztes kapjon jogot az NB II-be való felemelkedésre.”⁵⁴ Az 1941–1942-es idény NB II-es beosztásánál végül a Mátyás-csoportban egyedül a Marosvásárhelyi SE képviselte a székelyföldi régiót, miközben a visszacsatolt részek nyugati térségéből ott volt a mezőnyben a Kolozsvári EAC, a Kolozsvári MÁV, a Nagybányai SE, a Nagyvárad Törekvés és a Szatmári SE. Az NB I-ben 1941 és 1944 között egyetlen székelyföldi csapat sem szerepelt.

A futballszakmai aggályok mellett objektív nehézségeket jelentett a székelyföldi egyesületekkel ápolott kapcsolatok elmélyítésében a leküzdendő nagy távolság és a rossz távolsági közlekedés. A második bécsi döntés után súlyos logisztikai gondot okozott, hogy Kolozsvártól keletre az északra forduló határvonal miatt a nép nyelvén Göring-hasként emlegetett mezősségi beszögellés elvágt a vasúti közlekedést Kolozsvár és a Székelyföld között.⁵⁵ Amikor a sportlap szerkesztőségében egy Szombathely–Sepsiszentgyörgy NB I-es mérkőzés elvi lehetőségét emlegették elrettentő példaként, valós problémát hoztak szóba.⁵⁶ Hogy megértsük az utazást kísérő gyakorlati akadályokat, hivatkozhatunk Gierling György visszaemlékezésére, amelyben a Marosvásárhelyi NMKTE – utóbb német származása miatt négy év, kilenc hónap szovjet fogságba hurcolt – csapatkapitánya ecsetelte utazásaik kalandos részleteit. Nem volt egyszerű eljutni a háborús viszonyok közepette Marosvásárhelyről a légvonalban is majdnem 450 kilométerre eső fővárosba: a távolsági busszal és vasúttal mozgó csapatnak először Dédára kellett elérnie, onnan haladt tovább Szeretfalvára, majd váltott jegyet a szolnoki átszállással közlekedő pesti vonatra.⁵⁷ Nem csodálkozhatunk, ha a székelyföldi és a budapesti csapatok közötti kapcsolatok meglehetősen lazák maradtak és javarészt alkalmi mérkőzésekre korlátozódtak.

⁵³ Marosvásárhely tiltakozik. Nemzeti Sport, 1941. május 23. 4.

⁵⁴ Az MLSZ elnöke beszél az NB új beosztásáról és az MLSZ nyári munkaműsoráról. Nemzeti Sport, 1941. június 22. 3.

⁵⁵ *Ablonczy B.*: A visszatér Erdély i. m. 176.

⁵⁶ Milyen legyen az NB új beosztása. Nemzeti Sport, 1941. január 28. 1.

⁵⁷ *Csillag Péter*: Oldalvonal i. m. 51–58. Persze az ideális útvonal is csak akkor működött, ha menet közben nem térítették el a szerelvényt a háborús események miatt. Ami az óvóhelyeken töltött meccs előtti éjszakákat illeti, az idény során tizenkét mérkőzésen pályára lépő Gierling György elmondása szerint a légópincében nem mindenkinek jutott priccs, a balszerencsésebbek a kemény földön fekvő gyújtotték erőt a másnapi megméretéshez.

Hátszélben az erdélyi labdarúgás

Sebtében összegyűjtött játékosok, kevés és rossz minőségű pálya, bizonytalan anyagi háttér – ezek jellemezték 1940 őszén a visszatért erdélyi egyesületeket. Felemelésük nemcsak a labdarúgás, hanem az állam érdeke is volt, így Budapestről a háborús viszonyokhoz mérten igyekeztek elősegíteni a helyi klubok felvirágoztatását. A támogatás formáinak széles palettáját mutatta be a központi sportigazgatás: a konkrét pénzbeli és tárgyi juttatások mellett számos stadion-felújítási, öltözőépítési és egyéb infrastrukturális beruházást finanszírozott, de szakmai téren is próbált az egyesületek keze alá dolgozni. A kiküldött előadók, az utánpótlásnevelés ösztökélése és a futballélet szabályainak „testre szabása” egyaránt ezt a célt szolgálta. Az igazsághoz ugyanakkor hozzátartozik, hogy ahogyan nőtték az MLSZ belső gondjai, úgy szorult egyre inkább háttérbe az erdélyi támogatás ügye. Ráadásul nem mindenkinek állt érdekében a vidéki labdarúgás túlzott megerősödése.

A legkézenfekvőbb támogatási eszköz a pénz volt. Az első segélyek, szövetségi akciók után csökkentek az MLSZ lehetőségei, és a felsőbb sportvezetés 1942-es döntéséig várnia kellett arra, hogy újra számottevő segítséget tudjon nyújtani Erdélynek. Mint említettük, az 1940. szeptember 11-én kiadott OTT-rendelkezések között szerepelt egy pont, amely szerint a különböző sportszövetségeknek október végéig jelentést kell adniuk a visszacsatolt területek támogatásával, beillesztésével kapcsolatosan elvégzett munkájukról. A rendelkezésnek engedelmeskedő MLSZ, beszámolója szerint, másfél hónap alatt 39 800 pengőt fordított a sportegyesületek felszerelésére, emellett természetbeni adományokkal is ellátta a klubokat. Az anyaországi mérkőzésjegyek árához hozzácsapott kötelező adományokból, az úgynevezett „székely fillérek” 9000 pengő folyt be.⁵⁸ „Az MLSZ elnöksége úgy határozott, hogy vasárnap az anyaországban lejátszandó labdarúgó mérkőzések jegyeihez 1-20 filléres felárat csatol, hogy az így begyűlt összeggel segítsen a visszatért erdélyi részek labdarúgó sportján. Az MLSZ kérte továbbá az anyaországbeli egyesületeket, hogy lehetőleg felszereléssel is segítsék a Magyarországhoz visszatért, de szegény testvéregyesületeket. [...] Az úgynevezett székely filléreket a viszonzó mérkőzéseken is fogják szedni.”⁵⁹

Ám hogy az összeg a nevéhez híven valóban Székelyföld labdarúgását segítette volna, erősen kérdéses, tekintve, hogy Kiskós Antal, a Kézdivásárhelyi Gábor Áron SE ügyvezető elnöke 1941. májusi nyilatkozatában új ötletként javasolta

⁵⁸ „Erdély Kupa” – ez lesz a téli torna neve és díja. Nemzeti Sport, 1940. október 27. 1.

⁵⁹ Az anyaország megkezdte Erdély segélyezését. Ellenék, 1940. szeptember 20. 7.

a székely fillérekhez hasonló támogatási mód bevezetését.⁶⁰ Az erdélyi futballra költött mintegy 50 000 pengő jelentőségét bizonyítja, hogy Gidófalvy Pál 1941 márciusában tartott pénzügyi értékelésében arról számolt be, hogy az OTT 60 000 pengőre emelte a labdarúgás éves segélyét.⁶¹ Vagyis a visszacsatolt részek talpra állítása a sportágnak nyújtott teljes éves állami hozzájárulás öthatodát fel-emésztette.⁶² Bár az árfolyam módosult, iránymutatónak megfelel az adat, amely szerint az MLSZ 1942. évi költségvetése 365 500 pengőre rúgott.⁶³ Az erdélyi labdarúgás megsegítését célzó első támogatási hullám azonban korántsem elégitette ki az igényeket, az MLSZ november végén kénytelen volt újabb áldozatot hozni: bejelentette, hogy csapatonként 500-1000 pengő gyorssegélyt oszt ki.⁶⁴ Ehhez jöttek még a különböző alkalmi támogatások, mint például az 1940 decemberében minden alszövetség részére megszavazott 15 000 pengős juttatás.⁶⁵ A léptékekről képet nyerhetünk, ha figyelembe vesszük az Ablonczy Balázs által hivatkozott adatot, amely szerint a magyar állam az 1941 nyarán betervezett költségvetésében 264 millió pengőt szánt az állami közigazgatásra és az állami üzemekre Észak-Erdélyben és a visszatért keleti országrészekben.⁶⁶

Az MLSZ nagyszabású segélyezési programját számos olyan, többnyire a szövetség keretei között, ritkább esetben „alulról” szerveződő akció kísérte, amely a működéshez szükséges sporteszközökkel és egyéb javakkal igyekezett ellátni a rászoruló egyesületeket, vagy éppen ingyenes orvosi kezelést kínált egyik-másik sérült játékosának. Szemléltetésképpen néhány példát emelünk ki a korabeli sajtóból:

- „»Megmozdult a magyar szív« című kommentárlap az erdélyi lapok a magyar labdarúgó szövetségnek az erdélyi sportegyletek megsegítésére irányuló akciója első eredményeit. Az MLSZ felhívással fordult az anyaországi sportkörökhöz, hogy ajánljanak fel természetben felszerelési tárgyakat a mindenükből kifosztott és felszerelés híján tétlenségre kárhoztatott egyleteknek. A kolozsvári »Ellenzék« szerint a nyugati alszövetség egy teljes csapatra való felszerelést és négy futball-labdát, Nagy Zsöle,

⁶⁰ Székelyföld őszinte fia. Nemzeti Sport, 1941. május 15. 4.

⁶¹ Az ifjúság megnyerését állítjuk munkánk tengelyébe – mondja Gidófalvy Pál dr. Nemzeti Sport, 1941. március 11. 1.

⁶² Természetesen az MLSZ anyagi bázisa nem merült ki az állami segélyben, hiszen saját bevételei is jelentősek voltak, a tagdíjaktól kezdve a mérkőzésjegyek jutalékán keresztül a nevezési költségekkel bezárólag.

⁶³ 363.500 pengő az MLSZ ez évi költségvetése. Ellenzék, 1942. január 9. 7.

⁶⁴ Az erdélyi labdarúgócsapat újabb segélyezését jelentette be Kolozsváron Gidófalvy dr. miniszteri biztos. Ellenzék, 1940. november 26. 7.

⁶⁵ Keresztény és nemzeti alapon álló önkormányzatot fog kapni az MLSZ. Ellenzék, 1940. december 10. 7.

⁶⁶ Ablonczy B.: A visszatért Erdély i. m. 175.

a nyugati alszövetség kapitánya egy futball-labdát, a Ganz pedig 11 pár futballcipőt ajánlott fel.”⁶⁷

- „Az MLSZ húsz teljes rend felszerelést és ötven labdát osztott szét a gyengébb anyagi körülmények között lévő egyesületek között, sőt voltak olyan egyesületek, akik pénzbeli segélyben is részesültek.”⁶⁸
- „Az MLSZ szeretetsomagai megindultak Erdély felé. Futballcipők, harisnyák, labdák, ingek és más, futballistáknak kedves dolgok voltak ezekben a csomagokban. Ezen kívül sportcikkék vásárlására jogosító bónókat is kapnak az egyesületek, melyek most új felszereléssel indulhatnak az új életnek.”⁶⁹
- „Száz labdát és tizenegy teljes felszerelést adományozott a felszabadított erdélyi részek ifjúsági csapatainak Bartha Károly honvédelmi miniszter, aki egyébként a legteljesebb elismerését közölte leiratában az MLSZ vezetőivel, hogy olyan nagy gondossággal vették kezükbe Erdély fiataljainak sportolását.”⁷⁰
- „Tóth Attilát, a Húsos tehetséges ifkapusát, akinek két hónappal korábbi lábtörése nem gyógyult meg rendszeren, az MLSZ Gidófalvy Pál döntésére Budapestre utaztatja saját költségén sportszanatóriumi kezelésre.”⁷¹

Külön kell szólnunk a *Nemzeti Sport* segélyakciójáról, amely civil körökben is megmozgatta a futballtársadalmat, és a felajánlásokból mérhető segítséggel tudott szolgálni az erdélyi egyesületeknek. Kezdődött azzal, hogy 1940. szeptember 15-én a szerkesztőség elhatározta, száz könyvet és száz labdát küld Székelyföld diákjainak. A csomagot csak szeptember végén adták fel, a darabonként húsz pengőt érő ajándékok között szerepelt egy olyan labda is, amelyet a Kolozsváron tartózkodó tordai menekülteknek szántak.⁷² Október 28-án az újság figyelmeztetett, tovább tart a

⁶⁷ Erdélyi sporthíradó. Új Magyarország, 1940. szeptember 26. 8.

⁶⁸ „Erdély futballsportja jelen pillanatban magasabb nívón áll, mint az anyaországé” – írják a fővárosi lapok. Ellenzék, 1940. október 15. 7.

⁶⁹ Megindult az erdélyi egyesületek anyagi segélyezése is. Ellenzék, 1940. október 27. 15. A társadalmi sportért és testnevelésért felelős miniszteri osztályfőnök, Tárczay-Felícides Román ellen későbbi perében az egyik vádpont éppen az volt, hogy rendszeresen jutalékot kapott az egyik tornaszergyártól. „Ez a tornaszergyár szállította országszerte a legtöbb tornaszert és kapta a megbízásokat a kultuszminisztérium testnevelési osztályától.” (Magyar sportemberek fogták el a hazaáruló Felícides Románt és Rajniszt. *Nemzeti Sport*, 1945. május 18. 2.) Elképzelhető, hogy ha valóban működött a titkos üzlet, az erdélyi játékokon ezen formája is összefüggésben állt vele.

⁷⁰ Száz labdát... kezdetű hír. Ellenzék, 1940. december 17. 7.

⁷¹ Tóth Attila... kezdetű hír. Ellenzék, 1941. február 26. 7. Tóth Attila felkarolása a vártnál nagyobb vállalatot jelentett az MLSZ-nek, a szerencsétlenül járt kapus lába olyannyira nem gyógyult, hogy szövetségi költségén további két alkalommal kellett beutalni Budapestre.

⁷² Megkezdjük a *Nemzeti Sport* 100. könyv és 100 futball-labda ajándékának szétküldését a Székelyföldre. *Nemzeti Sport*, 1940. szeptember 30. 2.

Nemzeti Sport „100 labda és 100 könyv” ajándékmozgalma, tizenkét székely középiskolába már meg is érkeztek a küldemények, amelyeket a címzettek hálásan köszöntek.⁷³ Miközben a lap rendszeresen Székelyföldet emlegetett, a csomagokkal ellátott iskolák nevéből ítélve a teljes visszatért területet értette rajta, ahogyan az MLSZ székely fillérjeinek nagy része is vélhetően az észak-erdélyi térségbe jutott.

A legnagyobb költséggel a sportlétesítmények helyrehozása, a pályák és a lelátók felújítása járt. Sok helyen nem volt elegendő számú labdarúgópálya, a kisebb városokban, falvakban pedig előfordult, hogy nem létezett használható sporttelep. Ha abból indulunk ki, hogy még 1943-ban is csak 31 futballpályával rendelkezett az OSK erdélyi kerülete, három évvel a bécsi döntés után is átlagosan négy csapat használt egyet, ami a hétközi edzések és a zsúfolt bajnoki program miatt súlyos nehézségeket jelentett.⁷⁴ Kolozsváron a KAC mérkőzéseinek otthont adó városi pálya, az egyetemi sportpálya, a Kolozsvári MÁV építendő stadionja és a soha el nem készült Korvin-pálya kapott kisebb-nagyobb állami vagy szövetségi támogatást. Nagyvárad egyetlen használható pályáját, a NAC lerobbant állapotban lévő Erzsébet-ligeti sporttelepét többször igyekeztek helyre hozni, a nagy felújításra azonban az 1942 decemberében kapott jelentős segély készhez vételéig nem gondolhattak. Nagybánya lehetőségeit is az állami pénzinjekció bővítette ki, az 1942–1943 fordulóján megfogalmazott koncepció szerint nagyszabású stadion-építési programmal a várost egyfajta észak-erdélyi sportközponttá növelték volna. A terv további sorsáról nem sokat tudunk, ahogyan arról sem, az 1941 márciusában javaslat szintjén felvetődött, félmillió pengős költségvetéssel építendő, 10 000 néző befogadására alkalmas marosvásárhelyi stadion felhúzásából mi valósult meg.⁷⁵

Minden korábbi segítség eltörpült az 1942. december 6-án foganatosított intézkedés mellett: a legfelsőbb sporthatóság csaknem 700 000 pengő segélyt és támogatást szavazott meg Erdély sportjának. Jelzi az összeg értékét, hogy a gyergyószentmiklósi sportközpont (egyebek mellett menedékház, sportpályát, tenispályát, úszómedencét foglalt magában) felépítésének teljes költségvetése is csupán 493 400 pengőre rúgott.⁷⁶ Viszonyításnak alkalmas a Magyar Nemzeti Téli Sportközpont Radnai-havasokban zajló építésére fordított költség: a síparadicsom fejlesztésére 1941 és 1944 között majdnem egymillió pengőt költöttek.⁷⁷ Hogy a Miklós-napi rendelkezés bejelentése után az erdélyiek nevében a KAC életében kiemelt szerepet játszó kolozsvári alpolgármester, Vásárhelyi László mondott köszönetet, sokat elárul a háttérben végzett lobbitevékenység irányairól. Különösen

⁷³ 12 székely középiskolának küldtünk labdát és könyvet. *Nemzeti Sport*, 1940. október 28. 3.

⁷⁴ 317 egyesületben sportol Erdély ifúsága az OSK erdélyi kerületében. *Ellenzék*, 1943. június 9. 7.

⁷⁵ Marosvásárhely székely stadiont kér. *Ellenzék*, 1941. március 3. 7.

⁷⁶ HU-MNL-OL-K 720

⁷⁷ *Kilényi András Péter*: Olimpiai álom a Radnai-havasokban. Bp. 2015. 36.

akkor, ha tudjuk, hogy az említett 700 000 pengőből 400 000-et kolozsvári egyesületek kaptak. „A Mátyás király-sportév megnyitását olyan beruházási program megvalósításával kezdték meg, amelyhez fogható nem volt a magyar sport történetében. Az összes erdélyi sportegyesületek minden áron és minden eszközzel való felemelését határozták el a legfelsőbb sporthatóságok, amelyek közel 700 000 pengő segínyt folyósítanak a kolozsvári és erdélyi egyesületeknek pályaeépítésekre, sportlétesítmények emelésére, az egyesületek anyagi helyzetének rendezésére.”⁷⁸

Célzott támogatásról volt szó, pontosan meghatározták, hogy mit mire adnak: a KEAC például 115 000 pengőt kapott öltözőépítésre, 50 000 pengő jutott a városi sporttelep öltözőinek kijavítására, a KAC pedig 14 000 pengőt nyert az Unió utcai⁷⁹ klubhelyisége rendbe hozására. A valóban példátlan segély háttéréről vajmi kevés az ismeretünk, az alkalmat Horthy Miklós névnapjával vagy a Mátyás király emlékével összekötő utalások nyilván nem jelentenek magyarázatot, ahogyan Tárczay-Felícides Román minisztériumi osztályfőnök hangzatos beszédéből is csak azt szűrhetjük le, hogy a lépésről a Vallási és Közoktatási Minisztériumban, esetleg még magasabb, kormányzói szinten dönthettek. „Nagy öröm volt számomra feletteseim azon megbízatása, hogy Erdélybe jöjtek, mivel minden városhoz és helységhez igen szoros kapcsolatok fűznek. De öröm volt azért is, mert a kultuszkormányzat nevében ajándékot hozok, Miklós-napi ajándékot, támogatást a közeljövőben meginduló Mátyás király sportév előkészületeire és az erdélyi, kolozsvári egyesületek nehéz helyzetének fellelítésére. Az ajándék mutatja, hogy mennyire megbecsüljük Erdélyt és rajta keresztül a magyar ifjúságot, amelyben hinnünk kell a végsőig rendületlenül. Ez az ajándék még szorosabb egységbe olvasztja Erdélyt és az anyaországot, és nagymértékben hozzájárul, hogy azon keresztül a magyar ifjúság szívéhez férhessünk, mert nincsen olyan tantárgy, amely alkalmasabb volna erre a célra, mint a sport.”⁸⁰ A magyar labdarúgás rendszerében töltött további bő másfél év alatt Erdély sportja ilyen mértékű segítséget nem kapott. Az OSK a következő évben az 1942-es összeghez képest negyedével kevesebbet, 528 558 pengőt utalt ki az erdélyi egyesületeknek.⁸¹ Az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek kinevezett országos vezetője 1943-as erdélyi körútján csak kisebb beruházásokra, javításokra tett javaslatot.⁸²

⁷⁸ Közel 700.000 pengő segínyt és támogatást szavazott meg a legfelsőbb sporthatóság Erdély sportjának! Ellenzék, 1942. december 7. 7. A 700 000 pengő a következőkből tevődött össze: 333 000 pengő pénzbeli, 70 000 pengő értékű tárgyi és természetbeni juttatás a kolozsvári egyesületeknek, valamint 216 000 pengő és 80 000 pengőnek megfelelő sporteszközcsomag más erdélyi egyesületeknek.

⁷⁹ A mai Strada Memorandului.

⁸⁰ *Vitéz Tárczay Felícides Román*: Az Erdélynek szánt ajándék mutatja meg legjobban, hogy mennyire becsüljük ifjúságát és rajtuk keresztül a magyar fiatalságot. Ellenzék, 1942. december 7. 7.

⁸¹ Az erdélyi kerület lendületes sportéletéről számolt be az OSK fővárosi ülésén Varga Jenő, a IX. kerület megbízottja. Ellenzék, 1944. február 24. 7.

⁸² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Töredék iratok (HU-MNL-OL K 305)

A sportolásra alkalmas körülmények megteremtésével párhuzamosan az anyaország sportvezetése hangsúlyt fektetett a minőségi fejlődés elősegítésére is. A feladat nem volt egyszerű, hiszen két irányban kellett megbirkózni a kihívásokkal: egyrészt védték az erdélyi labdarúgás megmaradt bástyáit, csökkentették az egyesületek kiszolgáltatottságát a – visszatért román válogatott játékosokra ácsingózó – fővárosi klubokkal szemben, másrészt igyekeztek az anyaország futballjának értékeit Erdéllyel is megosztani. A már említett, egyéves tagdíjfizetési mentesség és a közvetlen anyagi támogatás mellett így számos olyan intézkedésre sor került, amelyek a „tartalmi” felvirágoztatást szolgálták.

Mivel még az 1940 szeptemberében tartott kolozsvári értekezlet előtt tette, mondhatjuk, hogy az MLSZ „nulladik” intézkedése volt, hogy rendelkezést hozott az értékes erdélyi labdarúgók Erdélyben tartására, kivédvé a tehetős fővárosi klubok várható elszipkázási törekvéseit: „Az erdélyi csapatokat a legnagyobb erkölcsi védelemben fogjuk részesíteni, ezért egy évig egyetlen erdélyi játékos sem igazolhat budapesti egyesülethez. Ezzel az erdélyi labdarúgó sportot akarjuk megerősíteni és színvonalát emelni. Az egyesületeket felkérjük, hogy játékosaikat megfelelő munkaalkalomhoz juttassák.”⁸³ A szigorú, ám rendkívül fontos szabály záloga lett annak, hogy a visszacsatolt területeken élő vagy a bécsi döntés után oda költöző, neves játékosokból Kolozsváron és Nagyváradon ütőképes gárdát tudtak formálni. Ellenkező esetben fennállt a veszélye annak, hogy az átállás nehézségeit nyögő, anyagilag kiszolgáltatott erdélyi együttesektől elcsábítják legjobbjaikat az anyaország hagyományos nagy csapatai. Demjén László, a nagyváradi futball krónikása így értékelt: „Ez az intézkedés a vidéki csapatok tekintetében óriási előrehaladást jelentett, Várad szempontjából különösen, mert a NAC legcsodálatosabb játékosa, Bodola Gyula, a népszerű Dudus Budapest felé kacsingatott, mégpedig a Gamma csapatába akart igazolni. Bodolát két ízben is látták Pesten, 1940 végén és 1941 elején, minden különösebb indok nélkül. Bodola ma azt mondja, amikor erre az időszakra terelődik a szó, hogy Jánossy Bélához jött fel, mert őt még a Venusból úgy tekintette, mintha második apja lett volna.”⁸⁴ Ugyanakkor gyengítette az erdélyi futballisták védelmét, hogy az egy évet nem várták ki, a korlátot már 1940 novemberében gyakorlatilag megszüntették, amikor kimondták: a későbbiekben felbukkanó romániai menekültek az ország bármely együtteséhez azonnal leigazolhatók. Az enyhítést azzal magyarázták, hogy addigra az érintett játékosok sorsa már amúgy is eldőlt, ami többé-kevésbé igaz is volt. „Kimondta a négyes bizottság azt is, hogy [...] a Romániából még elmenekülő játékosok azonnal játékjogot kaphatnak

⁸³ Vasárnap Kolozsváron beszéltek meg az MLSZ kerületének és bajnokságának kérdését. Ellenzék, 1940. szeptember 14. 2.

⁸⁴ Dr. Demjén László: A Nagyváradi AC a magyar nemzeti bajnokságban 1941–44. Kecskemét 1989. 21.

az ország bármely egyesülete részére. Ez most már nem sérti az erdélyi egyesületeket, melyeknek játékosait már leigazolták, annál is inkább, mert menekült játékosok természetesen Erdélyben is tovább igazolhatók.”⁸⁵

Elhidegült magyar–román futballkapcsolatok

A sors fintora, hogy 1940 augusztusát megelőzően az utolsó mérkőzését éppen Romániával játszotta a magyar válogatott. Az Üllői úton, 20 000 néző előtt megrendezett, 2:0-s magyar sikert hozó barátságos mérkőzésen a vendégek tizenegyében három olyan játékost találunk, aki a bécsi döntés után magyarországi csapatoknál kötött ki: Juhász Gusztávot (NAC), Demetrovici-Deményi Rudolfot (NAC),⁸⁶ Spielmann-Sárvári Ferencet (NAC). (Valamint ott látjuk a román együttesben az 1930 és 1933 között a magyar válogatottban szereplő Barátky Gyulát, a Rapid București csatárát, azon kevesek egyikét, akik magyarként a bécsi döntés után is megmaradtak román csapatuknál.) A magyar és a román futballvezetés baráti érintkezése ezzel a találkozóval hosszú időre lezárult, 1945-ig kizártnak tűnt, hogy a vitás ügyek mellett egyébről is szó essen közöttük. A válogatott programján gondolkodó Fábián József szövetségi kapitány például 1943-ban három ellenfelet azonnal kihúzott: „A románokkal, a szlovákokkal és a horvátokkal nem mérkőzünk.”⁸⁷ Egy a *Sportthirlap*-ban, az ifjúság iskolai nevelésével foglalkozó cikkből élesen kirajzolódik a két állam között húzódó, sportban is mutatkozó szakadék: „Az idegen hatalom alá került magyar ifjak a sport keretében honvédelmi előkészítésben nem részesültek, sőt a megszállók mindent megtettek azért, hogy az ott élő magyar ifjúság magyar szellemű testi és lelki kialakulását megakadályozzák. Ilyen körülmények között kétszeres feladat várt a visszacsatolt területek iskoláira, mert hiszen nem csak húszévnyi ellenkező irányú hatást kellett ellensúlyozni, hanem szinte a romokból kellett hetek, hónapok alatt a magyar ifjúságot a sporton keresztül is beilleszteni a magyar élet vérkeringésébe.”⁸⁸

A határok átrajzolódása után a lakosság számottevő része igyekezett nemzetisége szerint betagozódni az etnikai hovatartozásának megfelelő országba,⁸⁹ és a vándorlási folyamat a labdarúgók esetében is nyomon követhető. Azok a magyar játékosok, akiket „odaát” hagyott a második bécsi döntés, tucatjával költöztek Észak-Erdélybe és választottak maguknak új csapatot (kis hányaduk egyenesen Budapestre

⁸⁵ Minden romániai menekült bárhova leigazolható. *Ellenzék*, 1940. november 8. 7.

⁸⁶ Demetrovicsként is ismert.

⁸⁷ Minden valószínűség szerint február 28-án kezdődnek a bajnokságok. *Ellenzék*, 1943. január 9. 11.

⁸⁸ Hogyan sportol a visszatért területek ifjúsága? *Sportthirlap*, 1942. augusztus 8. 4.

⁸⁹ *Sárándi Tamás*: *Harc a városért*. 2007. (<https://bit.ly/3mTiq9>, letöltés 2022. szept. 1.) Megin-dult Kolozsváron is a „tisztulási” folyamat, 1941-ben a 114 984 lakosból 98 502 magyar volt, és csak 11 255 román.

igyekezett), a visszacsatolt területeken élő, elenyésző számú román futballista pedig próbált minél hamarabb a határon túl boldogulni.⁹⁰ A sajtócikkekéből kiderül, hogy a magyar és a román futbalszövetség között hónapokig húzódó vitát gerjesztett a költöző játékosok státusza, a román fővárosban rossz néven vették, hogy jó néhány addig bukaresti klubban szereplő, a Román Labdarúgó Szövetség kötelékébe tartozó magyar labdarúgó a második bécsi döntés után erdélyi egyesülethez igazolt át. A bukaresti futballvezetők minimum anyagi kárpótlásra tartottak igényt, de – mint a kolozsvári újság alábbi híre is igazolja – felszólították a magyar felet az érintett játékosok eltiltására is. „Érdekes levél érkezett az MLSZ-hez tegnap a román szövetségtől. Ebben a románok a következőket írják: »Tudomásunkra jutott, hogy Bodola, Spielmann, Kovács, Juhász és Dobai nyilvános mérkőzésen is szerepelt a NAC, illetve a KAC színeiben. Mivel a nevezett játékosokat román együletük ez ideig még nem adta ki más egyesület részére, kérjük az MLSZ-t, hogy az öt játékost a nyilvános szerepléstől eltiltani szíveskedjék mindaddig, amíg egyesületük őket ki nem adja.« A románok kérését az MLSZ tudomásul vette, de miután valamennyien menekült játékosok, így azok azonnal igazolhatók bármelyik erdélyi egyesülethez, és úgy a NAC, mint a KAC már le is igazolták fenni játékosait, akik részt vehetnek mindennemű mérkőzéseken.»⁹¹ Az OTT négyes bizottsága arra jutott, hogy nem tiltja el a Romániából Magyarországra költöző játékosokat, ám mivel a kérdés Észak-Erdélyből Romániába mozduló futballistákat is érint, javasolja az MLSZ-en keresztül egy semleges helyszínen, Belgrádban rendezendő magyar–román konferencia megtartását. Az *Ellenzék* információi szerint a román kérés 75 labdarúgóra vonatkozott, az MLSZ azonban mereven elzárkózott annak nyílt teljesítésétől, összhangban az L. Balogh Béni által megfogalmazott kompromisszumkerülő presztízspolitizálással, a magyar–román viszonylatban kibontakozó „idegháborúval”.⁹² A magyar szövetség álláspontját ez a mondat foglalja össze: „Az MLSZ ragaszkodik ahhoz az álláspontjához, hogy a visszatért területekről származott játékosoknak játékengedélyt ad, mert hiszen idetartozóságuk érzésének már akkor jelét adták, amikor a visszatért területre költöztek.”⁹³ A magyar–román üzenetváltások során visszatérő témát kínált a névváltoztatások (a kritizáló fél szemszögéből nézve, akkori szóhasználatból élve: „névelferdítések”) problémája, amely elsősorban az

⁹⁰ L. Balogh Béni: Küzdelem Erdélyért. Bp. 2013. 34. Jellemző a Dél-Erdélyben román fennhatóság alatt maradt magyarok hangulatára Kacsó Sándor író brassói visszaemlékezése: „Két nap alatt elrepültek [...] a székelyleányok és szolgálégyények, mint ősszel a fecskék. [...] A riadalom azonban [...] olyan megállapodott, családot alapított, tűzhelyet vert, Brassóban megtelepedett székelyleányok között is megvolt, akiknek már egy kis házzal, gazdasági felszereléssel, műhelycsekével, bútorokkal, esetleg állataikkal együtt kellett volna kiszakadniuk Brassóból.”

⁹¹ Érdekes levél... kezdetű hír. *Ellenzék*, 1940. október 9. 7.

⁹² L. Balogh Béni: Küzdelem Erdélyért i. m. 10.

⁹³ 75 erdélyi játékost követel vissza a román szövetség. *Nemzeti Sport*, 1940. október 25. 1.

idegen hangzású nevek magyarítását vagy az elrománosított nevek visszamagyarítását, illetve a magyar nevek elrománosítását takarta.⁹⁴ A névátírások olyan zavaros helyzethez vezettek, mint Csákány Jenőé, a KAC játékosáé, akit az akkori román és magyar sajtóban a következő neven szerepeltettek: Sckany, Sakani, Scakany, Szakany, Csakany, Ciocan, Ciocani, Ciaclani, Tacani, Cioclanu, Ciacon.⁹⁵ A felvett belgrádi értekezlet végül alighanem elmaradt, a magyar sajtó szűkszavú és kissé ködös híreiből azonban tudjuk, hogy a Román Labdarúgó Szövetség képviselőiben Telea Virgil sportvezető 1941 májusában Budapesten egyeztetett az MLSZ vezetőivel a román sérelemről. „Értesülésünk szerint a Romániából Magyarországra került játékosok igazolása ügyében tárgyalt” – írta a *Nemzeti Sport*,⁹⁶ megegyezésről vagy bármilyen érdemleges fejleményről azonban nem esett szó. Sérelemnek és nyilvánvaló szakmai veszteségnek számított román szempontból a válogatottak cserélő játékosok választása: a vizsgált időszakban a korábbi román válogatottak közül Bodola Gyula, Kovács I Miklós, Marosvári Béla és Sárvári-Spielmann Ferenc játszott magyar színekben. Perényi-Pecsovszky József és Mészáros Ferenc az átmeneti években mutatkozott be magyar oldalon, és később lett román válogatott, Tóth III Mátyás 1939 és 1943 között Magyarország, 1946-ban Románia, 1947–1948-ban ismét Magyarország képviselőjében szerepelt.

Nagyvárad és Kolozsvár tündöklése

Futballszakmai szempontból az 1940-ben visszatért partiumi és erdélyi országrész leglátványosabb sikerét az 1943–1944-es idény hozta el: a Nagyvárad AC – a Budapest vonzáskörzetén kívül eső csapatok közül elsőként – megnyerte az NB I-es bajnokságot, a bajnoki bronzérmes Kolozsvári AC pedig a döntőig jutott a Magyar Kupában. A kolozsváriak mindkét terepen a Ferencvárossal szemben maradtak alul, az NB I-ben rosszabb gólarányuk miatt bukták el a második helyet, a kupadöntőben pedig a budapesti 2:2 után a kolozsvári KEAC pályáján (1:3)

⁹⁴ *Csillag Péter*: Kolozsvári futballélet 1945 előtt. (<https://bit.ly/41F6aJm>, letöltés 2022. aug. 31.) Az eredeti nevet tulajdonosa sokszor „vitte magával”, a lapokban gyakran kötőjellel elválasztva, együttesen említették az idegen és a magyar változatot. A második bécsi döntés és a világháború vége között a következő kétnevű erdélyi – vagy erdélyi, illetve romániai kötődésű – játékosok szerepeltek NB I-es magyar csapatokban: Demetrovics-Deményi Rezső (NAC), Scherz-Fuszek Kamill (NAC), Fernbach-Ferenczi Antal (KAC, NAC), Marksteiner-Marosvári Béla (WMFC), Pecsovszky-Perényi József (NAC, KAC), Prassler-Praszler Gyula (Nagybánya), Reinhardt-Radnai János (Újvidék, KAC, KMSE), Sepci-Sepsy András (Nagybánya), Simatoc-Szegedi Miklós (NAC, Nemzeti Vasas), Slivat-Szilvási József (Gamma, Budafok), Spielmann-Sárvári Ferenc (NAC), Stiebinger-Barna János (Elektromos, NAC), Turner-Tolnai Béla (KAC), Weber-Vécsey Adolf (Kispest, NAC), Weimbach-Verbőczy Gábor (KAC).

⁹⁵ *László Ferenc*: Ezredvégi arcképcsarnok (10/i). Ezüst- és bronzérmes úton. Szabadság, 1999. augusztus 14.

⁹⁶ Magyar–román labdarúgó-tárgyalások. *Nemzeti Sport*, 1941. május 22. 2.

szenvedtek vereséget. A Nagyváradi AC felvirágoztatása jelentős részben Jeney Rezső elnök érdeme, aki fakereskedésében és fatelepén a legtöbb játékosnak munkát tudott adni – a helyi zsidóság hagyományos támogatásának visszaszorulásával ez egyre többet jelentett.⁹⁷ Kitapintható azonban bizonyos budapesti segítség is, amely egy figyelemre méltó sajtóforrás alapján akár a román futballszövetség kompenzálását is jelenthette a NAC-kulcsjátékosokért. Ajtay Gyula, a NAC miniszteri biztosa 1943-ban nyílt levélben fordult a *Sporthirlap* szerkesztőségéhez az egyesület ellen felhozott vádak ügyében, a problémákért a klub korábbi vezetését hibáztatva. „Célzatos az a beállítás is, hogy a NAC másfél év alatt 75 ezer pengő segélyt kapott, mert ennek a segélynek az összege kevesebb, és ezt is az 1940–41–42 és 1943 évek folyamán kapta, és ezeknek legnagyobb részét a régi vezetőség a megszállt területeken szétszórta élő magyar játékosok hazahozatalára [kiemelés tőlem: Cs. P.] és az egyesület keresztény alapokra való átállítására használta fel.”⁹⁸

A szövetség gesztusokban mutatkozó törődését sokszor érezhette a Kolozsvárt országos szinten képviselő KAC is: 1944-ben például, miután elbukta a Ferencváros elleni Magyar Kupa-döntőt, az MLSZ-től mintegy kárpótlásképpen az igazi kupa kicsinyített mását vehette át. Ugyanebben az évben a KAC öt másik NB I-es csapattal együtt megkapta a szövetség Mátyás király-díjnak nevezett sportszerűségi elismerését, amelyet az alsóbb osztályú együttesek közül a KEAC is elnyert. A közhangulatra jellemző, hogy az anyaországi sajtó a megfogalmazott szakmai kritikái ellenére látványosan ünnepelte a pillanatot, amikor 1943 őszén a KAC a listavezető NAC sarkába ért, és így a két egyesület kisajátította az erdélyieknek a bajnoki tabella első két helyét: „Erdély labdarúgása büszke lehet képviselőire, hiszen az NB I táblázatának az élén két erdélyi csapat áll.”⁹⁹

Az erdélyi futball dicső időszaka azonban nem tartott sokáig, 1944 őszén a közeledő keleti front elérte a térséget, az 1944–1945-ös országos bajnokság félbeszakadt, az NB I helyére kiírt, végül szintén befejezetlen hadibajnokságban már csupán budapesti csapatok szerepeltek. Az előző évek meghatározó nagyváradi és kolozsvári játékosai közül sokan elindultak a magyar főváros felé, a hátrahagyott területeken pedig az újabb hatalomváltás nyomán 1945 tavaszán már ismét a román futballrendszer keretei között szervezték újjá a labdarúgást.¹⁰⁰

⁹⁷ „A NAC megalakulása óta a zsidó vezetők óriási szerepet játszottak a NAC fejlődése és fennmaradása érdekében.” *Papp László: A nagyváradi Atlétikai Club története. Nagyváradi 2010.* 13.

⁹⁸ „A Nagyváradi AC-ot nem kell megmenteni, mert fennmaradása mecénás nélkül is biztosítottnak látszik.” *Sporthirlap*, 1943. május 29. 3.

⁹⁹ Erdély labdarúgása büszke lehet képviselőire. *Nemzeti Sport*, 1943. október 26. 5.

¹⁰⁰ *Csillag Péter: Kolozsvár magyar futballélete (1940–1945). ME.dok 6. (2011) 69–70.* A labdarúgók jelentős része is betagozódott a román futballéletbe. A Kolozsvári AC játékosainak zöme visszatért az erdélyi városba, 1945 júniusában a kolozsvári munkásválogatott néven négyes tornán szereplő együttes névsora szinte megegyezett a KAC egy évvel korábbi csapatával.

ISSUES OF FOOTBALL IN TRANSYLVANIA
AFTER THE SECOND VIENNA AWARD (1940–1945)

By Péter Csillag

SUMMARY

The Second Vienna Award, proclaimed on 30 August 1940, led to the emergence of a particular situation in Hungarian football: the territories annexed to Hungary from Romania in Székelyföld, Northern Transylvania and the Partium both enlarged the sport's territorial network and redrew the existing relations. The junction of the mother county and the newly returned parts in terms of football organisation pointed beyond the administrative and sports-organisational framework, providing excellent opportunities for expressing intellectual-cultural unity and for communicating political messages. In the background, however, fissures emerged, partly as a result of the inequality between the power centre at Budapest and the Transylvanian football life that depended on financial assistance. A vital aspect of the topic is, moreover, the gradual marginalization and suppression of those clubs and sports-personalities in Transylvania which had Jewish background. A symbolic moment of the period examined here is the year 1944, when the Athletic Club of Nagyvárad (Nagyváradi Atlétikai Club, NAC) won the Hungarian National Championship, with the Athletic Club of Kolozsvár (Kolozsvári Atlétikai Club, KAC), which had won the silver medal in the National Cup, finishing in third place.

Kiss László – Mitrovits Miklós

A SPORT ÉS A SZAKSZERVEZETEK – A SPORTEGYESÜLETI STRUKTÚRA ÁTALAKÍTÁSA KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A második világháború végén Kelet-Közép-Európa szovjet megszállás alá került. A régió országainak szovjetizációja ugyan nem egyszerre és nem teljesen azonos körülmények között ment végbe, de a szovjet szándékokat illetően nem volt különbség: egységes, szovjet mintájú modellek létrehozása a politika, a gazdaság és a kultúra területén.¹ Így volt ez a sportirányításban is. Szinte közhelynek számít, hogy minden szocialista országban 1949-től szovjet minta alapján átszervezték a sportot, a hagyományos klubokat megfosztották identitásképző elemeiktől, politikai okokból egyeseket kiemelték, másokat elnyomtak. Ugyanakkor ma már az is világos, hogy mind a politikai és a gazdaság területén, mind a sport átszervezésében voltak különbségek az egyes országok között, és a szovjet mintát sehol nem vették át teljes mértékben, sőt nem csupán a szovjetekhez, hanem egymáshoz képest is akadtak eltérések. A tanulmányban magát a „szovjet mintát”, majd annak lengyelországi, csehszlovákiai és végül – a legrészletesebben – magyar változatát mutatjuk be.

A szovjet modell

Az orosz/szovjet és az 1945 utáni kelet-közép-európai sporttörténelem között az első szembevetendő hasonlóság a bolsevik/kommunista hatalomátvétel következtében beállt törés hatása. A cári Orosz Birodalomban organikusan kifejlődött szervezeti kereteket 1917 után felszámolták, ahogy a korábbi keretek 1945 után a kelet-közép-európai régióban is eltűntek.

A 19. század második felében az oroszországi sportklubok és -egyesületek jelentős részét a hazai nagyiparosok, valamint a sportba befektető külföldi (német és angol) vállalkozók hozták létre. Péterváron, Moszkvában, Nyizsnyij Novgorodban, Odesszában és más ipari- és kereskedővárosokban tucatjával alakultak a sportegyesületek. 1883. május 4/16-án megalakult a pánszláv identitás terjesztését felvállaló orosz Szokol-mozgalom is.² Összességében tehát – még ha perifériális helyzetben is, de – az orosz sportmozgalom fejlődése hasonló

¹ Erről lásd *Mitrovits Miklós*: A népi demokráciától a proletárdiktatúráig. A csehszlovák–lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata. In: Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába. Szerk. Mitrovits Miklós. Bp. 2018. 9–31.

² *Ivan Sztyepanovics Beljajev*: Dvadcatyipjatyiletyije Ruszkovo Gimnasztyicseszkovo obscsesztna v Moszkve. XXV. 4 maja 1883–1908. Isztoricseszkiy ocserk. Moskva 1909.

vonásokat mutatott a kelet-közép-európai régióval. E folyamatban az első világháború ugyan Oroszországban is visszaesést hozott, ám az igazi törést 1917 októberében a bolsevik hatalomátvétel jelentette. Az ezt követő polgárháborús időszak lezárultával, a békés életre való áttéréssel együtt az orosz (1922-től szovjet) sportéletben drasztikus változások álltak be. Témánk szempontjából két mérföldkő (1923 és 1936) érdemel említést, amelyek után létrejött az úgynevezett szovjet mintájú sportirányítás szerkezete.

Az új szovjet hatalom az OSZSZSZK Központi Végrehajtó Bizottságának 1923. június 27-ei határozata alapján feloszlatta az 1917 előtti alapítású, úgynevezett burzsoá (polgári) sportklubokat, és a korábbi katonai neveléssel ötvöztött sportpolitikát átalakítva (a Vszevobucs feloszlásával)³ a Komszomol kezébe adta az irányítást. Ez utóbbi területi alapon új sportegyesületeket szervezett: Muravjev (Moszkva és környéke), Szpartak (Petrográd, Ukrajna, Kaukázus), Komszomolszkij Flot (Kazány), Krasznij Molodnjak (Minszk). Végül pedig 1924-ben a Komszomol IV. kongresszusán a létrehozott sportszervezeteket szakszervezeti klubokká szervezték át. Megalakultak az első vasutas, kohász, vegyész, textiles és más ágazatok sportegyesületei is. Létrehozták a Testnevelés Legfelsőbb Tanácsát (Viszsj Szovjet Fizicseszkaj Kulturi – VSZFK), élén Nyikolaj Szemaskóval, a Szovjetunió egészségügyi népbiztosával. A bizottságban kormányzati és nem kormányzati, valamint katonai szervek is képviseltették magukat.⁴

1923-ban a megszüntetett „burzsoá” klubok romjain új egyesületek jöttek létre. A Belügyi Népbiztosság által létrehozott Dinamo Moszkva a moszkvai „Szokolnyiki” Futballisták Köréből, az 1934-től Szpartak Moszkva néven ismert klub az 1917 után felszámolt Szokol-mozgalom romjain létrejött Moszkvai Sportklub (MKSZ) utóda, a hadsereg klubjaként később hírnevet szerzett Vörös Hadsereg Központi Katonai Klubja (CSZKA Moszkva) pedig az 1911-ben alapított Síkedvelők Társaságára épült.

Az első össz-szövetségi sportegyesülés a Dinamo lett, majd 1935-ben Szpartak néven is létrehoztak egyet. Utóbbi nem összetévesztendő sem a Komszomol által korábban létrehozott Szpartakkal, sem a Szpartak Moszkvával, bár 1936-ban ezeket mind beolvasztották az össz-szövetségi Szpartak sportegyesülésbe. A nevet a római császárság ellen fellázadó Spartacustól kölcsönözték, és az volt a szándékuk, hogy egy „kommunista Szokol-mozgalom” váljon belőle.

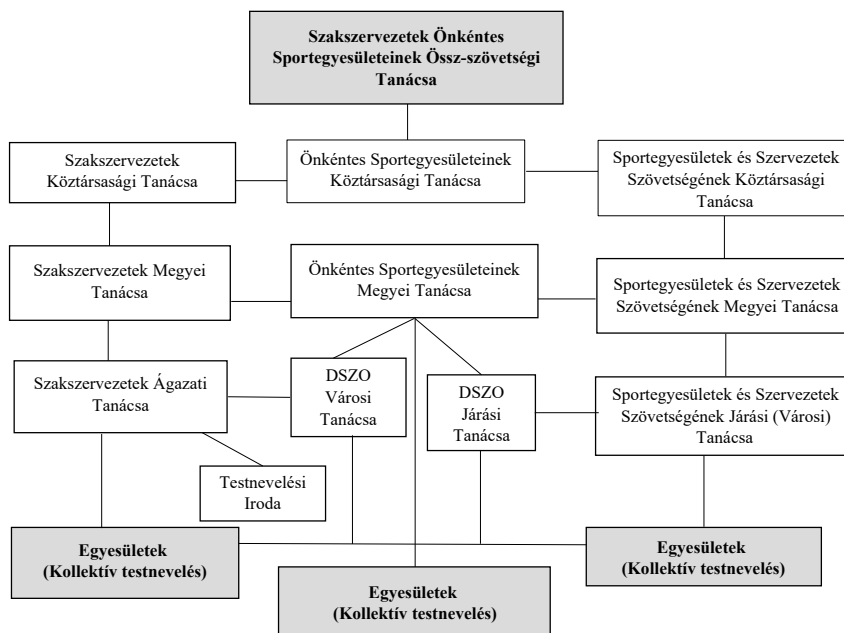
A sztálini szovjet modell kialakítása 1936-ban nyert végső formát a Szakszervezetek Önkéntes Sportegyesületei (Dobrovolnije Szportyivnije Obsesztva

³ Vszevobucs – Glavnoje Upravlenyje Vszeobscsevo Vojennovo Obucsenyija (Általános Katonai Kiképzés Fő Hatósága).

⁴ N. J. Melnyikova – A. V. Treszkin: Isztorija fizicseszkaj kulturi i szporta. Moszkva 2013. 160.

– DSZO) létrehozásával. Első lépésként az 1936-os sztálini alkotmány lehetővé tette a dolgozóknak a társadalmi szervezetek megalapítását. Ezt követően a Népbiztosok Tanácsának (NT) 1936. május 14-ei határozata rendelkezett a már említett Önkéntes Sportegyesületek létrehozásáról. 1936. június 21-én létrejött az NT mellett működő Testnevelési és Sportbizottság is.⁵

A Szakszervezetek Önkéntes Sportegyesületei a Szovjetunióban (1936–1957)

A Szakszervezetek Központi Tanácsának döntése alapján 64 önkéntes sport- és testnevelő egyesületet szerveztek az érintett szakszervezetek központi bizottságaiban, 1938-ra ezek száma 90-re ugrott. A későbbi összevonások után, 1958-ra mindössze 20 DSZO maradt. 30 köztársasági DSZO is alakult, minden köztársaságban kettő: egy az ipari munkásságnak, egy a falusi lakosságnak. Ezek neveit 1982-ben egységesítették: Trud (Munka) és Urozsaj (Termés) lettek.

⁵ Osznovnie posztanovlenijja, prikazi i insztrukcii po voproszom szovjetszkaj fizicseszkoj kulturi i szporta 1917–1957. Szoszt. I. G. Csugyinov. Moszkva 1959. 56.; Futbol v SZSZSZR 1936–1991 godi. Oficijnie matcsi komand masztyerov. I. 1936–1964 godi. Izdatyelsztvo „Lucs-1” 1993. 6–7.

A DSZO-k létrehozása a szovjet sport teljes központosítását jelentette, amit azzal indokoltak, hogy így a dolgozó fiatalok és felnőttek új tömegeit tudják bevonni a tömegsport-mozgalomba. A DSZO-k a szakszervezeteknek megfelelő hierarchikus struktúrát öltöttek. A legfelsőbb, szövetségi szint alatt a köztársasági, majd a megyei szint következett. Az egyesületek hármass felügyelet: a szakszervezetek, az „Önkéntes Sportegyesületek”, illetve a „Sportegyesületek és -szervezetek” köztársasági tanácsai alatt álltak.

Összességében tehát két fő folyamatot érdemes kiemelni a szovjet struktúra átalakulása kapcsán: a szovjet időszak előtti klubok megszüntetését és teljesen új klubok létrehozását, valamint a klubok szakszervezeti felügyelet alatt álló országos egyesülésekbe szervezését. Az 1936-tól induló szovjet labdarúgó-bajnokság tehát lényegében a DSZO-k és két minisztériumi (belügy: Dinamo, hadsereg: CDKA/CSZKA) egyesület küzdelme volt, nem pedig a hagyományos klubok versengése.

A szovjet minta átvétele a kelet-közép-európai országokban 1949-től vált kényszerré, ami nem csupán a szakszervezeti és a minisztériumi felügyelet megszervezésében, hanem az elnevezések átvételében (tükrörfordításában) is tetten érhető volt: Lokomotív (Vasutas), Metallurg (Vasas), Sztroityel (Építők), Himik (Vegyszer), Sahtyor (Bányász), Piscsevnyik (élelmiszeripari munkás, vö. ÉDOSZ) vagy Trudovije rezervi (Munkaerő-tartalékok).

Csehszlovákia

Csehszlovákiában a második világháború után a szlovák csapatokkal kibővülve tovább folytak a labdarúgó bajnokság küzdelmei. A pontvadászokat a hagyományosan sikeres klubok (a Sparta és a Slavia Praha) uralták. Noha az 1946-os parlamenti választásokat a kommunista párt nyerte meg, az ország szovjetizálására csak az 1948. februári puccs után került sor. A sportirányítást ezt követően két lépésben szervezték át. Az első, 1949-es „sporttörvény” (a testnevelés és a sport állami felügyeletéről szóló 187/1949. sz. törvény)⁶ még a cseh nemzeti hagyományokra, vagyis a hagyományos – 19. században kialakult – Szokol-mozgalomra épített. A törvény kimondta, hogy „az önkéntes testnevelést és sportot a „Csehszlovák Szokol Közösség”,⁷ annak szervezeti elemeivel, mint „egységes népi testnevelési és sportszervezet végzi”. Sőt, a testnevelési és sportszervezetek egyesítése következtében megszűnt egyesületek tulajdona a Csehszlovák Szokol Közösségre szállt át.

⁶ Zákon č. 187/1949 Sb. o státní péči o tělesnou výchovu a sport (<https://bit.ly/3MIWfTN>, letöltés 2022. dec. 20.)

⁷ A Sokol (Sólyom)-mozgalmat (Československá obec sokolská) 1862-ben Miroslav Tyrš és Jindřich Fügner alapította Prágában. A pánszláv eszmékkel átitatott sportmozgalom a cseh nemzeti ébredés egyik legfontosabb intézménye volt.

E megoldás élesen szemben állt a szovjet gyakorlattal, ahol a kommunista hatalomátvétel után azonnal megszüntették a burzsoának tartott sportmozgalmat. Másfelől a törvény a Csehszlovák Szokol Közösség önállóságát felszámolta, és a frissen létrehozott Állami Testnevelési és Sporthivatal (Státní úřad pro tělesnou výchovu a sport – SÚTVS) végrehajtó szervévé tették meg.

Az átalakítás meglátzott már az 1949-es csehszlovák bajnokság résztvevőinek nevében, szinte mindegyik megkapta a „Sokol” előnevet. A bajnok a Sokol Bratislava lett, amely 1950-ben és 1951-ben is meg tudta védeni a címét. A pozsonyi csapat helyzetbe hozásának több oka is lehetett. Egyfelől a két hagyományosan nagy társadalmi bázissal bíró és legsikeresebb klub, a Slavia és a Sparta Praha háttérbe szorítása, másfelől a szlovák nemzet „jutalmazása” a Hitler-ellenes harcban tanúsított szerepéért, amely egyúttal a Tiso-féle náci-kollaboráns államiság elhallgatását is szolgálta. A két prágai klub közül a Sparta járt kevésbé rosszul. Előbb Sokol Bratství néven két ezüstérmet szerzett, majd a Sokolhoz rendkívül hasonló *Sokolovo* nevet kényszerítették rá. Sokolovo a második világháború egyik nagy csatájának helyszíne, Ludvík Svoboda pedig, aki 1951-től az Állami Testnevelési és Sportbizottság elnöki posztját is betöltötte, e csata hőse volt. Sokolovo emlékének beemelése a sportba szintén a náciellenes küzdelmek hangsúlyozását jelentette. (Az 1948-ban létrehozott prágai katonai csapat, amely hamarosan felvette a Dukla Praha nevet, szintén egy második világháborús eseményre emlékeztetett: a Duklai-hágón keresztül vonult be a Vörös Hadsereg Szlovákia területére.) A Sokolovo-ra keresztelt Sparta(k)⁸ Praha az 1950-es évek végéig megtartotta vezető szerepét a csehszlovák futballban, bár bajnokságot nem nyerhetett, 1958–1959-től már az alsó-középmezőny stabil tagja volt. Csupán a csehszlovák reformkorszak elején, 1963–1964-ben állt vissza ismét a dobogó legfelsőbb fokára.

A Spartával szemben a Slavia az 1949-es átalakítás igazi vesztese volt. Nevét Dynamora változtatták. Ez azonban nem azt jelentette, hogy belügyes csapattá szervezték. A név az energiát termelő dinamóra utalt, semmi köze nem volt a szovjet Dinamo egyesülethez. A Slavia 1947-ben még bajnoki címet ünnepelhetett, egy évvel később ezüstérmes lett, ám Dynamo néven 1951-ben már kiesett az első osztályból, majd visszajutása után rendszerint az 5–10. hely között végzett, 1959-ben ugyan szerzett egy bronzérmet, 1961-ben és 1963-ban újra kiesett az élvonalból. A klubot szintén a reform-éra elején szervezték újra, 1966-ban már Slavia néven lett bronzérmes.

Az 1949-es törvényt szűk négy évvel később megváltoztatták. A sztálinizmus elmélyülése a sportra is hatással volt, így 1952. december 12-én az új „sporttörvény”

⁸ Ebben az időszakban a hagyományosan *Spartának* hívott klubot szlávósították (oroszósították) és Spartak lett belőle.

már szovjet mintakövetésen alapult.⁹ A törvény kimondta, hogy „a testnevelés és a sport mint a kultúra fontos eleme a szocialista oktatás elválaszthatatlan része a népi demokráciában. Feladata mindenekelőtt a nép egészségének megőrzése és javítása, fizikai és védekezőképességének és munkabírásának növelése, valamint a szocialista hazafiság szellemében a haza és a népi demokratikus berendezkedés védelmében, valamint a világbéke fenntartásáért folytatott küzdelemben való elszántságra és bátorságra való nevelés.” Ugyanakkor a Csehszlovák Szokol Közösség szerepét csökkentették, a sportfelügyeletet ezúttal szovjet mintára a Forradalmi Szakszervezeti Mozgalomra (Revoluční odborové hnutí – ROH) bízta. A Szokolt ekkor sem szüntették meg, csupán „lefokozták”, ettől kezdve a vidéki lakosság sportolásának kereteit volt hivatott biztosítani. Az 1949-es törvényben kapott tulajdonjogokról le kellett mondania a szakszervezetek javára.

A törvény értelmében szovjet mintára létrehozták az Önkéntes Sportszervezeteket (Dobrovolná sportovní organizace – DSO), amelyekhez minden csehszlovák klubnak csatlakoznia kellett. Összesen kilenc szakszervezeti DSO jött létre 1953-tól: Baník (Bányász) – Bányász Szakszervezet; Dynamo – Energia- és Közlekedés (érdekesség, hogy a korábbi Slavia Praha, amint szó volt róla, Dynamo lett, miközben más klubok éppen a Slavia nevet vehették fel); Jiskra (Szikra) – textil-, üveg-, vegyipari dolgozók; Lokomotiva – Vasúti Szakszervezet; Slavia – egyetemi hallgatók; Slavoj – Élelmiszeripari szakszervezet; Slovan – államigazgatási, igazságszolgáltatási és egészségügyi dolgozók; Sparta – Építőipari Dolgozók Szakszervezete; Tatran – Erdészeti és Fakitermelő Szakszervezet.¹⁰

A DSO-kon túl szintén szovjet mintára a honvédelmi minisztérium és az állambiztonság és határőrség is kapott egy-egy sportegyesületet. Előbbi legismertebb klubja a Dukla Praha lett, amely 1953 és 1964 között hétszer lett csehszlovák bajnok. Az állambiztonság azonban csupán Pozsonyban kapott csapatot (Červená hvězda – Vörös Csillag). A Sokol nevet pedig megkapták a szakszervezeteken kívüli falusi testnevelési és sportegyesületek.

Az 1952-es átalakítás másik eredménye a SÚTVS megszüntetése és a Testnevelési és Sport Állami Bizottság (Státní výbor pro tělesnou výchovu a sport – SVTVS) létrehozása volt. Hamar kiderült, hogy az SVTVS is csupán átmeneti jellegű intézmény. Csehszlovákia Kommunista Pártja 1956 júniusában megtartott országos konferenciáján határozat született egy Egységes Önkéntes Testnevelési Szervezet (Jednotné dobrovolné tělovýchovné organizace – JDTO) létrehozásáról, amely az SVTVS feladatait veszi át. Végül a 68/1956 sz. törvény

⁹ Zákon č. 71/1952 Sb. o organizaci tělesné výchovy a sportu (<https://bit.ly/3ZNCI2m>, letöltés 2022. dec. 20.)

¹⁰ Ján Grexa, Milena Strachová: Dějiny sportu. Přehled světových a českých dějin tělesné výchovy a sportu. Brno 2018. 190.

alapján 1957 márciusában megalakult a Csehszlovák Testnevelési Szövetség (Československý svaz tělesné výchovy – ČSTV).¹¹

A szovjet szakszervezeti minta átvétele Csehszlovákia esetében nem jelentett automatikus másolást. Az 1949-es törvény inkább a cseh hagyományokat ötvözte a kommunista centralizációval, míg az 1952-es átszervezés látszólag lemásolta a szovjet DSZO-kat, ám nem szüntettek meg egyesületeket, csupán a Slaviát mint a legnépszerűbb háború előtti klubot diszkriminálták. Súlyosabban, mint Magyarországon a Ferencvárost. Hagyománnyal bíró cseh klubokat azonban nem soroltak be egyik minisztérium alá sem, ahogy például Magyarországon az Újpestet, az MTK-t és a Kispestet. Ugyanakkor csehszlovák sajátosság a katonai klubból váló Dukla Praha alapítása és annak sikerei. A Dukla nemcsak a hazai bajnokságban, hanem a nemzetközi kupákban is kiemelkedően szerepelt, illetve az 1962-es világ-bajnokságon ezüstérmes csehszlovák válogatott alapját is jelentette. Természetesen játékosai mind más klubokból kerültek hozzá. Ez a rendszer a hatvanas évek közepéig állt fenn, amikor a reformkorszak kezdetén a hagyományos csapatok visszanyerték nevüket, színeiket, bár a szakszervezeti kötődés sok esetben megmaradt.

Lengyelország

A második világháború lezárása Lengyelország számára a szovjet megszállással és a Sztálin által létrehozott bábkormány hatalomátvételével párosult. Noha társadalmi támogatottságát tekintve a Lengyel Néppártnak kellett volna a kormányrudat kézbe kapnia, valójában a kommunista Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt játszotta a döntő szerepet az ország politikai és társadalmi életében. Mindezzel együtt a háború végével a sportélet azonnal újraindult. (Meg kell jegyeznünk, hogy konspiratív módon a német megszállás alatt is működött.) Egyfelől feléledtek a háború előtti hagyományokkal bíró szervezetek, mint az 1864 óta működő Szokol Gimnasztikai Egyesület (Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”), vagy a Lengyelországban mély gyökereket eresztő Fiatalok Keresztény Egyesülete (Young Men’s Christian Association – YMCA). Másfelől a háború előtti munkássághoz kötődő sportkörök is újrakezdték tevékenységüket, mint a Munkás Sportegyesületek Szövetsége (Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych). A legtöbb gyárban újjáalapították a korábbi klubjaikat: Hutnik (Kohász), Budowlani (Építők), Ogniwo (Elem). Létrejöttek a Katonai Sportklubok és a rendőrségi Gwardia (Őrség) is. Harmadrészt megjelentek a háború előtti gyökerekkel bíró Egyetemisták Sportegyesületei (Akademicki Związek Sportowy – AZS). Végül meg kell említeni

¹¹ Zákon č. 68/1956 Sb. o organisaci tělesné výchovy (<https://bit.ly/3Ue2hs1>, letöltés 2022. dec. 20.); *Jiří Kössl – František Kárteký – Jaroslav Marek: Dějiny tělesné výchovy II.* Praha 1986. 237.

a vidéki Népi Sportklubokat (Ludowe Kluby Sportowe – LKS) és más hasonló, kisebb lehetőségekkel bíró szervezeteket.¹²

A Lengyel Szocialista Párt nemcsak jobban érdeklődött a sportirányítás iránt, mint a kommunisták, hanem jóval beágyazottabbak is voltak a munkásság körében. Elsősorban természetesen a Munkás Sportegyesületek Szövetségére támaszkodtak. Velük szemben a kommunista Munkáspárt kezdettől fogva a szovjet modell bevezetését hangoztatta, vagyis a szakszervezetekre alapozott sportirányítás mellett állt ki. Ennek megfelelően 1946 februárjában az irányításuk alatt álló Szakszervezetek Központi Bizottságán belül megszervezték a Testnevelési és Sport Osztályt.

Ennél is fontosabb volt a kormány 1946. január 16-ai, a testnevelés és a katonai kiképzés általános kötelezettségéről szóló rendelete.¹³ Ennek értelmében létrejött a Testnevelés és Katonai Kiképzés Állami Hivatala (Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego – PUWFPW), amelyet közvetlenül a Honvédelmi Minisztérium második miniszterhelyettese, Karol Świerczewski¹⁴ felügyelt. A katonai felügyelet alá helyezett sportirányítás mellett a hatalom tolerálta a Lengyel Sportszövetségek Szövetségének létét, amelyet 1946. március 14-én 18 sportszövetség hívott életre.¹⁵ De mindez lényegében csak átmeneti helyzet volt.

A testnevelés szervezésével és irányításával kapcsolatos struktúraváltás alapja „a katonai kiképzés általános kötelezettségéről, valamint a testnevelés és a sport szervezéséről” szóló 1948. február 25-ei törvény. A PUWFPW helyébe a Testnevelési Főhivatal (Główny Urząd Kultury Fizycznej – GUKF) és az Ifjúság- és Testnevelés Legfelsőbb Tanácsa lépett, amelyek a miniszterelnök alá tartoztak.¹⁶ Áprilisban feloszlatta magát a Lengyel Sportszövetségek Szövetsége, májusban pedig a Munkás Sportegyesületek Szövetsége is.¹⁷

A következő változás 1949 végén következett be. Először a Lengyel Munkáspárt Politikai Bizottsága szeptember 28-ai határozata mondta ki, hogy a szocializmushoz közeledő Lengyelországnak „egészséges és erős emberek országának kell lennie”, majd december 30-án egy újabb határozatával a GUKF helyett létrehozta a Testnevelési Főbizottságot (Główny Komitet Kultury Fizycznej – GKKF).

¹² Paweł Markiewicz: Zarządzanie polskim sportem w latach 1944–1948. Studium problemu. In: *Kommunizm: system – ludzie – dokumentacja*. Rocznik naukowy 9. (2015) 4. sz. 89–90.

¹³ Dekret z dnia 16 stycznia 1946 r. o powszechnym obowiązku wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, Dz. U., 1946 r., nr 31, poz. 195. (<https://bit.ly/401t8cp>, letöltés 2022. dec. 20.)

¹⁴ A lengyel és a nemzetközi kommunista mozgalom legendás tábornoka. 1947. március 28-án meggyilkolták.

¹⁵ Sławomir Wilk: Struktura organizacyjna ruchu sportowego w latach 1944–1949. *Wychowanie Fizyczne i Sport* 1979. 1. sz. 166–167.

¹⁶ Ustawa z dnia 25 lutego 1948 r. o powszechnym obowiązku przysposobienia zawodowego, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży oraz o organizacji spraw kultury fizycznej i sportu, Dz.U., 1948 r., nr 12, poz. 90. (<https://bit.ly/3Ub855P>, letöltés 2022. dec. 20.)

¹⁷ Markiewicz, P.: Zarządzanie polskim sportem i. m. 99–100.

A Főbizottság tervező, irányító és ellenőrző szervként Lengyelország első központi állami szerve, amely a sporttal foglalkozott.¹⁸ A GKKE felhatalmazást kapott arra, hogy a lengyel sportszervezeteket szovjet mintára alakítsa át. Az 1950 elején megkezdett átszervezés 1952-ben nyerte el végső formáját, amely egészen 1956 októberéig fennmaradt Lengyelországban.

A GKKE döntésének értelmében több lépésben kilenc szakszervezeti sportszervezet jött létre, amelyekbe majdnem minden sportegyesület beolvadt: Budowlani (Építők); Górnik (Bányász); Kolejarski (Vasutas); Ogniwo (Elem) – önkormányzati cégek dolgozói, tanárok és irodai alkalmazottak; Unia (Unió) – a Chemik (Vegyész) és a Leśnik–Drzewiarz (Erdész–Favágó) egyesítéséből a cukoripari dolgozók bevonásával; Spójnia (Kötélék) – élelmiszeripari, kereskedelmi, szövetkezeti dolgozók szakszervezetei, kezdetben Spożywcza (Élelmiszerbolt) néven; Stal (Acél) – kezdetben Metalowiec (Fém munkás); Włókiarz (Textiles); Związkowiec (Szakszervezetek) – egyéb iparágak dolgozói.

A szakszervezeti felügyelet alatti sportegyesületek mellett két szovjet mintájú minisztériumi fennhatóság alá kerülő egyesület, a hadseregé (Központi Katonai Sport Klub – CWKS), illetve az államvédelemé és a rendőrségé (Gwardia) alakult meg, illetve három hagyományos lengyel sportegyesülés maradt fenn az AZS (egyetemi hallgatók), az LZS (falusi lakosság) és a Zryw (középiskolások) formájában.

1950 végén felszámolták a sportszövetségek autonómiáját, amelyek – így a Lengyel Labdarúgó Szövetség is – ezután a GKKE szekciójaként működtek szovjet mintára. Végül pedig szorosabbra fűzték az irányítást, megszüntették a versenysport és a tömegsport úgynevezett „téves felosztását”, és tovább növelték az állam befolyását az ország sportéletének irányításában. 1950. október 16-án a GKKE döntése értelmében a szovjet DSZO-k mintájára szervezték át az irányítási struktúrát, a korábban különálló versenysport, tömegsport és a szakszervezeti sport irányítása az egyesületek testnevelési bizottságai alá került. A szovjet mintához hasonlóan a legfelsőbb szinten a GKKE elnöksége állt, alatta a vajdasági, járási és egyesületi szintek követték az utasításokat. Mindezt a GKKE 1950. december 16-17-ei 3. plénuma erősítette meg.¹⁹

Ezt követően néhány apró változásra került sor. 1950 elején a Związkowiec megszűnt, klubjait más egyesületek alá sorolták be. 1952 decemberében a Spójnia egy részéből létrejött a Start, illetve a két legszegényebb egyesületet, az Ogniwo és a Spójnia maradékát egyesítették Sparta néven, amelyet végül 1957-ben számoltak fel.

A minisztériumi és szakszervezeti nevek az 1950-es labdarúgó bajnokságban jelentek meg először. Az állambiztonsághoz került Wisła Kraków Gwardia néven, a

¹⁸ Eligiusz Małolepszy: *Z dziejów organizacji i zarządzania kulturą fizyczną w Polsce w latach 1918–1998*. Prace Naukowe. Kultura Fizyczna 2001. 4. sz. 87–100

¹⁹ Życie Warszawy, 1950. november 27.; *Franciszek Rapacki: Sport w Polsce jako narzędzie stalinowskiej propagandy*. (<https://bit.ly/3Mm56Wj>, letöltés 2022. dec. 21.).

honvédelem alá sorolt Legia, amelyet Józef Piłsudski legionistái alapítottak még az első világháború alatt, CWKS néven szerepelt. A Ruch Chorzówból Unia, a Lech Poznańból Kolejorz, a Cracoviából Ogniwo, az ŁKS Łódźból Włókniarz lett. Az átalakítás utáni első két szezont a Gwardia Kraków nyerte, 1952-ben és 1953-ban az Unia Chorzów, 1954-ben az Ogniwo (korábbi nevén: Polonia) Bytom nyerte a lengyel bajnokságot, amit a honvédelem alá tartozó CWKS csak 1955-ben és 1956-ban tudott elérni.²⁰

Összességében a lengyel sportirányítás szovjet mintájú átszervezése bizonyos mértékben eltért a csehszlováktól. A lengyel Sokół egyesületet például már 1948-ban feloszlatták, miközben Csehszlovákiában nem sokkal később a sportirányítás legfőbb szervévé tették meg. Az, hogy 1944 nyarától Lengyelország szovjet megszállás alá került, és a szovjetek választások nélkül a hazai tömegbázis nélküli kommunista Lengyel Munkáspártot hozták helyzeti előnybe a sport területén, azzal járt, hogy már 1946-tól megindult a centralizáció, mégpedig a hadsereg felügyelete alatt. A sportirányítás szakszervezeti felügyelet alá helyezése 1949–1950 fordulóján egyúttal azt is jelentette, hogy a tömeg- és versenysport kikerült a hadsereg felügyelete alól, míg Csehszlovákiában ez a mozzanat éppen azzal járt, hogy a sport felügyelete a hagyományos Szokol-mozgalomtól átkerült a szakszervezetekhez. Ugyanakkor a csehszlovákokkal ellentétben a lengyelek nem használták a szovjet „önkéntes sportegyesületek” kifejezést, sőt a szovjet DSZO irányítási rendszerét sem azonnal, hanem csak egy éves folyamat végén vették át.

Csehszlovákiához hasonlóan Lengyelországban sem merült fel, hogy korábbi hagyományos klubokat megszüntessenek.²¹ A Wisła (Gwardia), illetve a Legia (CWKS) átmeneti helyzetbe hozásáról lehet ugyan beszélni, de a háború előtti időszak legsikeresebb klubja, a Ruch Chorzów Unia néven is tudott két bajnokságot nyerni, illetve később sem tűnt el az élmézőnyból.

Magyarország

A sport, ezen belül pedig kiemelten a futball irányítása a második világháborút követően Magyarországon is azonnal politikai harc színterévé vált. A Magyar Kommunista Párt már 1945 elején sürgette az egységes sportélet kialakítását, „népfrontos” szellemiségű egységes ifjúsági és sportszervezet létrehozását. 1945 februárjában alakult

²⁰ A CWKS (Legia) korábban sosem nyert bajnokságot. 1955-ben a magyar Steiner János edző segítette őket ehhez a sikerhez. Lásd *Mitrovits Miklós: Magyar labdarúgó-edzők Lengyelországban (1921–1975)*. Bp. 2022. 204–210.

²¹ Itt nem esett róla szó, de az 1945-ben kialakított új lengyel határok miatt a lengyel futball számára elveszett a háború előtt négyszer bajnokságot nyert Pogoń Lwów, amelynek bázisa részben az 1954-ben bajnokságot nyert Ogniwo (Polonia) Bytomba tette át székhelyét.

meg a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) ifjúsági sportközpontja, az év áprilisától pedig már országsszerte sorra alakultak a MADISZ sportegyesületek, 1945 márciusára 41 bontott zászlót, 1945 végére számuk meghaladta a 150-et.²² Az MKP irányítása alatt álló MADISZ Sportközpont azonban nem vívta ki a koalíciós pártok tetszését. 1945. április 6-án a Szociáldemokrata Párt is létrehozta saját sportegyesület-hálózatát, a Barátság Sportközpontot, ennek keretében minden „kerületben és pártszervezetben belül” felállították a Barátság Sport Egyesületet. A fővárosban a legismertebb Barátság-klub az egykori NB I-es Gammából alakult Budai Barátság, valamint a rövid ideig az NB I-ben szereplő Kőbányai Barátság volt, de az egyes további fővárosi kerületek is létrehozták saját Barátság-sportköröiket.

Hamarosan a Kisgazdapárt is lépett, megalakította a Kinizsi Sportközpontot,²³ ügyvezető elnöknek Barcs Sándort választották, aki rádiónyilatkozatában a „Helyes-e, ha a pártok ilyen intenzíven vesznek részt a sportéletben?” kérdésre a következőt válaszolta: „Ma még igen. [...] Először azért, mert most még szükség van a pártok politikai kontrolljára, ami a legmagasabb sportvezetésben, a Legfelső Ötös Sporttanácsban érvényesül is. Másodszor pedig azért, mert az ország mai gazdasági elesettségében, a nagy anyagihiányban és drágaságban a pártok hathatósan támogathatják a sportot. Nemcsak erkölcsileg, de anyagilag is. Ezért alakult meg a Munkás Sport Központ termelő és értékesítő szövetkezete, és ezért alakul meg a napokban a Kinizsi Sport Központ is.”²⁴ 1945. május 19-én „megalakult a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt budai reprezentatív sportegyesülete, a Budai Kinizsi Torna Egyesület (BKTE). A BKTE már meg is kapta a volt Budapesti Budai Torna Egyet (BBTE) pasaréti sporttelepét. Az egyesület díszelnökségét Tildy Zoltán vállalta el.”²⁵ A Nemzeti Parasztpárt némileg lemaradva, csak 1946 márciusában alakította meg saját sportszervezetét, a Kossuth Sportközpontot. 1946-ban mintegy 300 Barátság, nagyrészt ugyanennyi Kinizsi és körülbelül 200 Kossuth sportegyesület működött országsszerte.

Az 1945. május 31-én megalakított Munkás Sport Központ a feloszlott levegőegyesületek és az ugyancsak feloszlott Országos Sport Központ vagyónával gazdálkodott, első és legfőbb feladata pedig az újjáalakult, a világháború alatt súlyos veszteségeket elszenvedett munkás sportklubok anyagi támogatása lett. „A Szabad Szakszervezetek, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt kebelébe tartozó sportolók és egyesületi vezetők elhatározták, hogy a munkás

²² Kutassi László: A magyar szakszervezeti sportmozgalom a felszabadulás után, 1945–1963. SZOT Sportosztály kiadása. Bp. 1987. 46.

²³ Kinizsi SE. Népsport, 1945. május 7. 4.

²⁴ Barcs Sándor rádiónyilatkozata a magyar sport időszerű kérdéseiről. Népsport, 1945. december 14. 3.

²⁵ Tildy Zoltán a Kinizsi díszelnöke. Népsport, 1945. május 20. 2.

sportegyesületeket csúcsszervezetbe tömörítik, melynek neve Munkás Sport Központ lesz [...]. A polgári egyesületek mögött rendszerint tőkeérdekeltségek vagy gazdag mecénások állottak, míg a munkás sportegyesületek úgy a múltban, mint ma is csak tagjaik áldozatkészségére vannak utalva. Hogy a maguk elé tűzött feladatokat megoldhassák, felszerelésekre, sporttelepekre és sportoktatókra van szükségük. A Munkás Sport Központ legelső feladatai közé tartozik tehát, hogy mindezekhez segítsen előteremteni az anyagi alapot. [...] Hangsúlyozzuk, hogy szövetkezésünk nem irányul a polgári sport ellen. Továbbra is ugyanúgy, mint eddig, részesei kívánunk lenni az ország sportéletének a polgári sportolókkal együtt a legteljesebb egyetértésben.”²⁶ A MADISZ és a Barátság Sportközpont egyesületei valamennyien beléptek a Munkás Sport Központba, így annak taglétszáma gyorsan megnövekedett.²⁷

A „koalíciós sportpolitika” természetesen nem sokáig maradt érintetlen. Az MKP politikai törekvései, a koalíciós partnerek bezúzására tett intézkedései a sportot sem hagyták érintetlenül, a pártok különböző módszerekkel való megszüntetése értelemszerűen a hozzájuk kapcsolódó sportközpontok végét is jelentette. 1948 elején már egyértelműen az állami irányítás alá vett sportszervezetek, az egységes állami sportpolitika kialakítása volt a cél. 1948 márciusában létrehozták az Országos Sporthivalt, valamint megindult a sportszervezetek tömegsporthoz kapcsolt szervezeti átalakítása, a szakszervezeti szervek és a sportegyesületek összekapcsolása is.

Az Országos Sporthivatal felállításával párhuzamosan megszűnt a MADISZ és a Barátság, majd rövidesen a Kinizsi és a Kossuth Sportközpont is. A koalíciós pártok által támogatott sportklubok eltűnése vidéken erőteljes klubösszevonási hullámot indukált, amelynek vidéki sportegyesületek tömege esett áldozatul. A korábban kisebb üzemek, helyi testületek, egyéb intézmények támogatásával működő kis klubokat „szakmaközi egyesületekké” vonták össze és a Szakszervezetek Országos Tanácsa ellenőrzése alá helyezték. „Sportéletünk alapjait az eddigi egészségtelen, politikailag helytelen társadalmi alapokról át kell helyeznünk a munkásosztályra. Sportéletünk bázisa, fő ereje a munkásosztály legyen, ami azt jelenti, hogy egész sportpolitikánknak elsősorban szakszervezeti, üzemi sportra kell támaszkodnia. Az üzemi sportegyesületeket a szakszervezetek és helyileg az Üzemi Bizottság (ÜB) gazdasági és politikai ellenőrzése és irányítása alá kell helyeznünk, irányt kell venni a jelenleg még erősen fellelhető burzsoá sporterkölcsök megváltoztatására.”²⁸

Az átszervezés Magyarországon is követte a szovjet mintát. A cél egyfelől a fegyveres (hadsereg) és a rendvédelmi erők (rendőrség, állambiztonság) sportegyesületeinek

²⁶ Felhívás a munkás sportegyesületekhez. Népsport, 1945. május 25. 1.

²⁷ Kutassi László: A Magyar Kommunista Párt sportpolitikája 1944–1948. Bp. 1987. 36.

²⁸ Javaslat a magyar sport átszervezésére. Előadó: Hegyi Gyula. Az MDP Titkárságának jegyzőkönyvei. 1949. nov. 23. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MDP Központi szervei, Titkárság, 1948–1956 (a továbbiakban: MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 74. ő. e.)

felállítása, másfelől a szakszervezetek alá besorolt sportegyesületek létrehozása volt. Ennek jegyében 1949 decemberében elsőként a Kispesti Atlétikai Club (KAC) és a Honvéd Sportegyesület (SE) összevonása, majd a Honvéd Sportközpont létrehozása történt meg.²⁹ „Az új sportközpont biztosítja a honvéd sportegyesületek egyöntetű és eredményes munkáját, ezek honvédelmi szempontból való ellenőrzését, és munkájuknak az egységes magyar sportba való bekapcsolását. A rendelettel kapcsolatban a közoktatásügyi miniszter intézkedett arról, hogy a honvédség állományába tartozó katonai és polgári személyek kizárólag a Honvéd Sportközpont (HSK) kötelékébe tartozó honvéd sportegyesületekben sportolhatnak. [...] A honvédségi sportot és az egyes honvéd sportegyesületeket a sportszövetségek felé a jövőben a HSK képviseli. Az egyes honvéd sportegyesületek a sportszövetségekbe nem léphetnek be, utóbbiakkal csak a HSK útján állnak kapcsolatban.”³⁰ Az 1950-es években tömegesen alakultak meg a Magyar Néphadsereg egyes helyőrségeihez kapcsolódóan a Honvéd sportegyesületek. Győr Béla monográfiája³¹ szerint 1956-ig körülbelül 20, majd 1957-től 1960-ig további mintegy 30 honvédcsapat jött létre. Ezek túlnyomó többsége természetesen nem játszott számottevő szerepet a magyar sportéletben, valamelyik bajnoki osztályban elindult labdarúgó szakosztállyal rendelkező egyesület körülbelül 30 volt közülük.

A sorban a belügy következett: 1950. március 31-én az Újpesti Torna Egylet (UTE) és a Belügyminisztérium sportegyesületének összeolvadásával megalakult a Dózsa Sportegyesület (Dózsa SE), majd nem sokkal ezután létrejött a Belügyi Sportközpont, amelynek feladata a Dózsa SE munkájának irányítása lett. A Dózsa SE gyors terjeszkedésnek indult: már 1950-ben kilenc helyen alakult Dózsa-sportkör az országban, vidéken 40, Budapesten 20 szakosztállyal, összesen 4000 taggal. „Az egyesülés csak megpecsételte és jóváhagyta annak a belső barátságnak korábbi megnyilvánulásait, amely már mintegy másfél évvel ezelőtt az UTE és a belügyi sportolók között kialakult”³² – írta az UTE–BRE Budapesti Rendőr Egylet (BRE) egyesülésről a „pártszerűség” hiányával nem vádolható *Hetvenöt esztendő a sport útjain* című kiadvány. „Ünnepe lett ez a nap a magyar sportnak is, mert egy nagy múltú és még nagyobb jövőjű sportegyesület elindult a fejlődés útján, példát mutatva a megváltozott időknek megfelelő átalakulásra: hogyan kell a régi polgári sportkörből megfelelő társadalmi bázis biztosításával új típusú, a szocialista valóságot tükröző sportegyesületet szervezni.”³³

²⁹ Lelkes hangulatú díszközgyűlésen mondta ki a Kispesti AC a Honvéd Sport Egyesülettel való egyesülést. Népsport, 1949. december 19. 2.

³⁰ Felállították a Honvéd Sport Központot. Szabad Nép, 1950. február 24. 8.

³¹ Győr Béla: A honvéd sportegyesületek története. Bp. 2014.

³² Hetvenöt esztendő a sport útjain. Az Újpesti Dózsa SC jubileumi emlékkönyve. Szerk. Fazekas Antal. Bp. 1960. 21.

³³ Uo. 20.

Utolsóként 1951 februárjában az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) is megkapta saját központi egyesületét, a piros-fehér színekbe öltöztetett Bástya Sportgyeületet (Bástya SE). A sportegyesület sportolókkal való „feltöltése” meglehetősen konspiratív módon történt – állományát a korábban textiles szakszervezethez sorolt sportolók egy részének átvezénylésével dúsították fel, reprezentatív központi csapatává pedig a textilesek első számú csapatát, a Textilest, tehát az egykori Magyar Testgyakorlók Körét (MTK) tették meg. „Az OTSB³⁴ nagy örömmel vette az Államvédelmi Hatóság sportegyesületének megalakulását és azt a bejelentését, hogy már az 1951. évi bajnoki küzdelmekben részt kívánnak venni. A Textiles Szakszervezet sportegyesületének több sportolója – akik nem a textiles szakmában dolgoznak – máris kérték tagként való felvételüket az Államvédelmi Hatóság Bástya Sportgyeületébe.”³⁵

1953-ban az ÁVH önálló szervként történt megszüntetésével a Bástya SE is megszűnt, sportköreinek nagy részét a belügy alá tartozó Dózsa SE vette át – a reprezentatív csapat, a Budapesti Bástya ugyanakkor korábbi szakszervezetéhez, a textiles szakszervezethez került vissza, és Budapesti Vörös Lobogó néven folytatta szereplését. Az eredeti terv nem ez volt: az MDP KV Titkársága 1954. november 8-án tárgyalta meg Hegyi Gyula előterjesztését a Dózsa és a Bástya Sportgyeületek átalakításának kérdéseiről. Érdeemes idézni a dokumentumot, kiderül ugyanis belőle, hogy nem sok választotta el az ország egyik legrégebbi klubját attól, hogy egy klubösszevonás révén eltűnjön a magyar futballéletből.

„A Belügyminisztérium – az Országgyűlés minisztériumokat egyesítő határozata után – közölte az OTSB-vel, hogy a Bástya és a Dózsa Sportgyeületeket is egyesíteni kell. A Belügyminisztérium álláspontja az volt, hogy megtartja mind a két egyesületet (Bástya, Dózsa), amelyek azonban a jövőben egy egyesületi néven fognak szerepelni: az egyik a Belügyminisztérium, a másik a Határőrség sportalakulataként [erre Csehszlovákiából ismerünk hasonló példát – M. M.]. Az OTSB ezt a tervet nem helyeselte, és azt javasolta, hogy csak egy budapesti minőségi sportalakulata legyen a Belügyminisztériumnak. Ezt a javaslatunkat Gerő elvtárs elfogadta.

A végrehajtásnál azonban komoly nehézségek merültek fel. A Belügymin.[isztérium] Sportközpontja, főleg labdarúgó vonalon – a két egyesület kb. 40 főnyi állományából – olyan 18-20 I. oszt.[ályú] játékost akart megtartani, akik valamennyien a válogatott színvonalat képviselik. Ez az elhatározás azt jelentené – végrehajtás esetén – hogy 7-9 játékos csak mint tartalék szerepelne, és így elkerülhetetlen lenne visszaesésük. Ez pedig a labdarúgás színvonalára káros kihatással lenne.

Az OTSB úgy gondolta, hogy a feleslegessé vált játékosokkal megerősíti a többi első osztályú egyesületet azokon a pontokon, ahol a legnagyobb szükség van rájuk,

³⁴ Országos Testnevelési és Sportbizottság. Létrehozásáról később lesz szó.

³⁵ Megalakult az Államvédelmi Hatóság sportegyesülete. Népszava, 1951. február 22. 8.

és ezzel az egész labdarúgás színvonalát emelné. Ennek tudatában azt kértük, hogy csak kisebb számú válogatott játékosokat tartsanak meg (11-12), és elégedjenek meg tehetséges fiatalokkal. Eddig jutottunk el tárgyalásainkkal. Közben azonban tudomásunkra jutott, hogy a két egyesület játékosai közül többen más egyesületeknél jelentkeztek, de az egyesületek részéről is mutatkozott egy bizonyos versenyfutás a felesleges játékosok megszerzéséért. Ezen jelenségek miatt egy zavaros állapot bekövetkezésétől tartunk. A megváltozott körülményekre való tekintettel azt javasoljuk, hogy a Belügyminisztérium az egyik alakulatáról mondjon le – konkrétan a Bástyát javasoljuk – és adja át a Textilesek Szakszervezetének.”³⁶

A központi sportegyesületek teljes kontrollt gyakoroltak a tagszervezetek fölött, így formálisan például a Dózsa SE vezetőségének döntése értelmében került sor az 1954-ben másodosztályú bajnok Kőbányai Dózsa és a Pécsi Dózsa összevonására, aminek eredményeként a pécsi egyesület indulhatott az 1955-ös szezonban az élvonalban a hányatott sorsú, veszprémi ÁVH-s csapatból a Budapesti Gyűjtőfogház csapatává avansált kőbányaiak helyett.

A két minisztériumi és a kvázi minisztériumi ÁVH egyesületeinek létrehozása mellett párhuzamosan zajlott a sport besorolása is a szakszervezetek alá. 1950. február 16-án „az ÉDOSZ nagytermében megtartott közgyűlésen kimondták a Ferencváros beolvasását az ÉDOSZ SE-be. Az elnök megnyitó szavai után Nádas Adolf, a Ferencváros volt ügyvezető elnöke örömeinek adott kifejezést, hogy az FTC e beolvasással végre biztos alapra helyezkedett.”³⁷

A fővárosi nagycsapatok átalakítása persze csak a jéghegy csúcsa volt. A bőripari üzemek egyesületeiből (Wolfner Sport Club, Munkásképző Torna Egyesület, Csepeli Mauthner) létrejött a Bőripari Dolgozók Sportegyesület. A nagyobb vidéki klubok közül a Békéscsabai Előre Munkás Testedző Egyesület (MTE) a Csabai Atlétikai Klub és a Békéscsabai Textiles SE csapatával egyesült Békéscsabai Szakszervezetek Sport Egyesülete néven. A Kecskeméti (Munkás) Testedző Egyesület és a Kecskeméti Atlétikai Club egyesülésével jött létre a Kecskeméti Szakszervezeti Testedző Egyesület, a Szegedi Atlétikai Klub és a nem olyan régen alapított Szegedi MTE Szegedi Szakszervezeti MTE néven, a Csongrádi Testedzők Köre és a Csongrádi Tisza Csongrádi Szakszervezeti TK, a Szombathelyi AK a Szombathelyi Bőrgyárral és a Szombathelyi Textillel egyesülve Szombathelyi Szakmaközi MTE néven folytatta. A nagy múltú Soproni Futball és Atlétikai Club 1949-től Szakmaközi Soproni FAC néven szerepelt, majd a Soproni Selyemipari SE beolvasztása után Soproni Dolgozók Sport Egylete „textiles szakszervezeti” klubbá vált.

³⁶ MDP Titkárság jegyzőkönyvei, 1953. aug. 24. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 260. ő. e.

³⁷ Az FTC beolvadt az ÉDOSZ-ba. Az új egyesület neve: ÉDOSZ SE. Népszava, 1950. február 18. 8.

A bányavárosok csapatai, köztük a korábban elsősorban ugyancsak a teljes települést reprezentáló Dorogi AC, a Tatabányai SC, a Pereces TK 1949-től Tárna néven folytatták szereplésüket, és ugyancsak Tárna nevet kaptak a már korábban is a bányák mellett működő egyletek. A sportklubok szakszervezeti keretekbe vonása azonban az átalakításnak csak a kezdő lépését jelentette. Az egyes sportkörök – bár szakszervezeti irányítás és felügyelet alatt, de az 1950-es változások nyomán – egyelőre továbbra is önállóan intézték ügyeiket, formálisan önálló klubok maradtak.

Az Elnöki Tanács 1951. évi 2. sz. rendelete az Országos Sporthivatal helyébe létrehozta a közvetlenül a Minisztertanács alá tartozó Országos Testnevelési és Sportbizottságot (OTSB). Ezzel az összes testneveléssel és sporttal foglalkozó állami és társadalmi szervezetet egyesítették, önállóságukat pedig felszámolták. Az OTSB elnöke Hegyi Gyula államtitkár lett. A Testnevelési és Sport Bizottság (TSB) rendszer bevezetéséig az Magyar Labdarúgó Szövetség (MLSZ) önálló gazdasági egységként működött, annyiban állt állami ellenőrzés alatt, mint minden pénzgazdálkodási szerv. A TSB-rendszer bevezetésével megszűnt az MLSZ, a labdarúgás irányítását az OTSB egyik osztálya intézte. Megszűnt a labdarúgást irányító egység önálló pénzgazdálkodása is, az OTSB központi hatáskörébe került. Az MLSZ helyébe „társadalmi szervezetként” az Országos Társadalmi Labdarúgó Szövetség (OTLSZ) lépett, elnöke Barcs Sándor lett. Az OTLSZ elnökségi tagjainak kinevezése az OTSB elnökének hatáskörébe került. A válogatott csapat ügyeit szinte teljes egészében Sebes Gusztáv, az OTSB elnökhelyettese irányította, a magyar futballélet szervezeti vezetését pedig az OTSB labdarúgó-osztálya látta el a megyei és járási TSB-k bevonásával. Az országos vezetés nem érintkezett közvetlenül a megyei és járási szövetségekkel, az ügyek az OTSB-hez futottak be, az átadta azokat a megyei TSB-nek, és attól kapta meg a megyei szövetséget. Az OTSB elnöksége bármely OTLSZ határozatot felülbírállhatott. Mind a gyakorlati, mind az elvi irányítás az OTSB kezébe került; a társadalmi aktívák lényegében csak a nyilvántartásokat és statisztikákat vezették, pályafelmérési és hitelesítési munkákat végeztek.³⁸

1951. január 29-én a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöksége kijelentette, hogy „a testnevelés és sportmozgalom további fejlesztése érdekében” szükséges a szakszervezeti elnökség mellett működő egységes szövetkezeti sportegyesületek rendszerének kialakítása. Első körben tíz szakszervezet alakította meg központi sportkörét.

1951. január 29-én a következő központi szakszervezeti sportkörök jöttek létre:

- Vasas Szakszervezet – Vasas SE (piros-kék)
- Bányász Szakszervezet – Bányász SE (piros-fekete fehér alapon)
- Építők Szakszervezete – Építők SE (kék-fehér)

³⁸ *Földessy János: A magyar labdarúgás 60 éve. Bp. 1958. 16–17.*

- Vasutas Szakszervezet – Lokomotív SE (piros-fekete)
- Közlekedési Szakszervezet – Előre SE (kék-sárga)
- Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezete – Vörös Meteor SE (meggypiros)
- Élelmezési Szakszervezet – Kinizsi SE (fehér-piros)
- Közalkalmazottak Szakszervezete – Petőfi SE (fehér-fekete)
- Textiles Szakszervezet – Vörös Lobogó SE (kék)
- Vegyipari Szakszervezet – Szikra SE (piros-sárga)³⁹

A döntés értelmében az egyes sportkörök a központi sportkör irányítása alá kerültek, önállóságuk megszűnt. Önálló jogi személynek csak a központi egyesületeket tekintették, a „tagegyesületek” annak alapszabálya és anyagi támogatásának mértéke szerint működtek. A központi sportkörök vezetése irányította az alacsonyabb szinteket, a területi és a helyi sportvezetéseket. A sportegyesületek élére központi vezetőséget választottak, az egyesületek legfőbb szerve az országos küldött közgyűlés lett. A sportszervezeti struktúra ezzel lényegében a párt- és az állami struktúra része lett, egyes szintjei megegyeztek a pártszervezet és az állami szervezet szintjeivel, a sportvezetés a pártállami nomenklatúra részévé vált.

A szakszervezeti struktúra kiterjesztését 1951 májusában végezték el. „A Szakszervezetek Országos Tanácsa megvizsgálta a még át nem szervezett sportegyesületek munkáját, figyelembe vette a dolgozók, sportolók javaslatait, és ennek alapján további három új, egységes rendszerű sportegyesület felállítását határozta el. Ezek a következők:

- Pedagógus Szakszervezet – Fáklya SE – fehér-kék
- Postás Szakszervezet – Postás SE – zöld-fehér
- Orvos Egészségügyi Szakszervezet – Lendület SE – fehér alapon piros-kék csík

A többi szakszervezet sportmozgalmát – tekintettel arra, hogy azok egyedül nem képesek önálló sportegyesület jó megszervezésére, újabb sportlétesítmények megépítésére és a dolgozók nagyobb tömegeinek a sportba való bevonására – úgy kell átszervezni, hogy sportköreiket a meglevő egyesületekhez kell kapcsolni az alábbi

³⁹ A központi sportegyesületek nevei 1951-re véglegessé váltak. Egy, az MDP Titkárság elé került 1950-es előterjesztés a Közlekedési Szakszervezet egyesületének a Villám SE, a KPDSZ-ének az Új Erő SE vagy Lendület SE, a Közalkalmazottak Szakszervezete csapatának pedig a Vörös Csillag SE nevet javasolta. A Bányász Szakszervezet központi sportkörének nevére a Szikra és a Tárna javaslatok születtek, míg a Textiles Szakszervezetnél a Szabadság név tűnt befutónak. Az ÁVH sportegyesülete esetében a Bástya, a Gárda, majd a Dinamó verziók is előkerültek. Lásd MDP Szervező Bizottság jegyzőkönyvei. 1950. nov. 25. MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 146. ő. e. [Szervező Bizottság (1948-1953)]; MDP Szervező Bizottság jegyzőkönyvei. 1951. jan. 2. MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 150. ő. e.

módon: a bőripari dolgozók üzemi sportköréit a Vörös Lobogó SE, a nyomdaipari dolgozók üzemi sportköréit a Szikra SE, a művészeti dolgozók sportköréit a Fáklya SE keretein belül kell megszervezni.”⁴⁰ Az egységes rendszerű sportegyesületeken belül „a demokrácia elvének” teljes mértékben érvényesülnie kellett. Ennek elősegítésére a minisztertanács mellett működő OTSB által megadott szempontok szerint kellett elkészíteni az egyesületek mintaalapszabályát. Az alapszabály határozta meg az egyesületek célkitűzéseit, szervezeti felépítését, működési elvét, tagjainak jogait és kötelességeit, valamint az egyesületek életével kapcsolatos anyagi vonatkozású szabályokat.⁴¹

Az egységes szakszervezeti, sportközponti keretbe terelt sportkörök tagságára vonatkozóan szigorú szabályozást hoztak: a sportkörökben csak az adott ágazathoz tartozó munkahelyen dolgozók sportolhattak, hiszen a sportkörök szakszervezethez kötésének elsődlegesen kommunikált célja a „dolgozó tömegek” sportolási lehetőségének megteremtése volt. A gyakorlatban persze a magasabban rangsorolt klubok esetében ez értelemszerűen nem azt jelentette, hogy játékosmegfigyelők keresték a legjobb rúgótechnikával rendelkező rendőrpárórt vagy a legbiztosabb kezű bányászt, hanem a megszerezni kívánt labdarúgók számára az ágazathoz tartozó valamely intézményben vagy vállalatnál biztosítottak állást, ahová azonban csak a fizetési papír aláírásakor jártak be a hivatalosan amatőrként nyilvántartott játékosok. Ez helyenként furcsa helyzeteket is eredményezett – így lett kecskeméti rendőr a köztörvényesként elítélt, börtönből kihozott balszélsőből, vagy az egy elemít végzett, analfabéta összekötőből,⁴² vagy éppen pécsi bányász a helyi belügyes csapatnál leépített, de a tényleges járőrszolgálatról ódzkodó középcsatárból.⁴³ A vidékre kényszerült, Gyulán elhunyt volt szövetségi kapitány, Gallovich Tibor halálozási anyakönyvi bejegyzésében segédmunkás foglalkozás szerepel – a korábbi sportújságíró, sportvezetőt végzettség híján nyilván csak segédmunkásként tudta foglalkoztatni a Gyulai Építők mögött álló üzem, illetve szakszervezet.⁴⁴

A központosítás a felsőoktatásra és az iparitanuló-képzésre is kiterjedt: az 1951. február 9-én létrehozott Munkaerőtartalékok SE az iparitanuló iskolákra épült, és elsősorban a tömegsport fejlesztésére, egészen pontosan arra fordított nagy figyelmet, hogy az iparitanulókat a Munkára, Harcra Kész (MHK) mozgalomba irányítsa. 1951 végére 114 iskolai sportkörben 377 szakosztályt hoztak létre, az

⁴⁰ Újabb egységes rendszerű szakszervezeti sportegyesületek. Népszava, 1951. május 24. 6.

⁴¹ A szakszervezeti sport időszzerű kérdéseit vitatták meg a SZOT szombat délutáni sportnagykonzultációján. Népsport, 1951. február 4. 5.

⁴² Szabó Pál Miklós: Rég volt, fiúk. Adalékok Kecskemét és Szeged focitörténetéhez. Kecskemét 1989. 37–38.

⁴³ Kamondi Imre: Labdarúgó-krónika I–II. I. Pécsi Dózsa – PMSC 1955–1984. Magánkiadás. Pécs 2002.

⁴⁴ Kiss László: Egy elfelejtett szövetségi kapitány. In: *Uő: Elfeledett főszereplők. Életrajzok és történetek a magyar futball 120 évéből.* Bp. 2019.

egyesület első spartakiádjára mintegy tízezer tanulót mozgósítottak. A főiskolai és egyetemi sportszervezeteket egységesítő Haladás Sport Központ viszonylag kisebb hatásokkal kezdte meg működését – csak két évvel megalakulását követően, 1953-ban született meg az a határozat, amelynek értelmében egyetemi és főiskolai hallgatók kizárólag a Haladás Sport Egyesület keretében folytathattak sporttevékenységet. 1951 októberében a két legnagyobb múltú budapesti egyetemi egyesületet, a Műegyetemi Atlétikai és Football Clubot (MAFC) és a Budapesti Egyetemi Atlétikai Clubot (BEAC) is összevonták Budapesti Haladás SE néven.⁴⁵

A kisipari szövetkezetek sportmozgalmát szervező-irányító Spartacus Sportközpontot 1952 áprilisában hozták létre, ezt követően országszerte megindult a Spartacus sportkörök alakítása. Megkezdtek az Apaffy utcai központi Spartacus sporttelep (Kőér utcai sporttelep) építését is; 1952 végére már 43 sportkör 235 szakosztályát tarthatták nyilván. A központosítási folyamatból már csak a mezőgazdaság dolgozói maradtak ki, de ők sem sokáig. A társadalomátszervezés eredményeként 1952 januárjában megalakult a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete (MEDOSZ), áprilisban pedig megszületett a Traktor SE, a MEDOSZ központi sportköre. A traktor, a harmincas évek „szovjet mezőgazdasági csodájának” jelképe, ettől kezdve a magyar sportban is a falu társadalmának szocialista átalakulását szimbolizálta. Bár már 1952-ben mintegy 150 Traktor sportkör alakult, a falvak sportéletét – Csehszlovákiához és Lengyelországhoz hasonlóan – nem uniformizálták teljesen. Az új sportkör a mezőgazdasági üzemekre koncentrált, a falvakban működő egyéb szakszervezeti csapatokat (jellemzően Építők, Kinizsi, Vasas, Bányász) nem integrálta, és néhány helyen az egységes falusi sportköröket (SK) is érintetlenül hagyta. Ez persze csak annyit jelentett, hogy egyetlen központi döntéssel nem szüntették meg az „egyéb falusi” sportköröket; 1952 és 1955 között az egyes községek sportklubjai többször is átalakultak: SK-ból vagy Kinizsiből Traktorrá, Traktorból Építőkké vagy Spartacusszá váltak.

1954 októberében a centralizált sportkörökön belül is újabb összevonásokat határoztak el. A határozat szövegezése szerint a Lokomotív SE-t, az Előre SE-t és a Postás SE-t Lokomotív SE, míg az értelmiségi dolgozókat tömörítő Petőfi SE-t, a Fáklya SE-t és a Lendület SE-t Petőfi SE néven vonták össze. A gyakorlatban ez az alacsony taglétszámú Előre és Postás, valamint a központi sportteleppel sem rendelkező Fáklya és Lendület sportkörök beolvasztását jelentette egy-egy nagyobb szakszervezeti sportkörbe.⁴⁶ A következő évben a Bástyá név is újra forgalomba került – az első körben Petőfi néven

⁴⁵ Kutassi László: 100 éves a Budapesti Egyetemi Atlétikai Klub. Bp. 1998. 131.; Nemesdaróczi István – Péterfalvi Lajos: Műegyetemi Atlétikai és Football Club 1897–1997. Bp. 1997. 59.

⁴⁶ MDP Titkárság jegyzőkönyvei, 1954. nov. 8. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 342. ő. e.

egyesített közalkalmazotti, helyiipari és városgazdasági, egészségügyi, valamint pedagógus szakszervezetek egyesülete kapta a rossz emlékű megnevezést.

A labdarúgás első osztályát 1951 és 1956 között a Vasas (Budapesti Vasas, Diósgyőri Vasas, Győri Vasas, Csepeli Vasas, Vasas Izzó) és a Bányász (Dorogi Bányász, Salgótarjáni Bányász, Tatabányai Bányász) sportkörök uralták. Az NB I-et a Honvéd sportkörök közül a központi Budapesti Honvéd mellett a Szegedi Honvéd, valamint Légierő SK érte el; a Dózsa SE-t a Budapesti Dózsa mellett az említett Pécsi Dózsa képviselte az első osztályban. A vasutas szakszervezet Lokomotív Sportegyesülete, a Szombathelyi Lokomotív, valamint az 1952-ben a Pécsi Lokomotív, a Vörös Lobogó SE pedig 1953-tól a Budapesti Vörös Lobogó, illetve egy évig a Vörös Lobogó Sortex révén volt jelen a legjobbak között. A Kinizsi SE-nek (a Budapesti Kinizsi néven szereplő Ferencvárosnak) és megszűnéséig a Bástyának egy-egy csapata volt az élvonalban. A Haladás Sportközpont két évben jutott el az első osztályig (mindkétszer a Szegedi Haladás révén), és ugyancsak Szegedhez kötődik a Petőfi SE NB I-es szereplése is. Az Építőket a Sztálin Vasmű Építők juttatta el az élvonalig. A másodosztályban a Vasas és a Bányász csapatok mellett a Lokomotív, az Építők és a Vörös Lobogó sportkörök domináltak. Itt már csaknem valamennyi ágazati egyesülettel találkozunk, kivételt csak a Traktor SE képez – a MEDOSZ-csapatok ugyanis az ötvenes években nem jutottak feljebb a megyei bajnokságoknál.

A csehszlovák és a lengyel bajnokságokhoz képest magyar sajátosság, hogy a minisztériumi csapatok (Budapesti Honvéd, Bástya, Budapesti Dózsa) 1950 és 1956 között uralták a mezőnyt.⁴⁷ Ebben a hét szezonban rajtuk kívül csak a Kinizsinek (kétszer) és a Vasasnak (egyszer) sikerült a dobogóra állnia.⁴⁸ Ennek oka csak részben az, hogy a Rákosi-féle magyar sztálinizmus kiemelt szerepet tulajdonított a minisztériumoknak, illetve hogy a Honvéd elődje a Kispesti AC, valamint a Bástya elődje az MTK már az átszervezés előtt is jó csapattal bírtak. Az 1949–1950-es bajnokságot a Honvéd még KAC néven kezdte, a december végi átalakítás semmilyen szerepet nem játszott a bajnoki cím elnyerésében. Később a Ferencvárost ÉDOSZ, majd Kinizsi néven meggyengítették ugyan, de korántsem olyan mértékben, mint például a cseh Slaviát.

Az 1956-os forradalom után komoly változás történt a sportszervezeti struktúrában: a Szakszervezetek Országos Tanácsa ugyanis 1956 decemberében az egységes rendszerű szakszervezeti sportegyesületek felszámolásáról

⁴⁷ Azzal a megkötéssel, hogy az MTK csak 1951–1952-ben, két szezonon keresztül tartozott az ÁVH-hoz Bástya néven. 1950-ben Textiles, 1953-tól pedig Vörös Lobogó néven szintén a textilipari dolgozók szakszervezetének felügyelete alatt állt.

⁴⁸ Az 1956-os szezont a forradalom kitörése miatt nem fejezték be. 1956. október 23-án a Honvéd állt az élen, második volt a Lobogó, harmadik a Kinizsi.

rendelkezett. A központi sportegyesületek eltűntek, az egyes sportkörök közvetlen szakszervezeti irányítás alá kerültek. A mintaalapszabály szerint minden sportegyesület önálló jogi személylé vált, közvetlenül a munkahely üzemi (szakszervezeti) bizottságához tartozott, önálló költségvetéssel rendelkezett, saját maga választhatta meg nevét, színeit és vezetőit. Az egyesület tagjainak legfelsőbb fóruma az egyesületi közgyűlés lett.

Az ötvenes évek elején alakult szakszervezeti csapatok nagy része 1956 és 1957 folyamán megszűnt. A korábbi reprezentatív csapatok egy része továbbra is az ágazat kiemelt csapata maradt (Ferencváros, MTK, Vasas), mások azonban háttérbe szorultak az új feltörekvő „testvéregyesületek” mögött. A Vörös Meteor esetét példaként vizsgálva: az 1956-ban működő 137 sportkörből 42 alakult 1957-ben önálló egyesületté, elsősorban azok, amelyeknek első-, másod- vagy harmadvonalbéli labdarúgó-szakosztályaik voltak. A kisebb vidéki Vörös Meteor-klubok többsége megszűnt, vagy a községi klubokba olvadt. A Kereskedelmi, Pénzügyi és Vendéglátó-ipari Dolgozók Szakszervezete (KPVDSZ) szakszervezet reprezentatív klubja 1957-et követően ugyan kezdetben továbbra is a Budapesti Vörös Meteor maradt, de vezető szerepét hamar át kellett átadnia az Egyetértés együttesének.

A Budapesti Honvéd továbbra is a honvédség reprezentatív egyesülete maradt, az élvonalban 1955 után egyedülként képviselte a honvédklubokat.⁴⁹ A kisebb honvédcsapatok az ötvenes évek második felétől egyre inkább csak a harmadik vonalig jutottak, felbukkanásuk már a másodosztályban is ritkaság volt. A hatvanas évek végén az addig egységes, az ötvenes éveket idéző klubneveket történelmi személyek, egykori katonatisztek, kommunista politikusok, ritkábban írók, költők nevével váltották fel. Így lett többek közt a Kaposvári Honvédból Honvéd Táncsics SE, a Ceglédi Honvédból Honvéd Bem József SE, a Miskolci Honvédból Honvéd Papp József SE, a Mezőtúri Honvédból Honvéd Szabó Lajos SE, a Nyírteleki Honvédból Honvéd Asztalos János SE,⁵⁰ a Pécsi Honvédból Honvéd Steinmetz SE,⁵¹ a Kiskunfélegyházi Honvédból Honvéd Kun Béla SE, a Szabadszállási Honvédból előbb Honvéd Ady Endre SE, majd Honvéd Radnóti SE.

A szakszervezeti besorolás is változott, az újjászerveződött szakszervezeti ágazatok szerinti 19 szakszervezetbe tömörítették a sportegyesületek jelentős részét.

⁴⁹ A Kispest AC (Budapesti Honvéd) volt az egyetlen budapesti klub, amely nem kapta vissza nevét (még részlegesen sem, ahogy a Budapesti Dózsa 1956 után Újpesti Dózsaként szerepelhetett), sem színeit (szemben az FTC-vel és az MTK-val).

⁵⁰ Asztalos János (1918–1956), Papp József (1917–1956) és Szabó Lajos (1913–1956) honvéd ezredek 1956. október 30-án a budapesti pártszékház ostromakor veszítették életüket.

⁵¹ Steinmetz Miklós (Nyikolaj Sztjepanovics Steinmetz) a szovjet hadsereg tisztje, Budapest ostroma alatt hadikövetként vesztette életét.

A szakszervezeti klubok mellett megmaradtak a Spartacus-, a Dózsa- és a Honvéd-klubok, önálló csoportba kerültek a községi, a főiskolai, valamint az iskolai sportegyesületek. Az ágazatnak a sportolói állományt tekintve is nagy súlya volt: az azonos szakszervezethez tartozó NB I-es csapatnak például előjoga volt a saját szakszervezetének kisebb sportegyesületében működő játékos leigazolásánál.⁵²

A Szakszervezetek Országos Tanácsa elnöksége 1962. június 23-án határozott a szakszervezetek „új sportfeladatairól”. A határozat értelmében a szakszervezetek „átadták” a sportigazgatási munkát, valamint a szakszervezeti sportköröket a létrejött Magyar Testnevelési és Sportszövetségnek (MTS). A sportlétesítmények a tulajdonjog fenntartásával „működtetésre és fejlesztésre” ugyancsak az MTS-hez kerültek.⁵³ A szakszervezetek továbbra is a klubok bázisszervét jelentették, rendszeres és rendkívüli anyagi támogatást nyújtottak az egyesületeknek, közreműködtek a létesítmények fenntartásában. Nagyrészt továbbra is az ágazathoz tartozó gyárak, intézmények foglalkoztatták (papíron vagy ténylegesen) a hivatalosan amatőr játékosokat, és csak a nyolcvanas években erősödött fel az a törekvés, hogy a szerződötett labdarúgók a sportegyesületek állományában legyenek.

A szakszervezeteket, majd a hetvenes-nyolcvanas évektől mellettük a minisztériumokat, nagyvállalatokat bázisszervként használó sportegyesületi rendszer végét a rendszerváltás, illetve az azzal járó privatizáció és intézményi átszervezés, vállalat- és intézmény-megszűnési hullám hozta. Mint a budapesti sportegyesületek 1993-as fórumán elhangzott, a változásokkal néhány év alatt 6-8 milliárd forint „vonult ki” a sportból. Az újjászervezett, új körülmények közé került sportklubok egy része meg tudott kapaszkodni, más részük viszont végleg eltűnt vagy háttérbe szorult. A szocialista korszak mintegy 20-30 évig viszonylag stabil futballtérképe ezzel érvényét veszítette. (Lásd a tanulmány végén lévő táblázatot.)⁵⁴

A magyar sport átalakítása – hasonlóan a csehszlovákokhoz és a lengyelhez – 1949-ben kezdődött és nagyon hasonló végeredménnyel járt. 1951–1953-ra mindenütt létrejött az új, szovjet mintát követő egyesületi modell. Az eltérések az egyes országokban megvalósult sztálinizmusok közötti különbségekből, illetve a sport helyi hagyományainak továbbéléséből adódtak. A magyarországi sajátosságok közül meg kell említeni egyfelől az erőszakminisztériumok alá sorolt klubok kiemelkedő szerepét a korszakban, másfelől az e szerepre kijelölt klubok kiválasztását, hiszen ezek kivétel nélkül budapesti, nagy hagyományokkal bíró, korábban is sikeres egyesületek voltak. Ennek köszönhetően Magyarországon „nyúlt bele” a politika legkevésbé az erőviszonyokba. Itt nem

⁵² Az MTST elnökségének határozata az 1958–1959-es labdarúgó-bajnoki évre engedélyezett rendkívüli átigazolásokról. Népsport, 1958. július 25. 1.

⁵³ Kutassi L.: A magyar szakszervezeti sportmozgalom a felszabadulás után. i. m. 258–259.

⁵⁴ Lásd ott a különböző szakszervezetek és minisztériumok alá rendelt magyar, lengyel és csehszlovák sportegyesületek struktúráját a tárgyalt időszakban.

hoztak létre új klubot, mint például a csehszlovák vezetés a Dukla Prahát, és nem is nyomtak el oly mértékben nagy klubot, ahogy a Slavia kapcsán láthattuk.

Két szempontból azonban a csehszlovák átalakítás is figyelmet érdemel: egyrészt a Csehszlovák Szokol Közösség szerepe 1952-ig egyedülálló jelenség volt; másrészt az 1952-től nevében is a szovjet mintát követő sportegyesületek (DSO) alá tartozó klubok esetében a szovjet névadástól merőben eltérő, cseh hagyományokat követtek (Slavoj, Slovan, Slavia, Sokol, Tatra, Dukla); harmadrészt az első osztályban a hadsereg klubjai mellett náluk a gépgyártáshoz köthető klubok (Spartak) voltak túlsúlyban, míg Lengyelországban a politikában súlytalannak tűnő Ogniwo és Unia csapatok is nyerhettek bajnokságokat a hadsereg és a belügy alakulatai mellett.

Ugyanakkor mindhárom országra jellemző, hogy elutasította a szovjet belügyi csapat nevének adaptálását. A lengyelek a náluk már korábban is létező Gwardia nevét választották, a magyarok Dózsa György nevét kölcsönözték, a csehszlovákok pedig inkább létrehoztak egy szlovákiai csapatot (Červená hvězda Bratislava) erre a szerepre. A cseh Dynamo csapatok nem a belügyhöz tartoztak és meglehetősen jelentéktelenek voltak.⁵⁵

Az 1949–1953 közötti átalakítások egyik országban sem maradtak tartósak. A Sztálin halálát követő spontán desztalinizáció hatással volt a sportra is. Lengyelországban már 1955-ben megindult a reorganizációs folyamat, Magyarországon az 1956-os forradalom söpörte el a szovjet modellt, Csehszlovákiában az 1963-ban kezdődő reformkorszak jelentette az időszak végét.

Arra a kérdésre nehezebb válaszolni, hogy a szovjet modell adaptálása volt-e bármilyen pozitív hatással az eredményességre; javult-e az új rendszerben a labdarúgás bármelyik országban. A kérdésre azért sem könnyű válaszolni, mert ez az irányítási rendszer mindössze néhány évig működött, sosem stabilizálódott, folyamatosan változott. Egy másik érdekes, megválaszolásra váró kérdés, hogy az erőszakos átalakítások milyen hatással voltak egy-egy hagyományos klub társadalmi bázisának identitására, illetve az új kluboknak sikerült-e tömegbázist kiépíteniük. Ennek vizsgálata azért is hasznos lenne, mert világosan látszik, hogy a szovjet modell bevezetése a hagyományok megtörését is szolgálta.

⁵⁵ Magyarországon is működtek Dinamó néven csapatok, a csehszlovák modellhez hasonlóan a villamosipar, illetve a gépállomások csapataiként, központi Dinamó Sportkör, az elnevezésre vonatkozó egységes szabályozás azonban nem volt. Az energiaipar csapatai hivatalosan a Vasas sportkörök közé tartoztak, ez meg is nyilvánult a két név (Vasas és Dinamó) kombinálásában. A budapesti Vasas Dinamó (1953–1955, majd 1958–1969 között) a Villamosgépgyár (EVIG) csapata volt, a Debreceni Dinamó együttesét a helyi gépállomás dolgozói alapították 1950-ben. A Pécsi Dinamó (1961-ig Pécsi Erőmű SE) a pécsi erőműhöz kötődött, az ugyancsak pécsi DVAC (Dinamó Villamostelepi AC) pedig a Duna Gőzhajózási Társaság együtteséből avanzált az 50-es évekre egyesült pécsi bányászcsapattá. A Barcikai Dinamó (1953-tól Barcikai Vasas) a Borsodi Hőerőmű csapata volt, a Vasas X. kerületi Dinamó és a Vasas XIII. kerületi Dinamó esetében viszont csak valószínűsítjük, hogy a kőbányai, illetve az angalföldi erőmű csapataiként működtek.

Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia
Szakszervezetek			Sportegyesületek			Első osztályú klubok		
Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete			Bányász	Górník	Baník	Dorog Salgótarján Tatabánya Nagykanizsa (MAORT)	Szombierki Bytom Radlin Zabrze	Slezská Ostrava Kladno
Építő-, fa- és építőanyag-ipari dolgozók szakszervezetei			Építők	Budowlani	Tatran	Ształin Vasmű Építők	AKS Chorzów Lechia Gdańsk Odra Opole	Tatran Prešov
Vasutasok Szakszervezete			Lokomotív	Kolejarz	Lokomotíva	Szombathelyi Haladás (Törékvás) PVSZK DVSC	Lech Poznań Polonia Warszawa	
Textilipari Dolgozók Szakszervezete (bőriparti Dolgozók Szakszervezete)	Textilipari és Ruhaiipari Dolgozók Szakszervezete	Textilipari, Vegyipari és Üvegipari Dolgozók Szakszervezete	Vörös Lobogó	Włókniarz	Jiskra	Soroksári AC MTK Duna SK	ŁKS Łódź Garbarnia	Žilina Zlín (Gottwaldov)
Vegyipari Dolgozók Szakszervezete (Nyomdaipari Dolgozók Szakszervezete)	Vegyipari Dolgozók és Erdészeti és Faipari Dolgozók Szakszervezete		Szikra	Chemik (Unia)			Ruch Chorzów	
Vas- és Fém munkások Szakszervezete			Vasas	Metal (Stal)		Vasas SC Győri Vasas Csepel SC DVTK Szárlinvárosi Vasas Tungstam (Izzó)	Pogon Katowice Sosnowiec	
		Gépipari Dolgozók Szakszervezete			Spartak			Sparta Praha Bohemians Praha Viktoria Plzeň Tmava Hradec Králové VSS Košice Ústí nad Labem Zdenice

Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia
Szakszervezetek			Sportegyesületek			Első osztályú klubok		
Pedagógusok Szakszervezete (benn a művészeti dolgozókkal)	Közalkalmazottak, önkormányzati és közigazgatási dolgozók, tanárok, pénzügyi alkalmazottak, bírósági és ügyvétségi alkalmazottak, banki, takaréktársasági alkalmazottak, társadalombiztosítási intézmények alkalmazottjai		Fáklya	Państwowiec (Ogniwo)		Szegedi AK	Polonia Bytom Cracovia	ŠK Bratislava
Közalkalmazottak Szakszervezete		Közszolgálatban, igazgatási tevékenységben dolgozók és művészek	Petőfi		Slovan			
Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezete			Vörös Meteor					
Élelmiszeripari Dolgozók Szakszervezete	Szövetkezeti, élelmiszeripari, kereskedelmi és irodai dolgozók, valamint kisebb szakszervezetek dolgozói	Élelmiszeripari dolgozók és a helyi gazdaság, valamint állami kereskedelem és a felvásárlásban dolgozók	Kimizsi	Spółzwa (Spójnia)	Slavoj	FTC		Liberec
Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete			Lendület					
Postások Szakszervezete			Postás			Postás SE		
Közlekedési és Szállítási Dolgozók Szakszervezete			Előre			Bp. Előre Teherfuvar / MATEOSZ		
	Egyéb szakszervezetek tagja			Związkowiec (1951-ig)			Warta Poznań Garbarnia	

Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia
Szakszervezetek			Sportegyesületek			Első osztályú klubok		
		Villamosenergia-ipar, hírközlés, gép- és traktorallomások és állami gazdaságok			Dynamo			Slavia Praha Žilina (1956-tól)
Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége		Szakszervezeti egységekkel nem rendelkező falusi (kisvárosi) DSO-k	Traktor	Népi Sport Egyesületek (LZS)	Sokol			
Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia	Magyarország	Lengyelország	Csehszlovákia
Minisztériumok			Sportegyesületek			Első osztályú klubok		
Államvédelmi Hatóság	Közbiztonsági Minisztérium (1954-ig)	Nemzetbiztonsági Minisztérium	Bástya	Gwardia	Rudá hvězda	MTK (1951-1952)	Wisła Kraków Arkonia Szczecin Polonia Bydgoszcz Gwardia Warszawa	Červená hvězda Bratislava
Belügyminisztérium	Belügyminisztérium (1954-től)		Dózsa					
Honvédelmi Minisztérium			Honvéd	CWKS/OWKS	Dukla	Kispesti AC Szegedi Honvéd (1953-ig létezett) Szolnoki Legierő SK	Legia Warszawa O/GWKS Lublin (1954-ben Ognivo) Zawisza Bydgoszcz Wawel Kraków	Dukla Praha (ATK, ÚDA) Křídla vlasti Olomouc Táneksta Praha Pardubice Slávia és Snahia Překov egyesülete 1948 és 1952 között Dukla néven
Vallás- és Közoktatási Minisztérium		Okatási, Tudományos és Művészeti Minisztérium	Haladás	Egyetemi Sport Szövetség (AKS)	Slavia	Szegedi Haladás		
Munkügyi Minisztérium		Munkügyi Minisztérium	Munkaerő-tartalékok		Pracovní zálohy			

SPORTS AND TRADE UNIONS – THE TRANSFORMATION OF THE NETWORK OF SPORTS ASSOCIATIONS IN EAST-CENTRAL EUROPE

By László Kiss – Miklós Mitrovits

SUMMARY

Amid the radically altered political and economic conditions that prevailed after 1945 the transformation of sport presented itself as one of the major symbolic goals, and its direction immediately generated political action. After 1948, the will of the Communist Party became dominant in the sports as well, and the total reshaping of the direction and framework of sports life began. Bourgeois clubs were suppressed, sports life was attached to the trade unions, and the representative clubs of the power-enforcement agencies were established. The Hungarian process was far from unique: in 1948–1949 the sports associations in Czechoslovakia and Poland were likewise taken over to state control, and, alongside the formation of a unitary state sports-policy the administrative transformation joined to mass sport, and the related connection of trade unions and sports associations, was launched. Identifying the common elements of the Hungarian, Polish and Czechoslovak systems, the paper presents the general features of the sovietization process of sport on the basis of contemporary documents, archival and published sources, statistical data and oral recollections.

Lorenzo Venuti

TÚLLÉPNI AZ ARANYCSAPATON

A sport mint a kulturális diplomácia eszköze
a magyar forradalom után (1956–1960)*

1956. november 4-én a Vörös Hadsereg bevonult Budapestre, és a szovjet csapatokkal együtt az országba visszatérő Kádár János bejelentette az új „forradalmi munkás-paraszt kormány” megalakítását. Az új kormánynak nem volt könnyű dolga a lakosság ellenállása, valamint a negatív nemzetközi megítélés miatt.¹ Az 1956-os forradalomnak jelentős visszhangja volt egész Nyugat-Európában, s annak elfojtása heves ellenérzéseket váltott ki,² az első érezhető következmény pedig Magyarország kulturális kapcsolatainak megszakadása volt. Budapest elszigetelődött, csak a Varsói Szerződés országaival, valamint Kínával és Jugoszláviával volt kapcsolata.³

A kedvezőtlen összképen csak a magyar sportteljesítmények tudtak némi képp javítani. Bár az a körülmény, hogy jó néhány magyar sportoló elhagyta Magyarországot – illetve megtagadta a hazatérést a melbourne-i olimpiáról –, eleinte tovább rontotta a Kádár-kormány presztízsét, majd Budapest lassacskán a *soft power* eszközeként visszaszerezte a sportot,⁴ amellyel a főváros utcáin végigdübörgő szovjet tankok látványánál jobb képet tudott mutatni az országról a Nyugat számára. A magyar versenysportolók által aratott nemzetközi sikerek már a forradalom előtt is hozzájárultak a magyar kormányok megítélésének javulásához. Ez főként a labdarúgásnak és az Aranycsapat tagjainak volt köszönhető, hiszen „a Népköztársaság leghíresebb emberei” voltak azok, akiket a nyugati országok kommunista és konzervatív sajtója egyöntetűen dicsért. Nem csoda, hogy

* A tanulmány olasz nyelven készült. A fordítás a szerző és Pádár Adrienn munkája.

¹ A kulturális diplomáciáról mint a Kádár-kormány legitimációszerzésének eszközéről lásd *Anikó Macher*: Hungarian Cultural Diplomacy, 1957–1963. Echoes of Western Cultural Activity in a Communist Country: Searching for a Cultural Diplomacy. Eds. Jessica C. E. Gienow-Hecht – Marc C. Donfried. New York–Oxford 2010. 75–108.

² Az első évfordulós ünnepségekről lásd *Celebrazioni in tutti i paesi dell'Occidente*. Il Popolo, 1957. október 24. 8.

³ *Fülöp Mihály – Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája XX. században. Bp. 1998. 430.

⁴ *Stuart Murray – Geoffry Allen Pigman*: Mapping the relationship between international sport and diplomacy. *Sport in Society* 17. (2014) 1098–1118.; *Kevin Freeman*: Sport as Swaggering: Utilizing Sport as Soft Power. *Sport in Society* 15. (2012) 1260–1274.; *Joe S. Nye*: Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York 2004. 47.; *Nicola Sbetti – Umberto Tulli*: La fine di una reciproca negazione: riflessioni sullo sport nella storia delle relazioni internazionali. *Ricerche di storia politica* (2016) 2. sz. 193–202.

a magyar kormánypolitika 1956 után is – többek között – a sport révén próbálta enyhíteni nemzetközi elszigeteltségét.

Tanulmányomban először áttekintem, hogy miképpen használta fel a magyar kormányzat a sportot saját politikai céljaira a második világháborút követő években, majd a forradalom hatását és a Magyarország elleni bojkott-kísérleteket vizsgálom. Ezt követően kitérek arra is, hogy 1958-tól kezdődően hogyan sikerült a magyar versenysportot olyan komplexebb folyamat részévé tenni, melynek célja a nemzetközi kulturális színtérre való visszatérés volt, és amely az 1960-as római olimpián csúcsosodott ki.

A sport és a hidegháború

A hidegháború korai éveitől kezdve a sport a két blokk közötti propaganda és szimbolikus konfrontáció egyik kiváltságos terepe lett. A versengés mimetikus harci jellege, az eredmények és a szabályok bizonyossága egyedülálló szimbolikus potenciállal ruházta fel a sportot, amely azonnal érthető és átélhető volt a tömegek számára.⁵ Sajátos terepe volt az egymással szemben álló két politikai-katonai blokk közötti rivalizálásnak (és párbeszédnek),⁶ ugyanakkor fontos eleme a propagandának is. Látszólagos apolitikussága ugyanis bizonyos rokonszenvet ébresztett az ideologikus üzenetek iránt közömbös közönségben is, tehát egy olyan eszköz volt, amellyel a szovjet blokk országai megmutathatták magukat Nyugat-Európában, s demonstrálhatták a szocialista rendszernek köszönhető „fejlődésüket”.⁷ A Magyar Népköztársaság előnyös helyzetben volt a „béketábor” többi országához képest: Budapesten a 19. század vége óta intenzív sportmozgalom működött, amely a két világháború közötti időszakban tovább erősödött, és kiemelkedő eredményeket születtek vívásban, úszásban, vízilabdában és a labdarúgásban.⁸ A magyar sportolók a háború után is kiválóan szerepeltek az európai

⁵ Lásd például *Toby C. Rider: Cold War Games. Propaganda, the Olympics, and U.S. Foreign Policy.* Urbana 2016.; *Victor Peppard – James Riordan: Playing Politics: Soviet Sport Diplomacy to 1992.* Greenwich–London 1993.; *Mikhail Prozumenshikov: Sport as a Mirror of Eastern Europe's Crises.* Russian Studies in History 49. (2012) 2. sz. 51–93.; *Fabien Archambault: Football in Trieste from 1945 to 1954: An Affair of States.* Vingtième Siècle. Revue d'histoire 111. (2011) 3. sz. 49–58.; *The Whole World Was Watching: Sport in Cold War.* Eds. Robert Edelman – Christof Young. Stanford 2020.

⁶ *Philippe Vonnard – Nicola Sbeti – Grégory Quin: Introduction. "Divided but not Disconnected": Studying a New "Paradigm" for the History of Sport During the Cold War,* in *Beyond Boycotts.* In: *Sport During the Cold War in Europe.* Eds. Philippe Vonnard – Nicola Sbeti – Grégory Quin. Oldenbourg 2018. 1–13.

⁷ Lásd *Lorenzo Venuti: Siamo una superpotenza sportiva. Calcio e politica in Ungheria da Horthy a Kádár (1924–1969).* Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. 305.

⁸ Átfogó áttekintés: *Földes Éva – Kun László – Kutassi László: A magyar testnevelés és sporttörténete.* Bp. 1977. 151–283. Lásd még *Andrew Handler: From the Ghetto to the Games: Jewish Athletes in*

versenyeken, és a nyugati országokhoz fűződő kapcsolatok bár meggyengültek, nem szűntek meg teljesen. Labdarúgásban Magyarország néhány évre a kontinens legjobbjává vált: a válogatott nemcsak olimpiai aranyat nyert (Helsinki, 1952), hanem Rómában Olaszország ellen (1953. május: 0–3), majd Londonban (1953. november: 3–6) és Budapesten (1954. március: 7–1) Anglia ellen is bizonyította fölényét. Az eredmények visszhangja rendkívüli volt, olyannyira, hogy még a politikailag szembenálló országok sajtója is ünnepelte a nagyszerű magyar sportolókat. Ebben része volt a nyugati magyar külképviseleteknek is, amelyek nagy mennyiségű újsággal és fényképpel látták el a sportlapokat.

Az 1956-os események jelentősen módosították ezt a képet. Miközben a szovjet csapatok leverték a forradalmat, Budapest legjobb sportolói külföldön voltak, úton Melbourne-be, az olimpiai játékok helyszínére. A nagyhatalmi konfliktus veszélyét is magában hordozó nemzetközi krízisek (szuezi válság, budapesti harcok) árnyékában az olimpiai játékokat mélyen áthatotta a politika. Egyiptom a Franciaországgal, Angliával és Izraellel szembeni tiltakozásként maradt távol az olimpiától, amiben hamarosan Irak és Libanon is követte, míg a Spanyolország által bejelentett szovjetellenes bojkotthoz – különböző formában – csatlakozott Svájc és Hollandia olimpiai bizottsága is.⁹ A szovjet elnyomás ellenére a magyar sportolók részt vettek az olimpián, és határozottan állást is foglaltak: a megnyitó ünnepségen az 1848–1849-es szabadságharcot megidéző Kossuth-címeres zászló mögött vonultak fel, míg a küldöttség nagy része fekete gyászszalagot viselt a kabátján.¹⁰ Bár a magyar és a szovjet sportolók között csak ritkán támadt feszültség – a leglátványosabban a „vérfürdőként” aposztrofált magyar–szovjet vízilabda-mérkőzésen¹¹ –, az igazi szenzáció az olimpia lezárása után következett. George de Telegdy (Telegdy György) Szapáry Antoine-nal (Szapáry Antal) együtt megalapította a Union of Free Eastern European Sportsmen in America (Szabad Kelet-Európai Sportolók Szövetsége Amerikában) nevű szervezetet és felvette a kapcsolatot a magyar olimpiai küldöttséggel, majd sikerült meggyőznie 38 sportolót, köztük 4 romániai magyart, hogy ne térjenek haza, inkább folytassák pályafutásukat Ausztráliában vagy az Egyesült Államokban.¹² Nem ez volt az első alkalom, hogy a sportban hasonló akciót kíséreltek meg. Telegdy már a helsinki olimpián (1952) megpróbált elindítani egy kelet-európai disszidens

Hungary. New York 1985.; *Pascal Charroin – Thierry Terret: L'eau et la balle. Une histoire du water-polo.* Paris 1998. 89–94.

⁹ *Nicola Sbetti: Giochi di potere. Olimpiadi e politica da Atene a Londra 1896–2012.* Firenze 2012. 122.

¹⁰ Uo. 124–125.

¹¹ *Robert E. Rinehart: "Fists Flew and Blood Water": Symbolic Resistance and International Response in Hungarian Water Polo at the Melbourne Olympics, 1956.* *Journal of Sport History* 23. (1996) 2. sz. 120–139.

¹² *Rider, T. C.: Cold War Games i. m. 115–120.*

sportolókból összeválogatott csapatot,¹³ továbbá kérvényezte a Nemzetközi Labdarúgó Szövetségnél (FIFA) egy második, antikommunista magyar szövetség befogadását.¹⁴ Legjelentősebb sikere mégis a magyar sportolók menekülésének a megszervezése volt 1956-ban. Ezt a disszidálást az Országos Testnevelési és Sport Bizottság (OTSB) elnökének, Hegyi Gyulának a magatartása is elősegítette, aki nem akadályozta a hazatérést megtagadó sportolók döntését.¹⁵ Az olimpiai küldöttség másik része – mintegy kétharmada – az Olasz Nemzeti Olimpiai Bizottság (CONI) segítségével tért vissza Budapestre.¹⁶

Ám nem csak az olimpikonok hagyták el Magyarországot. Miközben a szovjet offenzívát követően több tízezren lépték át az osztrák, illetve a jugoszláv határt, a Budapesti Honvéd labdarúgóinak többsége külföldön maradt a Bajnokcsapatok Európa Kupájában (BEK) az Athletic Bilbao ellen játszott mérkőzés után. Ezek a futballisták – más magyar klubok labdarúgóival kiegészülve – barátságos mérkőzések sorozatát játszották Európában, majd Dél-Amerikában, magukra vonva ezzel a Magyar Labdarúgó Szövetség (MLSZ) haragját. 1957 februárjában a csapat maradéka is hazatért, csak Puskás Ferenc, Czibor Zoltán és Kocsis Sándor döntött úgy, hogy nem fogadja el az MLSZ által jelzett több hónapos eltiltást, így – nehéz átmeneti időszak után – végül Spanyolországban telepedtek le, s a Real Madrid, illetve az F. C. Barcelona játékosai lettek.

A három labdarúgó és az olimpikonok „disszidálása” hatalmas csapást mért a magyar sportra, s még inkább annak külföldi megítélésére. Az élsportolók, akik évekig a kommunista Magyarország „nagykövetei” voltak, megtagadták a rendszert, amelyben korábban éltek, s a kommunistaellenes propaganda zászlóvivőivé váltak.¹⁷ És a legmegfelelőbb sportolók erre a szerepre éppen az olimpikonok voltak, akiket az Egyesült Államokban az úgynevezett Freedom tour elnevezésű rendezvénysorozat keretében országszerte számos városban szerepeltettek.¹⁸ A külföldön maradt labdarúgók olykor politikai nyilatkozatokat is tettek. Puskás

¹³ Uo. 67–82.

¹⁴ Felvételi kérelem a FIFA-hoz, 1950. szept. 15. és a Felvételi kérelem elutasítása, 1950. szept. 29. FIFA Zürich Archives, Correspondence with National Associations Hungary, 1937–1965.

¹⁵ *Joanna Mellis*: From Defectors to Cooperators: The Impact of 1956 on Athletes, Sport Leaders and Sport Policy in Socialist Hungary. *Contemporary European History* 29. (2020) 1. sz. 60–76. A magyar vezér nagy sport iránti szenvedélyéről lásd *Malonyai Péter*: Aranykór. Bp. 1989. 114.

¹⁶ A belgrádi követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1956. dec. 27. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium, Általános iratok, 1945–1964 közötti, országokként rendezett iratok (1945–1964) (a továbbiakban: HU-MNL-OL-XIX-J-1-K) Jugoszlávia (a továbbiakban: -72 [21. d.])

¹⁷ Például Kadar spiega perché non vuole osservatori dell'ONU in Ungheria. *La Stampa*, 1956. november 30. 8.

¹⁸ *Rider, T. C.*: Cold War Games i. m. 122–129.; Across a Free Land. *Sports Illustrated*, 1957. április 8. 41–44.

Ferenc például keserűen jellemezte a magyar politikai helyzetet, rámutatva, hogy a rendszer hogyan sajátította ki a sportsikereket hatalmának legitimálására: „Ha megengedik, hogy futballozzam, örülni fogok, hogy részt vehetek a játékban, és nem egy propagandafegyver vagyok egy totalitárius rendszer kezében. És egy dologban biztos vagyok: a magyar futball hanyatlani fog. A szellemet, amely Anglia ellen győzelemre vezetett bennünket és elhódította az olimpiai babért, az orosz tankok szétzúzták.”¹⁹

Az országimázs védelme: 1956–1958

A magyar forradalom leverése felháborodást váltott ki a nyugat-európai országokban, különösen azokban, ahová a legtöbb magyar menekült érkezett. Magyarország politikailag így teljesen elszigetelődött, szinte bojkott alá került.²⁰ A sport terén azonban a helyzet lényegesen összetettebb volt. A nyugati országok fenntartották a kapcsolatot Magyarországgal, és egyetlen nemzetközi szövetségben, így a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban (NOB) sem kérdőjelezték meg a magyar delegátusok legitimitását, elsősorban a hivatali folyamatosságra való tekintettel. Ezzel szemben a magyar kormányzat – általában – igyekezett korlátozni a magyar sportolók külföldi versenyeken való részvételét, részben a költségvetési sportkiadások mérséklése, részben további sportolók külföldre távozásának megakadályozása céljából.²¹

A nyugat-európai országok „bojkottja” néha csak egyes sportágakat érintett (például Írországgal kapcsolatosan a teniszt), míg más esetekben valamennyit (Dánia például valamennyi sportolójának megtiltotta, hogy magyar vagy szovjet ellenfelekkel mérje össze az erejét).²² A közélet inkább azok a számos magyar menekültet befogadó országok képviselték (például Ausztria és Svájc), amelyek csak egy-egy nemzetközi verseny keretében biztosították a mérkőzés lehetőségét magyar sportolókkal.²³ Ezeknek az „érintett” országoknak a Magyarországgal való kapcsolatai – beleértve a sportkapcsolatokat is – jóval szorosabbak voltak, mint Dániának.²⁴ A menekültáradatban érintett országok eltérő hozzáállását az

¹⁹ Ascoltai alla radio l’annuncio della mia morte. *Epoca*, 1957. május 26. 79-81. Erről lásd *Norbert Tabi*: How many lathes and how many metres of fabric will this triumph yield! Football and Planned Economy Propaganda in Hungary during the Rákosi era. *Storia dello Sport. Rivista di studi contemporanei* 2. (2020) 46–62.

²⁰ *Macher A.*: Magyar kulturális diplomácia i. m. 79.

²¹ Hungary slashes sport budget by £500,000. *Herald Express*, 1957. május 30. 9.

²² Uo.; Distensione sportiva tra Danimarca e Russia. *La Stampa*, 1958. január 21. 4.

²³ Notiziario. *Giornale del Popolo*, 1957. február 11. 3.; Meghiúsult sportbojkott. *Esti Hírlap*, 1957. április 12. 1.

²⁴ *Ignác Romsics*: Hungary in Twentieth Century. Bp. 1999. 320.

is mutatja, hogy Bécs például lemondott egy tervezett válogatott labdarúgó-mérkőzést, Bern pedig felfüggesztett egy jégkorongtornát és bojkottálta az 1958-as moszkvai tornász-világ bajnokságot, miközben menedéket ajánlott a haza nem tért magyar ifjúsági labdarúgó-válogatottnak.²⁵

A korszak magyar–svájci sportkapcsolatai tehát különösen bonyolultak voltak. Ez leginkább a labdarúgó BEK 1957 és 1958. évi mérkőzősorozatai idején mutatkozott meg, amikor a svájci bajnokság győztese, a berni Young Boys előbb a Vasas, majd az MTK ellen lépett pályára. Az 1957. november elejére tervezett mérkőzés előtt a svájci hatóságok attól tartottak, hogy az előző évi események évfordulóján zavargások lesznek.²⁶ A berni magyar követség beszámolója szerint a Young Boys elnökére, Hermann Steineggerre nagy nyomás nehezedett a svájci politikai vezetés részéről, amely más helyszín kijelölését indítványozta a svájci város helyett.²⁷ A nyugat-németországi Stuttgart²⁸ megnevezése azonban erős ellenérzéseket keltett a sajtóban. Az újságok úgy vélték, az incidensek megelőzése érdekében a találkozót inkább egy másik francia nyelvű kantonba lehetne áthelyezni, ahol kevesebb magyar menekült élt.²⁹

A kísérlet azonban visszafelé sült el. A svájci sajtó élesen gúnyolódott a svájci hatóságokon, mert politikai okokat vetettek fel egy olyan mérkőzés kapcsán, amely Nyugat-Németországban nem keltett aggodalmat.³⁰ A sport politikától való függetlenségét védelmező *Le Rhône* hitetlenkedve kommentálta a svájci kormány döntését: „Svájc, amely a legnemesebb eszmék élharcosának tekinti magát, és amelynek földjén a magasabb rendű humanizmus által inspirált nemzetközi intézmények jöttek létre, a sajnálatos példaként szolgáló »Vasas-ügyben« ma olyan társadalom képét mutatja, amely a sport e felsőbbrendű küldetését egyáltalán nem érti. [...] Mert ha ezt a sokat vitatott mérkőzést Stuttgartban lejátszák, nem lehet majd észre nem venni némi mosolyt a nyugatnémetek ajkán, éppen azokén, akik közül néhány héttel ezelőtt ötmillióan tiltakoztak az ellen a kormány ellen, amely meg akarta tiltani, hogy egy szovjet futballcsapat Hamburgba látogasson.”³¹

²⁵ Mondiali 1958. La Gazzetta dello Sport, 1958. május 9. 7.; A fil di pattino. La Gazzetta dello Sport, 1956. november 11. 4.; Ospite della Svizzera la “Giovane” magiara. La Gazzetta dello Sport, 1956. november 26. 6.

²⁶ Young Boys – Vasas Budapest. Der Bund, 1957. október 16. 9.

²⁷ Lo sport ha la meglio sulla politica. Lo Young Boys andrà a Budapest. Eco di Locarno, 1957. október 19. 5.

²⁸ Young Boys recevera Vasas...à Stuttgart! Journal de Genève, 1957. október 18. 6.

²⁹ A berni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1957. nov. 13. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K Svájc (a továbbiakban: -136 [23. d.])

³⁰ A berni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1957. nov. 13. Uo.

³¹ Le «cas Vasas» fait toucher au sport suisse le fonder d'une de ses principales misères. Le Rhône, 1957. október 23. 3.

Az újság azonban tévedett: néhány nappal később Bonn is betiltotta a mérkőzést és visszapasszolta a problémát Bernnek. Ekkor a svájci kormány garantálta, hogy a mérkőzést lejátszzák, de a berni hatóságok az incidensektől való jogos félelem miatt újra megtagadták az engedélyt.³² Ezt követően, a számos tiltakozás ellenére – elsősorban a Pro Liberta csoport, a svájci belügyminisztériumhoz kötődő német nyelvű antikommunista egyesület,³³ majd a *Le Courier* katolikus lap részéről – a mérkőzés Genfben való áthelyezését javasolták. Végül civil ruhás rendőrök biztosítása mellett csakugyan sikerült megelőzni az incidenseket.³⁴

A mérkőzés sportszakmai szempontból magyar siker volt: a Vasasnak sikerült bravúros döntetlent elérnie, amivel még a legellenségesebb újságok dicséretét is kivívta. A *Der Bund* például kiemelte, hogy a magyar menekültek a stadionban a Vasas utolsó percben szerzett egyenlítő góljánál „szinte örömtáncot jártak”.³⁵ Ezt a részletet érdemes külön is megvizsgálni: érdekes módon még a berni magyar követség is elégedetten állapította meg, hogy a jelenlévő „disszidensek” végül a lelátóról szurkoltak a budapesti csapatnak.³⁶ Igaz, akadtak olyanok, akik a sportmérkőzéseket – a postai cenzúra megkerülésével – magánküldeményeik célba juttatására próbálták felhasználni, például a visszavágó meccs idején a magyar hatóságok Budapesten a svájci csapattól nagy mennyiségű, Magyarországról a menekülteknek címzett levelet és csomagot foglaltak le.³⁷

1958-ban a Young Boys újra egy magyar csapat, az MTK ellen lépett pályára. A mérkőzés megrendezése ismét – bár az 1957-esnél kevésbé – erős vitákat váltott ki.³⁸ Ebben az esetben is szerepe volt az antikommunista Pro Libertának, amely a korábbi mérkőzés alkalmával igyekezett annak lejátzását megakadályozni Bernben. Az egyesület ezúttal nem próbálta meggátolni a berni mérkőzés megrendezését, de kiadott egy közleményt, amelyben nemcsak az egyes klubok hozzáállását bírálta, hanem az egész sportstruktúrát, amely lehetővé tette a hidegháborús felek közötti kapcsolat fenntartását – értékes propagandaeszközt adva ezzel a kommunista országok kezébe.³⁹ Ezenkívül felhasználták az alkalmat arra, hogy közvetlenül a stadionnál adománygyűjtést szervezzenek a menekültek

³² La Ville de Berne a dit «Non!». Journal de Genève, 1957. november 6. 8.

³³ Giles Scott-Smith: *Western Anti-Communism and the Interdoc Network*. Cold War Internationale. New York 2012. 68.

³⁴ A berni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1957. nov. 25. 1–2. p. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

³⁵ Young Boys – Vasas Budapest 1:1. Der Bund, 1957. november 21. 5.

³⁶ A berni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1957. nov. 25. 1–2. p. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

³⁷ A berni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1957. dec. 7. Uo.

³⁸ A berni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1958. dec. 1. Uo.

³⁹ Sport und Politik. Der Bund, 1958. december 1. 17.

számára.⁴⁰ Az esemény népszerűsítése céljából néhány újsághirdetés mellett egy német nyelvű szórólapot is terjesztettek: „Soha ne felejtsd el... Meghívás minden barátunk. Mi mindannyian, mint barátok, az egyenlőségben egyesülünk – egyenlőség a játékban, ahogyan az életben is. A mai meccset tisztességesen kell lejátszani. Óvatosság, nyugalom és rend kell. De nem feledkezhetünk meg soha a hazánkban élő magyar menekültek kitörölhetetlen hazaszeretetéről. Mit tehetünk ma értük? Kiállunk meggyőződésünk mellett, és segíthetünk enyhíteni a nehézségeiken. Összefogunk a rászoruló magyar menekültekért. Nincs túl kicsiny adomány, minden enyhítheti veszteségüket. Mindenki segítsen most úgy, ahogyan tud. Maradjunk nyugodtak, megfontoltak és éberek. A gyűjtés bevételét a Vöröskeresztnek ajánljuk fel a rászoruló magyar menekültek javára.”⁴¹

Labdarúgó szempontból a magyar csapat számára katasztrófa volt a mérkőzés: a már Budapesten is vereséget szenvedő MTK valósággal összeomlott és 4–1-re kapott. A lelátón azonban a „disszidensek” ismét a magyar együttest támogatták, miközben a sportvezetőket szidalmazták. Ezt megerősítette a követ is, aki elismerte, hogy a stadionban a lelátókról jól hallható volt a „Hajrá MTK!” és a „Hajrá Magyarok!”, de a „Komszomolifjak!”, sőt a „Kommunista bérencek” is.⁴² A követtség által készített jelentés szerint a mérkőzés végén a magyar labdarúgók tudatták a lelátón ülő „disszidensekkel” a későbbi nyugat-európai mérkőzések helyszíneit is, hogy elő lehessen készíteni az újabb titkos küldemények átadását.⁴³ (Ne feledjük: a disszidensek között – tekintettel az 1956-os menekültek nagy számára – számos sportoló is akadt, akik korábban is kapcsolatban álltak a labdarúgókkal.)

Ezt részben az MTK is elismerte: a textilipari szakszervezet vezetősége – amely a klubot irányította – a Magyar Testnevelési és Sport Tanács (MTST) sportági csúcsszervezetnek megerősítette, hogy valóban több kapcsolatfelvétél és csomagcsere is előfordult a mérkőzéseken. Ezt azonban nem tekintették hazafiatlan cselekedetnek, hiszen csupán egy kis pálinka, cigaretta vagy édesség cseréje történt. A klub játékosai arra használták ezeket a találkozókat, hogy jobb színben tüntessék fel Kádár János új Magyarországot, és megpróbálják hazacsábítani a „disszidenseket”.⁴⁴ A menekültek egy kisebb része megragadta a lehetőséget, s míg a forradalmat követő 6 évben 5-8 ezer fő tért vissza (illegálisan)

⁴⁰ A berni követéségtől a Külügyminisztériumhoz, 1958. dec. 1. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

⁴¹ A mérkőzés alkalmából kiosztott szórólap: A Külügyminisztériumtól a MTST-hez. Melléklet 1958. dec. 16. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

⁴² A Külügyminisztériumtól a MTST-hez. Melléklet, 1958. dec. 16. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

⁴³ Az MSZMP politikai irodájától az MTST-hez, 1958. dec. 9. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

⁴⁴ Az MTK-tól az MTST-hez, 1958. dec. 3. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

Magyarországra, 1963-ban mintegy 11 ezren éltek a Kádár-kormány által felajánlott amnesztiával.⁴⁵

Miközben tehát a magyar csapatok és sportolók részvételét egyre kevésbé ellenezték, Nagy Imre 1958. júniusi kivégzésének híre kisebb válságot okozott a nemzetközi sportéletben. Néhány „disszidens” tüntetett az 1958-as svédországi világbajnokságon a megismételt Magyarország–Wales mérkőzésen,⁴⁶ míg a nyugati sajtó kiemelte, hogy a fővárosban történt „politikai események” mélyen érintették a magyar sportolókat.⁴⁷ Pletykák keringtek a nem sokkal később Budapesten megrendezésre kerülő úszó Európa-bajnokság esetleges bojkottjáról is,⁴⁸ a versenyek azonban szabályosan lezajlottak, s a sajtóvisszhang újra bebizonyította, hogy a sportteljesítmény képes javítani az ország megítélésén: ahogy a *La Gazzetta dello Sport* írta, az Európa-bajnokság megrendezését „optimálisnak nevezhetjük”, s még azt is kiemelte, hogy Budapesten csodálatos hangulat uralkodott.⁴⁹

A magyar kultúrdiplomáciában tehát új szakasz kezdődött: az ország learatta az 1957-es év intenzív munkájának a babérjait a sportban és más területeken is: Magyarország ugyanis azon kevés keleti blokkbeli ország egyike volt, amely részt vehetett az 1958-as brüsszeli világkiállításon.⁵⁰

A sport felhasználása a politikai presztízs javítására

A Kádár-rezsim a versenysport révén hazai viszonylatban erősíteni tudta legitimitációját és konszenzusteremtő potenciálját, például a magyar sportegyesületek hagyományos nevének visszaállításával.⁵¹

A helyzet javítása érdekében 1958. júniusában az MSZMP Sportbizottsága egy valószínűsítő programkiáltványt készített, amelyben leírta, hogy az ország milyen lehetőségeket és előnyöket érhet el a sport révén: „A nemzetközi kapcsolatok egészen belül egyre jelentősebb helyet foglalnak el a nemzetközi sportkapcsolatok.

⁴⁵ András Lénárt: Emigration from Hungary in 1956 and the Emigrants as Tourists to Hungary. *Hungarian Historical Review* 1. (2012) 3–4. sz. 371.

⁴⁶ Riccardo Brizzi – Nicola Sbeti: Storia della coppa del mondo di calcio. Politica, sport, globalizzazione. Firenze 2018. 79.

⁴⁷ Clamoroso a Stoccolma! *La Gazzetta dello Sport*, 1958. június 18. 1.

⁴⁸ In pericolo gli “europei” a Budapest? *La Gazzetta dello Sport*, 1958. június 20. 8.

⁴⁹ A. Apolloni: Nuoto a Budapest per gli “europei”. *La Gazzetta dello Sport*, 1958. augusztus 30. 1.

⁵⁰ Takács Róbert: A magyar kultúra nyitottsága az 1970-es években. *Múltunk* 61. (2016) 4. sz. 26.

⁵¹ Takács Tibor: Büntető terület. Futball és hatalom a szocialista korszakban. Bp. 2018. 28.; Miklós Hadas: Football and Social Identity: The Case of Hungary in the Twentieth Century. *The Sports Historian* 20. (2000) 2. sz. 59.; Róbert Győri Szabó: Football and Politics in Twentieth-Century Hungary. *The International Journal of the History of Sport* 36. (2019) 2–3. sz. 12.

A Magyar Népköztársaság nemzetközi sportkapcsolatait – melynek alapját a párt és a kormány külpolitikája képezi – három fő célkitűzés szabja meg:

1. A népek békés együttélését, a békéért folytatott harcot elősegíteni.
2. A Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal a proletár internacionalizmus elvei szerint egyre szorosabbra fűzni barátságunkat.
3. Megismertetni népünk életét, kultúráját, a szocialista testnevelés és sport előnyeit és ugyanakkor tanulni más népek eredményeiből.

E célkitűzések valóra váltása során – az ellenforradalom leverése óta – értünk el eredményeket. Sportolóink sikeresen megtörték néhány ország ún. sportbojkottját, s eljutnak olyan országokba is, ahol a diplomácia nehezen ér el eredményeket (pl. Spanyolország). Ebben az esztendőben javult a baráti országokkal való kapcsolatunk, segítséget nyújtottunk egyes kapitalista országok munkássportszervezeteinek és megtettük az első lépéseket az antiimperialista országok sportjának támogatása felé. Azonban a nemzetközi sportkapcsolatok alakulását nagyfokú spontaneitás jellemzi. Korántsem használjuk ki azokat a szakmai, politikai és egyéb lehetőségeket, amelyek a nemzetközi sportkapcsolatokban rejlenek.”⁵² Tény, hogy a magyar sportdiplomácia diszkréten dolgozott, és sikerült megoldania a kínos helyzeteket: a labdarúgó BEK 1957. évi sorozatában a már említett svájci epizódot követően a Vasas az elődöntőben a Real Madriddal mérkőzött, és a találkozók diplomáciai bonyodalmak nélkül zajlottak.

Érdemes még kitérni a magyar sportszervek és a kapitalista országok tömegsport-szervezetei közötti kapcsolatra is. Az 1956-os forradalmat megelőző időszakban a nyugati kommunista pártok röpiratokban, újságcikkekben és interjúkban dicsérték a magyar sportolókat. Az 1956-os forradalom azonban közvetve ezeket a külföldi szervezeteket is meggyengítette, hiszen szorosan kapcsolódtak a kommunista ifjúsági mozgalmakhoz. Bár a magyar forradalommal való közvetlen összefüggést nem lehet megállapítani, az tény, hogy az Unione Italiana Sport Popolare (UISP, Olasz Tömegsport Egyesülés) – az olasz kommunista sportmozgalom – tagjainak száma 1956–1957-ben drasztikusan csökkent, majd 1958-ban ismét stabilizálódott.⁵³

Az MSZMP Sportbizottsága egy dokumentumban felidézte, hogy a hibák megelőzték az „ellenforradalmat”, illetve, hogy a Rákosi-korszakban csak a sportszakmai szempontból leggyümölcsözőbb sportkapcsolatokkal foglalkoztak,

⁵² Az MSZMP Sportbizottságának nemzetközi politikai kérdésekkel foglalkozó határozata, 1958. jún. 9. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K Vegyes anyagok, elsősorban a Külügyminisztérium működésével kapcsolatos iktatott iratok (1945-1964) (a továbbiakban: -217 [99. d.]) [A forrásokat az eredeti dokumentumban lévő szöveggel közlöm.]

⁵³ *Fabien Archambault*: Il controllo del pallone. I cattolici, i comunisti e il calcio in Italia (1943-anni Settanta). Firenze 2022. 99–107.

figyelman kívül hagyva a politikai érdekeket, így a tömegsport-egyesületekkel való kapcsolattartást elhanyagolták: „Az osztrák baloldali munkássportegyesületekkel egyáltalán nincsen kapcsolatunk, ugyanakkor a kifejezetten reakciós osztrák sportszervezetekkel és személyekkel van. Valamivel jobb a kapcsolat a francia munkássportolókkal, viszont megszakadt a kapcsolat az olasz, német és finn munkássportszervezetekkel.”⁵⁴

A kapcsolatok bővítésének lehetősége természetesen mindenhol az aktuális politikai helyzettől függött. A magyar külképviseltek és a helyi tömegsport-szervezetek közötti kapcsolatok a politikai és a földrajzi elhelyezkedésnek megfelelően igen eltérőek voltak. Egyes országokban gyakorlatilag nem is léteztek (például Nagy-Britannia), ahol a magyar követség csupán annyit tehetett, hogy tájékoztatta a Külügyminisztériumot a szakszervezeti sportszervezet létezéséről és átadta az illetékes ottani vezetők listáját.⁵⁵ Máshol általában kedvezőbbek voltak a feltételek, ám az együttműködést és a közös akciók megvalósítását a pénzügyi nehézségek hátráltatták.⁵⁶

Nem meglepő, hogy a magyar kormány a nyugati államok közül Olaszországban tudta a legkönnyebben fejleszteni sportpolitikai kapcsolatrendszerét, ahol a bajnokcsapatok és az élsportolók költséges külföldi versenyeztetése mellett a helyi tömegsport is támogatást élvezett, ami – többek között – sporteszközök adományozásával valósult meg. E kapcsolatépítés szimbolikus pillanata volt, amikor az MTST 1959 márciusában egy csapatra való futballfelszerelést adományozott Terni város egyik ifjúsági csapatának, a Fiamme Azzurrénak (Kék Lángok vagy átvitt értelemben: Olasz Lángok). A gesztus hatalmas sikert aratott, még az Olasz Kommunista Párt (PCI) vezetőségi ülésén is szóba került.⁵⁷ Az előzmények néhány hónappal korábban nyúltak vissza: a magyar sajtó szerint az umbriai csapat az UISP-n keresztül a magyar bajnokcsapat Vasashoz⁵⁸ fordult segítségért. A Magyar Sporthivatal vállalta a támogatást. A felszerelés átadásának megszervezése érdekében 1959. március 27-én Marki Pál, a római magyar követség attaséja és Mario Stendardi, a Società di Amicizia Italia-Ungheria (Olasz–Magyar Baráti Társaság) titkára Umbria tartományba utazott, ahol felvették a kapcsolatot a PCI helyi titkárával, Mario Bartolinivel, valamint a *L'Unità* helyi újságírójával,

⁵⁴ Az MSZMP Sportbizottságának nemzetközi politikai kérdésekkel foglalkozó határozata, 1958. jún. 9. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-217 (99. d.)

⁵⁵ A londoni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1959. márc. 21. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K Anglia (Nagy-Britannia), 1945-1964 (a továbbiakban: -6 [52. d.])

⁵⁶ A római követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1959. dec. 12. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K Franciaország, 1945-1964 (a továbbiakban: -45 [21. d.])

⁵⁷ A római követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1959. ápr. 13. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K Olaszország, 1945-1964 (a továbbiakban: -117 [18. d.])

⁵⁸ Olasz–Magyar Barátság Kupa. Magyar Ifjúság, 1959. november 21. 8.

és fogadást szerveztek a Plaza Hotelben. Egy hét múlva, április 2-án, mintegy 200-250 (a helyi prefektúra szerint 100) fős közönség előtt a Baráti Társaság képviselői átadták a felszerelést a Fiamme Azzurre fiataljainak, és koccintottak a két ország közötti barátságra.⁵⁹ Bár az umbriai prefektúra arról tájékoztatta Rómát, hogy a beszédek „ceremoniálisak” voltak,⁶⁰ a kommunista újság vezércikke a kezdeményezés politikai értékét hangsúlyozta: „Stendardi a Vasas sportegyesületről beszélt, amelyet a budapesti fémipari munkások alapítottak 1911-ben, és amely a magyar munkások áldozatos munkájának, erőfeszítéseinek köszönhetően működött és gyarapodott. A Vasas története némiképp magának Magyarországnak és a munkásosztálynak a története is. Amikor Magyarországon eluralkodott a zsarnokság, és megszállták a nácik, a Vasas is érintett volt, vezetőit koncentrációs táborokba hurcolták. Az új társadalom megjelenésével Magyarországon a »Vasas« is újra felemelkedett. Ma már minden sportágban, több száz sportolóval, stadionokkal és felszerelésekkel rendelkezik. Mindazt, amiben a Vasast alapító munkások reménykedtek, a Magyarországon is létrejött új társadalomnak köszönhetően meg tudták valósítani.”⁶¹

A római követség elégedetten számolt be arról, hogy az eseményt más, nem „baráti” újságok is megemléstettek, mint például az *Il Giornale d'Italia*, az *Il Giornale del Mattino* és az *Il Messaggero*, a sport propagandaszerepét hangsúlyozva. A Külügyminisztérium elégedettnek tűnt az MTST által végzett munkával, és felkérte, hogy fokozza tevékenységét, elsősorban a Fiamme Azzurre és a Vasas közötti kapcsolat további erősítésével.⁶² A körülmények különösen kedvezőek voltak, és a klubvezetés is hajlandóságot mutatott arra, hogy az umbriai várost is érintő olaszországi portyára küldje ifjúsági labdarúgóit.⁶³ Az MTST jóvá is hagyta a tervet, de a Vasas vezetőségével folytatott megbeszélések után az elnökség úgy döntött, hogy a költségek fedezése érdekében a felnőtt csapatot küldik Olaszországba, ahol az három mérkőzést játszik első vonalbeli csapatok ellen, majd egy ingyenes negyediket a terni válogatott ellen.⁶⁴ Ennek a negyedik mérkőzésnek a bevétele pedig fedezné a helyiek majdani budapesti vendégszerplését.

⁵⁹ A római követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1959. ápr. 13. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-117 (18. d.)

⁶⁰ A Terni prefektúrától az olasz Belügyminisztériumhoz, 1959. ápr. 3. Archivio Centrale dello Stato (a továbbiakban: ACS), Ministero dell'Interno, Direzione generale pubblica sicurezza (1861–1981), Segreteria del dipartimento (a továbbiakban: MI DG SDIP), Ufficio ordine pubblico, Categorie permanenti (a továbbiakban: OP CP), G.1 Associazioni (1944–1986). f. 100-47, Associazione culturale italo-ungherese, f. 1.

⁶¹ G. Grassi: Dall'Ungheria il corredo a squadra di Terni. L'Unità, 1959. április 3. 6.

⁶² A Külügyminisztériumtól a MTST-hez, 1959. máj. 23. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-117 (18. d.)

⁶³ A Külügyminisztériumtól a római követséghez, 1959. máj. 19. Uo.

⁶⁴ A Külügyminisztériumtól a római követséghez, 1959. jún. 16. Uo.

A terv (némi változtatással) meg is valósult: 1959. szeptember 10-én a genovai Sampdoria elleni győztes mérkőzés után a magyar csapat a kis umbriai stadionban lépett pályára, és 2000 néző előtt több kezdőjátékost pihentetve is könnyedén győzött a tartományi válogatott ellen. Igazi jeles nap volt, amit még ünnepelesebbé tett az, hogy felvezetésként az immár „Vasas Terni” névre átkeresztelt korábbi „Fiamme Azzurre” csapott össze a Terni SC ifjúsági csapatával.⁶⁵ A Vasas ezután Bolognába utazott, ahol vereséget szenvedett a város első osztályú együttesétől. Az olasz labdarúgók magyarországi vendégjátékára két évvel később került végül sor: a „Vasas Terni” 1962 júliusában járt Magyarországon, ahol előbb két iparvárosban – Sztálinvárosban és Győrben – mérte össze erejét a helyi csapattal, majd Budapesten játszott a Vasas ifjúsági csapata ellen.⁶⁶

Az umbriai túra sikere arra készítette a római magyar követséget, hogy ezt a mintát kövesse. 1959 szeptemberében a Vasas újabb terni fellépése alkalmával Simó Gyula követ találkozott Luigi Polanóval, a PCI szardíniai parlamenti képviselőjével, és – a szokásos elvtársi terminológiát használva – kifejezték teljes egyetértésüket a sporteseményeknek a tömegek mozgósításában játszott fontos szerepét illetően. Polano javasolta, hogy több ilyen eseményt szervezzenek, és felkérte a magyar klubokat, hogy létesítsenek kapcsolatot a Szardínia szigetén működő egyesületekkel – például Carboniában a helyi bányász sportklubbal.⁶⁷ Néhány hónappal később valóban megalakult a Magyarország Barátai helyi szervezete, amely a magyar kultúrát volt hivatott népszerűsíteni, de arról is döntött, hogy melyik helyi UISP egyesület játszhaszon mérkőzést magyar földön.⁶⁸

1960 májusában Simó Gyula Szardíniára utazott, hogy átadja a mezeket, amelyeket a Tatabányai Bányász labdarúgói adományoztak a helyi csapatnak. Miután meghívták a Carboniát Magyarországra, levetítették az Aranycsapat londoni győzelméről szóló *Magyarország–Anglia* című dokumentumfilmet, valamint a *Salt of the Earth (A föld sója)* című amerikai filmet, amely a kontextus miatt különösen érzékeny témájúnak bizonyult, mert egy mexikói cinkbányában dolgozó munkások kizsákmányolásáról szólt.⁶⁹

De nem ez volt az egyetlen ilyen példa: 1959. november 9-én az olasz társaság, a Magyarország Barátai torinói szekciója szervezésében került sor a Budapesti Honvéd által felajánlott sporteszközök átadására a helyi „Avvenire” (Jövő) klub

⁶⁵ A Vasas nagy tekintélynek örvend ismét! Népszava, 1959. szeptember 12. 6.

⁶⁶ Novo. Testvérek jöttek Terniből. Népsport, 1962. július 24. 3.

⁶⁷ A római követségről a Külügyminisztériumhoz, 1959. szept. 22. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-117 (18. d.)

⁶⁸ A Cagliari prefektúrából az olasz Belügyminisztériumnak, 1960. máj. 5. ACS MI DG SDIP OP CP G.1 100-47, f. 1.

⁶⁹ A sassari prefektúráról az olasz Belügyminisztériumhoz, 1960. máj. 15. Uo.

részére.⁷⁰ Az este a két nép közötti barátságot és a politikai enyhülést dicsőítő pohárköszöntők közepette ért véget.⁷¹ Eközben más hasonló, magyarbarát csapat is alakult Itáliában: egy magyar újság arról tájékoztatta olvasóit, hogy Olaszországban már sok ilyen csapat van, például az „FTC Siena” és a „Honvéd Sassuolo”, s az Olasz–Magyar Baráti Társaság már azon is gondolkodott, hogy „magyar” csapatokból álló focitornát rendezzen Olaszországban.⁷²

A magyar sport iránti érdeklődést a magyar sportolók által elért jó eredmények is táplálták, ami – legalábbis részben – megcáfolta azt a jóslatot, hogy az 1956-os forradalom leverése után a magyar sport színvonala visszaesik majd. A magyar kormány szerint a magyar sport azonnal felépült az 1956-os eseményekből, bizonyítva a magyar kormányzati akciók helyességét. Csanády Árpád MTST-tag – az elhunyt Mező Ferenc helyébe lépő későbbi NOB-tag – 1961-ben Sestri Levantében egy sporttal és turizmussal foglalkozó konferencián megállapította, hogy „az 1956-os politikai események igen súlyos csapást mértek a magyar sportra az olyan kiváló sportolók, mint a híres Puskás elvesztésével”, ám rögtön hozzátette, hogy „Magyarország jelenlegi kormánya élénk érdeklődésének köszönhetően már túl van ezen a kritikus szakaszon, és nagy, modern sportlétesítményekkel is rendelkezik”.⁷³

Bár a nyugati sajtó nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a magyar válogatott „a felkelés után” szinte „megőzvegyült ennyi élvonalbeli játékos hiányától”, ugyanakkor beszámolt a Puskás Ferenc és Kocsis Sándor hazatérésére irányuló kísérletekről:⁷⁴ valamint arról is, hogy a labdarúgó válogatott presztízse megmaradt. Olaszországban még a konzervatív álláspontot képviselő *La Gazzetta dello Sport*⁷⁵ is folytatta együttműködését Vándor Kálmánnal, a *Népsport* újságírójával, aki 1949 óta a budapesti kormánypolitika helyességét hangsúlyozta. Az újságíró 1957 januárjától többször is méltatta az olasz lap hasábjain az új magyar kormány munkáját, s bár elismerte a számos sportoló menekülése okozta károkat, utalt arra is, hogy a kormány politikájának köszönhetően sokan a visszatérésen gondolkodnak. A Rákosi-korszak túlzott centralizációját az újságíró szerint új vezetési struktúra váltotta fel, amely most már valóban a sportolók és a szövetségek

⁷⁰ A torinói prefektúrától az olasz Belügyminisztériumhoz, 1959. nov. 12. Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Olasz–Magyar Barátság Kupa i. m. 8.

⁷³ A római rendőrkapitányság a Külügyminisztériumhoz, 1961. máj. 12. ACS MI DG SDIP OP CP G.1 100-47, f. 1.

⁷⁴ Lásd például *Giuseppe Bozsik*: *La Gazzetta dello Sport*, 1958. június 11. 5.; *Con Puskas vinceremmo la Coppa del mondo*. *La Gazzetta dello Sport*, 1957. október 10. 6. A kísérletek valódiságáról: A berni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1957. nov. 30. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (23. d.)

⁷⁵ Lásd *Archambault, F.*: *Il controllo del pallone* i. m. 232–233.

kezében van.⁷⁶ A „Honvéd-ügyben” Vándornak nem voltak kétségei: az MLSZ a játékgengedélyek ideiglenes megvonásával helyesen járt el a sportolókkal szemben, akik hibáztak – hiszen hazatérés helyett braziliai portyára mentek –, ám ezt maguk is belátták. Vándor egy 1957. márciusi cikkében, a braziliai alkalmi futball-csapat visszatérése után azt írta: a labdarúgók „soványak, de boldogok, hogy újra együtt lehetnek a családdal és a barátokkal”, és hogy a kiszabott eltiltás „pihenés lesz a hosszú utazás után”.⁷⁷

Eközben a pályán elért eredmények is megerősítették a magyar sport jó „egészségi állapotát”. Amikor a magyar válogatott 1958-ban barátságos mérkőzésre utazott Skóciába, a helyi lapok a csapat játékeréjének csökkenéséről írtak, a londoni magyar követ szerint azonban a szurkolók még mindig nagy érdeklődést tanúsítottak a játékosok iránt, és gyakran kértek tőlük autogramot.⁷⁸ Míg az 1959. november 29-ei Olaszország–Magyarország mérkőzés esélyeit latolgatva a vezető olasz sportlap a kevésse előbb lejátszott, Nyugat-Németország elleni 4–3-as győzelem után azt emelte ki, hogy a magyar válogatott „elérte a különböző Puskások, Kocsisok stb. technikai szintjét és erejét, sőt a fiatal csatárok gyorsaságban már a régi példaképeket is felülmúlják”.⁷⁹

Magyar részről is bíztak az új, tehetséges játékosokban, de figyelmeztettek rá: a válogatottnak szerénynek kell maradnia.⁸⁰ Ezért is hangsúlyozták a követségi jelentések a labdarúgók hozzáállásában az elmúlt évekhez képest bekövetkezett változást. Amikor például a magyar ifjúsági válogatott a Német Demokratikus Köztársaságban, Berlinben lépett pályára a helyi úttörők ünnepe előtt, Rostás István nagykövet kiemelte, hogy a csapatszellem már egészen más, mint néhány évvel ezelőtt volt.⁸¹ Ugyanezt hangsúlyozta Simó Gyula római követ is, aki az 1955–1960-as Európa Kupa (Gerő Kupa)⁸² versenysorozatában lejátszott 1959. novemberi olasz–magyar mérkőzésen pályára lépő magyar játékosokat szerénynek és visszafogottnak látta, egészen másnak, mint néhány évvel korábban.⁸³

⁷⁶ *Kálmán Vándor*: Lo sport riprende nell’Ungheria inquieta. La Gazzetta dello Sport, 1957. január 19. 4.

⁷⁷ *Uő*: Lettera dall’Ungheria. La Gazzetta dello Sport, 1957. március 21. 6

⁷⁸ A londoni követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1958. máj. 26. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-6 (52. d.)

⁷⁹ Contro l’Ungheria l’arma della velocità. La Gazzetta dello Sport, 1959. november 13. 1.

⁸⁰ *Kálmán Vándor*: La preparazione dei magiari. La Gazzetta dello Sport, 1959. november 25. 3.

⁸¹ A kelet-németországi nagykövetségtől a Külügyminisztériumhoz, 1958. aug. 19. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K Német Demokratikus Köztársaság, 1945–1964 (a továbbiakban: -108 [15. d.]

⁸² Az 1927-ben indult Európa Kupa utolsó sorozatát Josef Gerőről (1896–1954), az osztrák labdarúgószövetség egykori elnökéről (1945–1954) nevezték el.

⁸³ A római követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1959. dec. 10. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (18. d.)

Olaszország ráadásul különösen fontos porond volt a magyar sport számára, hiszen Róma már az 1960-as olimpia játékokra készült, ahol Magyarországnak lehetősége nyílt „jóvá tennie” a négy évvel korábban Melbourne-ben történeteket.

Randevú az örök városban: az 1960-as olimpia

Míg a melbourne-i olimpia a kiemelkedő magyar sportolók „disszidálásáról” vált nevezetessé és a szovjet elnyomás szimbólumává vált, addig a római olimpia a „megváltást” hozhatta el Magyarország számára. Simó Gyula római követ úgy vélte, az olimpia kitűnő propagandisztikus lehetőséget kínál, amit kétféle retorikával kell kihasználni: az egyik az olasz sportvezetők és a művelt közönség felé irányul, a másik pedig a szélesebb tömeg felé – a magyar sportot bemutató vándorkiállítás, illetve a magyar sportolók részvételével zajló események iránti erőteljesebb érdeklődés révén.

Az első célcsoport elérése nem volt különösebben nehéz: a Római Magyar Akadémia 1952 óta kiváló színteret biztosított a követség által szervezett kulturális rendezvényeknek, köztük sport témájú előadásoknak is. Így nem volt meglepő, hogy 1959 márciusában a magyar követség fogadást tartott néhány olasz sportoló, menedzser és újságíró részvételével, ahol lehetőség nyílt a propagandaanyagok terjesztésére, valamint az olimpiai házigazdák szimpátiájának elnyerésére. Ekkor hívták meg Budapestre Giulio Onestit, a CONI elnökét. E gesztus egyben hivatalos köszönetnyilvánítás is volt azért a segítségért, amelyet az olasz sportvezetés nyújtott a melbourne-i magyar küldöttségnek a sportolók hazaszállításához. Onesti – mint az olimpiai játékok rendezéséért felelős első számú sportvezető – budapesti látogatása egyben Magyarország számára is presztízsnövekedéssel járó elismerést jelentett.⁸⁴

Még reményteljesebbnek tűnt a nagyközönség meghódítása: egy vándorkiállításon magyar sportolókról készült fényképek bemutatásával próbálták megnyerni az olasz közönség szimpátiáját. Az ötlet nem volt különösen újszerű: a nyugat-európai országokban működő magyar követségek az 1952-es helsinki olimpia óta rendeztek ilyen tárlatokat, és a labdarúgó válogatott idegenbeli mérkőzéseit is vándorkiállítások kísérték Svájcban, Angliában és Olaszországban.⁸⁵ Miután az MTST kötelezettséget vállalt az anyag elküldésére, a római követség nekilátott a rendezvény megtervezésének, feltételezve, hogy annak első állomása a Magyar Akadémia lesz, s azt majd más nagyvárosokban a későbbi sporteseményekkel egyidőben megrendezendő kiállítások követik. A cél mindenekelőtt a két nép

⁸⁴ A Külügyminisztériumtól a római követséghez, 1959. márc. 14. Uo.

⁸⁵ *Venuti, L.*: Siamo una superpotenza sportiva i. m. 305–320.

közötti rokonszenv történelmi példáinak bemutatása, a szimpátia erősítése és a kommunista rendszer vívmányainak hangsúlyozása volt. Ezt jól mutatja a kiállítás alkalmából kiadott könyv, a *Lo sport ungherese, 1945–1960* (*A magyar sport, 1945–1960*) bevezetője:

„A magyar sport az olaszországi kiállítással az elmúlt sok-sok év gazdag eredményeiből kíván ízelítőt nyújtani. Mindezt egy olyan időszakban teszi, amikor emlékezetes évfordulók idézik fel a két nemzetet összekötő nagy történelmi eseményeket. Olaszország száz évvel ezelőtt vált egységes állammá, Magyarország pedig tizenöt évvel ezelőtt szabadult meg az évszázados nemzeti, politikai és gazdasági elnyomás alól. A magyar nép büszke a Türr István vezette szabadságszerető légiosokra, akik az olaszok nemzeti egységéért harcoltak [...], és nem fedelkezhetünk meg Monti ezredes olasz légijának jelenlétéről az 1848–1849-es szabadságharcban [...]. A magyar nép, amely immár másfél évtizede alkot szabadságban, örömmel mutatja be az elmúlt 15 év sportteljesítményeit, a testkultúra mozaikdarabjait. Az örömet növeli az a tény, hogy Olaszország éppen most készül a 17. olimpiai játékok kiemelkedő eseményére [...]. Reméljük, hogy látogatóink mint sportbarátaink távoznak erről a sportkiállításról. Kérjük, fogadják szeretettel azokat a magyar sportolókat, akik az olimpia évében Olaszországba látogatnak. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem tudunk teljes képet adni a Magyar Népköztársaság sportéletéről. Ha azonban sikerült egy megközelítő képet vázolnunk az egészségesebb nemzedékért folytatott küzdelmünkről, mozgalmunknak a testnevelésen keresztül új erkölcs és új ember formálására irányuló törekvéseiről, ha a látogatók érezni fogják a magyar nép sportolói erejének kisugárzását, amely nem pusztítást és vérontást, hanem békés alkotásokat akar látni [...], akkor kiállításunk és ez a szerény kalauz elérte célját.”⁸⁶

A római követségre végül a kiállítás megrendezésével kapcsolatosan a tervezettnél nagyobb munka várt. A fotóanyag mellett több tucat újságkivágást, valamint magyar csapatok és egyéni sportolók által nyert rangos trófeákat is küldtek Magyarországról. Köztük volt több Mitropa-kupa (Közép-európai Klubcsapatok Kupája), a római Olimpiai Stadion megnyitójára készült márványszobor, a 100. Ausztria–Magyarország labdarúgó-mérkőzésre készült szobor és egy Chicago város által adományozott ezüst emléklabda. A *Lo sport ungherese* kötet meglehetősen hű képet ad a kiállításról, sok képpel és kevés felirattal. A kiállítás a magyar sportsikerek felelevenítése után – igaz, „megfeledkezve” olyan kényelmetlen személyiségekről, mint például Puskás Ferenc – az olasz–magyar sportkapcsolatokra koncentrált, valamint köszöntötte a sportolók új generációját is: „Talán mindannyian ismerősek lesznek az olasz sportközönség számára. Felejthetetlen versenyek

⁸⁶ *Lo sport ungherese, 1945–1960*. Bp. 1960. 2.

hősies alakjai, számos nemzetközi mérkőzés résztvevői: Hidegkuti, Lantos, Grosics, Bozsik, Sándor és társai. A Wembley, Bern, Helsinki és a nagyszerű közép-európai kupameccsek hősei ma is játszanak. De mögöttük áll Albert, Göröcs, Sipos, Rákosi és a többi fiatal. Ők az új sportcsaták reménységei.”⁸⁷

A nagy várakozással kísért akció sikerét végül elsősorban Budapest hiúsította meg. Az MSZMP Sportbizottságának jelentése szerint a Külügyminisztérium és az MTST között már 1958-ban is voltak nézeteltérések.⁸⁸ S bár a római magyar követ még 1959 szeptemberében bízott abban, hogy zökkenőmentes lesz az együttműködés,⁸⁹ az MTST 1960 elején úgy döntött, hogy az év június–augusztusában az ország „szocialista sportjának” tizenöt éves fennállását ünneplő nagyszabású kiállítást rendez a budapesti Városligetben, s ehhez a vándorkiállítás anyagát is felhasználja. A gyűjtemény olaszországi utaztatására így már nem volt mód, azt azonnal vissza kellett szállítani Magyarországra.⁹⁰ (E döntésben talán az is közrejátszott, hogy az 1959. évi torinói nemzetközi sportkiállítás alkalmával a Budapestről küldött anyagot az olasz szervezők állították össze – nem egészen a magyar elgondolások szerint –, mivel a sporthivatal késve küldte el megbízottját a rendezvényre.) Ily módon Magyarország számára a legjobb propagandát maguk az olimpiai sporteredmények szolgáltatták.

Melbourne emléke még mindig erősen nyomasztotta a magyar sportvezetőket, akik elsősorban arra ügyeltek, nehogy az ország az újabb olimpián további élsportolókat veszítsen. Ennek veszélyére az olasz vezetők, mint például az UISP elnöke, Arrigo Morandi is figyelmeztette a magyar diplomátákat.⁹¹ A problémák elsősorban szervezési jellegűek voltak: az újabb „disszidálások” megakadályozása érdekében ellenőrizni kellett, hogy a sportolók kikkel érintkeznek, és ebben a tolmácsok szerepe kulcsfontosságú volt. Ezek többsége ugyanis éppen a korábbi „disszidensek” közül került ki, ami a nyelvtudás szempontjából érthető, de politikai szempontból nagyon kockázatos volt. Morandi azt javasolta, hogy a Magyar Olimpiai Bizottság (MOB) előre kérje el a tolmácsok névsorát, hogy a „nemkívánatos” személyek eltávolítását követelhesse. Továbbá olyan intenzív előkészítő munkára volt szükség, hogy a sportolók – ha kell – készen álljanak bármilyen ajánlat visszautasítására. Az óvintézkedés ez

⁸⁷ Uo. 8.

⁸⁸ Az MSZMP Sportbizottságának nemzetközi politikai kérdésekkel foglalkozó határozata, 1958. jún. 9. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-217 (99. d.)

⁸⁹ A római követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1959. szept. 22. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (18. d.)

⁹⁰ Az MTST Agitációs és Propaganda Osztálya Hegyi Gyulához, 1960. jan. 12. HU-MNL-OL-XIX-I-1-K Az államigazgatás felsőbb szervei, Kultúra, Országos Testnevelési és Sporthivatal (1948-1986), Elnöki iratok (a továbbiakban: -14-b [122. d.])

⁹¹ A római követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1959. okt. 1. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (18. d.)

esetben sikeresnek bizonyult: bár George de Telegdy valóban kidolgozott egy tervet az olimpiai küldöttség egy részének „kimenekítésére”,⁹² végül mindannyian visszatértek Magyarországra. Ebben közrejátszott, hogy az 1956 után külföldön maradt sportolók közül időközben többen – például a nagy tekintéllyel bíró Gyarmati Dezső is – hazatértek,⁹³ valamint hogy a kiküldöttek némelyike igen kritikusan nyilatkozott Telegdyról. Köztük volt Piller-Jekelfalussy György vívóedző, aki a követség szerint odáig ment, hogy nyílt levelet írt ellene. Kudarcot vallott Telegdy azon, már 1950 óta dédelgetett terve is, hogy „disszidens” sportolók versenyezzenek a magyarok ellen. A NOB elutasította a kezdeményezést, hiszen a „disszidensek” nem valamely hivatalosan elismert olimpiai bizottság égisze alá tartoztak, így nem vehettek részt a játékokon.⁹⁴

A magyar sportvezetés szempontjából aggodalomra adott okot a Vatikán aktivitása is. Morandi szerint a Szentszék arra készült, hogy felhasználja az olimpiai játékokat a vasfüggönyön túlról érkező sportolók megkörnyékezésére. Az MSZMP Sportbizottsága 1960 júliusában elküldte az MTST-nek a *The Times* egyik cikkének fordítását,⁹⁵ amely arról számolt be, hogy a Vatikán szórólapok terjesztésével, valamint teológiai hallgatók révén a keleti blokkból érkezett sportolók megkörnyékezésével próbálkozik majd az olimpia idején. Hasonló információk jelentek meg csehszlovákiai lapokban is, amelyek szerint egyes papokat arra képezték ki, hogy disszidálásra bátorítsák a kelet-európai olimpikonokat.⁹⁶ Kétségtelen, hogy a Kúria tisztában volt az olimpia fontosságával, amit az 1960. augusztus 24-ei nagyszabású sportolói összejövetel, valamint a Szabad Európa Bizottsággal együttműködő „Focolarini” csoport, radikális katolikus mozgalom tevékenysége is bizonyít.⁹⁷ (A csoport célja propagandaanyagok terjesztése volt fiatal lengyel turisták számára, idegenvezetők és fordítók segítségével).⁹⁸

A sporteredményeket tekintve az 1960-as olimpia jelentős sikert hozott a Szovjetunió számára, amely az éremtáblázat élén végzett. És bár Magyarország érmekben számított teljesítménye elmaradt a helsinki, sőt még a melbourne-i szerepléstől is, a játékokon való részvételével és eredményeivel

⁹² *Rider, T. C.*: Cold War Games i. m. 152–158.

⁹³ *Mellis, J.*: From Defectors to Cooperators i. m. 60–76.

⁹⁴ Hungarian Exiles Out of the Games. *The Times*, 1960. augusztus 23. 4.

⁹⁵ A Vatikán tervei az olimpiával kapcsolatban című cikk magyar fordítása. Melléklet a III. Politikai Osztálytól a MTST-hoz, 1960. júl. 13. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (18. d.)

⁹⁶ *Rider, T. C.*: Cold War Games i. m. 156.

⁹⁷ *Sergio Giuntini*: L'oppio dei popoli. Sport e sinistre in Italia (1892–1992). Canterano 2018. 235.; *Nicola Sbetti*: Giochi di potere. Olimpiadi e politica da Atene a Londra 1896–2012. 2. kiadás. Firenze 2018.

⁹⁸ *Rider, T. C.*: Cold War Games i. m. 160.

sikerült igazolnia nemzetközi versenyképességét. Az olimpia befejezése után a kommunista *L'Unità* még mindig tiszteletre méltó példaként emlegette Magyarországot,⁹⁹ a tekintélyes *La Stampa* pedig még a kommunista rezsimet kritizáló cikkeiben is elismerte, hogy a Kádár-rezsim előnyösen különbözik a néhány évvel korábitól. A kelet-európai turisták érkezése kapcsán a lap emlékezett arra, hogy a magyar kormány „érzékelve a polgárok élénk érdeklődését, hűen a politikailag kevésbé fontos ügyekben alkalmazott lélektani lazítás taktikájához”, sorsolás és rejtvénypályázat útján mintegy 800 főnek ajándékozott útijegyet Rómába, s így jóval nagyvonalúbbnak mutatkozott a csehszlovák és a lengyel hatóságoknál.¹⁰⁰

A magyar sportolók végül az érmek számát tekintve a hatodik, az éremtáblázaton pedig a hetedik helyen végeztek Rómában. Ez az eredmény alig maradt el a magyar vezetőség várakozásaitól, és ismét meglepte a nemzetközi megfigyelőket. A római magyar követség beszámolója szerint Avery Brundage, a NOB elnöke elismerően mutatott rá, hogy ez a teljesítmény valóságos sportcsoda a mindössze tízmillió lakosú kis ország részéről.¹⁰¹

Kitekintés

A római olimpia idején a magyar kormányzat már maga mögött hagyta a megtorlások időszakát, és olyan politikát folytatott, amellyel megpróbálta megszerezni a lakosság támogatását a rendszer konszolidálásához.¹⁰² Ennek közvetett következményeként a sport veszített társadalmi és politikai súlyából, és már egyre kisebb szerepe volt a lakosság mozgósításában. S bár továbbra is fontos társadalmi tényező maradt, legitimációs eszközként is veszített a jelentőségéből. A politikai irányváltást az 1963-as amnesztia szimbolikusan és ténylegesen is megpecsételte. Mérséklődött az állam beavatkozása az állampolgárok személyes ügyeibe, annak a hallgatólagos „kiegyezésnek” a jegyében, amelyben – mintegy ellentételezőként – az egyének lemondtak a nyílt ellenállásról.¹⁰³

A sport ekkorra már nemzetközi szempontból sem tölthette be korábbi funkcióját. Bár a magyar kultúrdiplomácia – különösen a dekolonizációs folyamatból

⁹⁹ Proibito lo sport a migliaia di giovani: mancano i campi le piscine e le palestre. *L'Unità*, 1960. szeptember 17. 4.

¹⁰⁰ Enzo Bettiza: Il miraggio delle Olimpiadi per i giovani d'oltrecortina". *La Stampa*, 1960. március 30. 7.

¹⁰¹ A római követségtől a Külügyminisztériumhoz, 1960. szept. 19. HU-MNL-OL-XIX-J-1-K-136 (18. d.)

¹⁰² Péteri György: A keresleti oldal bősége. Az 1956 utáni társadalmi szerződésről a kommunista Magyarországon. *Kelet-Közép-Európa* 43. (2016) 330–331.

¹⁰³ Rainer M. János: Helyezkedés a csúcson, avagy Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962. In: Ki volt Kádár? Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2001. 71–77.

kikerült afrikai országok irányában – továbbra is mutatott némi aktivitást, a többi európai országgal kapcsolatban szerepe gyengült. 1960 áprilisában a kormányzat először adott amnesztiát az 1956-os események 6 évnél rövidebb időre elítélt résztvevőinek,¹⁰⁴ és ugyanezen év szeptemberében Kádár János először utazott nyugati országba, az Egyesült Államokba, hogy beszédet tartson az ENSZ-ben, új szakaszt nyitva ezzel a magyar külpolitikában. Ez a folyamat 1963-ban az általános amnesztiával és az ország teljes jogú tagságának visszaállításával folytatódott a nemzetközi testületben.¹⁰⁵

A sport politikai szerepének leépülése magának a modellnek a válságából is következett: a beruházások visszaesésének¹⁰⁶ – amit a magyar gazdaság válsága az 1970-es években tovább súlyosbított – első következménye volt a multisportklubok és a sportolók számának csökkenése.¹⁰⁷ Mindez úgy, hogy eközben új szereplők léptek be a nemzetközi sportéletbe, s ebben a folyamatban éppen a magyar disszidens versenyzőknek, edzőknek is jelentős szerepük volt, ami tovább szította a budapesti sportolók versenykedvét.

A tendencia eredménye az 1970-as évekre vált világossá: Tokióban (1964) és Mexikóvárosban (1968) a magyar olimpiai csapat még kiemelkedő teljesítményt nyújtott, Münchenben (1972), Montrealban (1976), sőt a moszkvai csonka olimpián (1980) azonban már erőteljesen megmutatkoztak a politikai és pénzügyi támogatásban a korábbinál csak jóval kisebb mértékben részesülő magyarországi versenysport lehetőségeinek korlátai.

PASSING BY THE GOLDEN TEAM

Sport as a Means of Cultural Diplomacy after the 1956 Hungarian Revolution (1956–1960)

By Lorenzo Venuti

SUMMARY

At first, the paper explores the ways in which the Hungarian government used sport in the service of its political goals in the years following World War II. Then, it examines the effects of the 1956 revolution and the boycott efforts against Hungary. Soviet oppression, and the emigration of a great number of top athletes “discredited” Hungary, whose cultural connections became confined to the countries of the Warsaw Pact as well as to China and Yugoslavia. Yet the Hungarian leadership successfully avoided the complete

¹⁰⁴ *Fülöp M.* – *Sipos P.*: Magyarország külpolitikája i. m. 433.

¹⁰⁵ *Romsics, I.*: Hungary in Twentieth i. m. 332.

¹⁰⁶ *Katalin Szikora*: Sport and the Olympic Movement in Hungary (1945–1989). In: *The Shadow of Totalitarianism: Sport and the Olympic Movement in the Visegrád Countries 1945–1989*. Ed. Marek Waic. Prága 2015. 170–171.

¹⁰⁷ *Romsics, I.*: Hungary in Twentieth i. m. 401.

blockade in the various international sports associations, and regained its leading role. The paper accordingly presents the way in which from 1958 on the Hungarian competitive sport was successfully integrated into a more complex process whose aim was return to the international cultural scene. The process culminated in the Olympic Games of Rome in 1960, where the local press already celebrated the Hungarian athletes.

Toldi Lóránt

(FÉL)POLGÁROK HADIÁLLAPOTBAN

Ivánka Imre volt 48-as honvédtiszt és választói
az 1860-as évek elején

1848 tavaszán-nyarán a polgári és hadi-védelmi intézkedések nyomán új lokalitások (választókerületek) szerveződtek meg, egyúttal új cselekvési helyzetek álltak elő. A liberális reformellenzék uralta Pest vármegye – Dunapataj község választókerületi főhellyé tételével – az addig politikai jogélvezet híján lévő kálvinista paraszti közösségnek stratégiai szerepet szánt a kalocsai érseki székhely befolyásának ellensúlyozására. Mindez a helyi társadalmat is mélyrehatóan érintette, amely hosszabb időtávon mutatkozott ugyan meg, mindemellett a 48-as politikai diskurzus „aláéreszkedése” a községre úgyszólván azonnali viszonyulást, közösségformáló dinamikát generált. Az 1860-as évtizedre kiérlelődő folyamatok megértéséhez azonban szükséges a szóban forgó 48-as „bevésődési” szakasz feltárása és a helyi paraszti társadalom belső dichotómiájának és alapkonfliktusainak bemutatása. A tanulmányban vizsgált helyzetek, folyamatok később további hatásokkal kiegészülve a paraszti társadalom csoportjainak magatartását és identitását formáló tényezőkké váltak.

Az említett „bevésődési” szakasznak fontos megszemélyesítője Ivánka Imre egykori honvédezredes, aki a függetlenségi háború idején, majd az 1860-as évek politikai-képviselési akaratnyilvánításaikor, Tisza Kálmán politikai környezete és a vármegyei elit fontos tagjaként fellépve rendre kapcsolatba került a helyi közösséggel. Egyszerre integráló és megosztó személye maga is a társadalmi folyamatok katalizátora lett. A tanulmány időbeni csomópontjait mindezekkel összefüggésben a fent jelölt időszak első fele, a vármegyei municípium és a *reakció* közötti „hadiállapot” (1848, 1860–1861) két korszaka képezi, és a helyi társadalom karakterisztikáinak bemutatása mellett betekintést enged a lokális-térségi és vármegyei csoportok, igazgatási-hatalmi szintek törekvéseibe és cselekvési stratégiáiba is.

Határ és hatalom – csoportaspirációk

„Mi azt hittük, hogy a magyar kormány alakulásával, a tiszta igazság fénye fog felettünk virítani, melynél meg fogják látni a sötétben heverő elnyomatott ártatlanságot [...]. Van egyenlőség – táborba menni a ráczok ellen! De nincs egyenlőség a közös jövedelemhez! Ha valaha robotoltunk volna, úgy nyertünk volna a szabadsággal, felmentetvén az úri szolgálat terhei alól [...] akkor legalább egy kis kender, s káposzta földünk csak lett volna, mely most birtokunkban maradt

volna. De robotot nem szolgáltunk soha, sem egy talpalatnyi földet nem bírván, annyit nyertünk a szabadsággal, mint Bertók a csíkkal”¹ – világított rá már 1848 őszén Tüzkő Imre kádármester az úrbéri szerződéses község² zselléreinek jobbágyszabadításakor előálló sajátos, kárvallotti helyzetére.

A községi határhasználat és telkesítés néhány sajátossága ehelyütt feltétlenül említést érdemel. Dunapataj vízjárta határát instabil termelési viszonyai miatt egészen 1836-ig nem osztották jobbágytelkekre, és azt sem fektették le, hogy egyes úrbéresekre mekkora telki állomány esik.³ 1836-ban 374 jobbágy kapott egyenként negyedteleknyi⁴ illetményt,⁵ amelyek „örökösön lettek kiosztva”. Dúzs Lajos jegyző a település leírásában érzékelteti az akkor alkalmazott, a jövedelmezőséget egyre inkább gátló gyakorlatot: „az még hibájok, hogy pusztai földjeik, vagyis sessióik [...] 2 nyomásra hasítottak, anélkül azonban, hogy tagosítottak volna, s így az ugart jószág közös járatása által nem használhatják, s nem kövéríthetik, mely földek ellenkező esetben mégannyit adnának”.⁶ A gazdák telki javakat tekintve szilárd állását nem is illette kétség. Viszont a maradványföldek és a közlegelő ügye peres eljárást vont maga után és megosztottságot okozott.

A helyzet már a neoabszolutizmus idején eszkalálódott. 1857. június 15-én a „kilencszázat meghaladó” számú háztulajdonos (az egykori házasság zsellérek) nevében Lőrincz István, Záki Sándor és Harsányi Sándor nyújtottak be keresetet a kecskeméti úrbéri törvényszékhez az előjáróság és 277 „fertájtelkes” gazda ellen, mégpedig „a dunapataji és a hozzá tartozó vejtei, inámi, szelidi és alsó szentkirályi határok szabályozása, tervezése, legelőelkülönítése és tagosítása végett”.⁷

¹ Munkások Ujsága, 1848. szeptember 24. 422–423.

² A 18. században a község a birtokos Daróczy – Száraz – Rudnyánszky családokkal (a korábbi birtokos Paksy család nőági örököseivel) kötött szerződésben foglaltak szerint kötelezettségeit egy összegben teljesítette. Az örökös földesurak közé az 1790-es években bekerült új tulajdonos, Zlinszky Mátyás egyoldalú, a községre az addigi terhek többszörösét rová kontraktusmódosítása után Dunapataj 1795-ben indított úrbéri pert, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal mintegy 80 éven át folyt.

³ Spira György: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. Századok 92. (1958) 625–643., itt: 633.

Spira György a vármegyében utolsóként megszűnő földközösségként hivatkozik a dunapataji gyakorlatra. A tervezhetőséget nagyban gátló termelési viszonyok közepette sajátos gyakorlathoz folyamodtak a községben: az úrbéres földeket három évenként állataik arányában újraosztották. Az 1828-as vagyonösszeírás 307 jobbágyot, 707 házast, valamint 116 háztalan zsellért, továbbá 5617 pozsonyi mérő szerinti úrbéri szántót és 1123 kaszáló rétet rögzített.

⁴ Pintér Ilona: Pataj úrbéri pere (1795–1877). Bács-Kiskun megye múltjából 19. (2004) 141–175., itt: 142. A pataji határt az 1810. február 13-ai helytartótanácsi leírat a negyedik osztályba sorolta, azelőtt a határ állapota miatt nem került sor klasszifikációra. Az osztályozás értelmében Dunapataj esetében egy egész telek harminc holdat jelentett.

⁵ Spira Gy.: A Pest megyei parasztság i. m. 633.

⁶ Pest–Solt megye 1860. évi település–statisztikai leírása. Közreadja Horváth M. Ferenc – Szabó Attila. (Pest Megye Múltjából 9.) Bp. 2000.: 13. Dunapataj mezőváros. 124–135., itt: 129.

⁷ A kecskeméti úrbéri törvényszékhez intézett keresetlevél, 1857. jún. 15. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: BKVML) IV. 320/b. 2 d.

Csakúgy, mint a korábbi „gyalogriportok” szerzője, Tüzkő Imre esetében, a határhasználat ügyében a zsellérnarratívát a sajtóban és a törvényszéken közvetítő Lőrincz István személyében is egy írástudó, az írásos (polgári) műveltséget a falu hagyományos társadalmi rangsorával szembehelyező szereplő nyilvánult meg. A tulajdonhoz jutás, a korszerű művelés (tagosítás) és haladás, valamint a „rég világából” örökölt gazdasági-hatalmi pozíció került szembe egymással ebben a perben. Lőrincz István így tájékoztatta egy lap olvasóit: [...] előjáróink kinevettek, kigúnyoltak, s álomnak nevezték törekvésünket. [...] 900-at haladó lakosnak semmi szántóföldje [...] nagyobb rész határ míveletlenül hever, legfőlebb marha tenyésztésre használtatik a telkes gazdák által. Nálunk a városi előjárók képviselik az urasági tekintélyt, [...] bajosabb boldogulnunk, mintha földes urunk volna, [...] a jó ügynek sok ellensége van, minket kik az irodalmat pártoljuk, gúnyolnak, és kinevetnek.”⁸

A *Budapesti Hirlap* írása – meglehet, ugyancsak Lőrincz tollából – még világosabban utal a gazdaelitre, mint amely a hatalom révén dominálja a javakhoz való hozzáférést, tehát ellenérdekelt a rendezetlen viszonyok felszámolásában: „E földek közös használatában a legnagyobb rendetlenség uralkodik. Itt a különböző barmok részére semmi legelő elkülönözve, vagy a legeltetésre nézve arányosítás behozva nincs. Hanem mindenféle barom összevissza együtt jár [...] a rendetlenségnek megrögzött barátai, kik a jó ügy gyors haladása ellen mindent elkövetnek, és pedig azok közül, kiknek hatalom van kezükben.”⁹

Mint Szabad György rámutatott, a zselléri legelőilletmény szerzésének a tétje nagyobb, mint volt a korábbi telkes jobbágyság esetében. Ugyanis míg az utóbbiak tulajdongyarapodása csupán a szabad parasztivá lett szántógazdaságuk kiegészítését szolgálta, a zsellérek esetében az illetmény a törpebirtok művelésbe vonható teljes külsőségét, annak legalábbis legfontosabb összetevőjét jelentette.¹⁰ Ugyanakkor a perben megszólított gazdák és előjárók álláspontjukat az úrbéri perben még 1848 előtt született ítéletek jogi súlyával alapozták meg. Ezzel a rögzített viszonyok megváltoztathatatlanságát kívánták elérni, a feudális jogi helyzet és viszonyok átörökítésével téve zárttá jogilag is a gazda státuszt.¹¹

Dunapataj mezőváros polgári kori iratai. Legelőelkülönítési per 1858–1862 (a továbbiakban: IV. 320/b. 2 d.).

⁸ Kalauz 1. (1857) 19. sz. 301.

⁹ Budapesti Hirlap, 1857. december 10. 2.

¹⁰ *Szabad György*: A zsellérilletmény. Agrártörténeti Szemle 29. (1987) 1–2. sz. 1–17., itt: 6.

¹¹ MNL BKVML IV. 320/b. 2 d. A gazdák ellenbeszéde, 1857?. Az úrbéri per ítéleteire hivatkozva tett főbb állítások: a „telkek örökösen lettek kiosztva”, „úrbéri telekre és rendes mezei munkára alkalmas föld nincs több”, a „remanentiákból új telkeket nem lehet szervezni”.

A korabeli jogszolgáltatási gyakorlatnak és szabályozásnak¹² megfelelően a gazdák ellenérvei – elutasítva a számszerűséget – a birtokaránylagosság elvén nyugodtak: „bármennyien legyenek is fejenként azok, akik magukat házas zsellérnek hiszik [...] ők csak 292 úrbéri házhelyet képviselnek, s így csak 36 egész és 1/2 telek utáni legelőbéli illetőséget kaphatnak”.¹³

A perre menő zsellérek által kifogásolt gazdai-elöljárói hatalmi dominancia legszemléletesebben a remanenciális¹⁴ földek ügyében érvényesült. Annak tárgyában a „megváltás költségeit viselő”, de „családsággal kizárt” pataji gyalogpolgárok (házas zsellérek) már 1848-ban a radikálisokkal rokonszenvező Nyáry Pál vármegyei alispáni hivatalához fordultak: „nevezett földbirtokba arányban lévő székeltetésükért esedezve”.¹⁵ Az ügyben akkor nem történt előrelépés. A szóban forgó földek hasznaitól¹⁶ igyekeztek a zselléreket elzárni, mondván: az uraság azokat census ellenében átadta a városnak, így az a vagyonát képezi. A zsellérek 1848-ban éppen a gazdák anyagi áldozatvállalásának, így jogainak a kizárólagosságát vitatták.

A gazdaelit abban volt érdekelt, hogy elmosódjék a köz- és a csoportérdek határa, és önmaga közként való azonosítását a feudális törvénykezés rendszerében hozott ítéletekkel igyekezett igazolni. A „rendes mezei munkára alkalmas” további föld hiányára, az úrbéri perben a remanenciák telkesíthetetlenségére vonatkozó állásfoglalások megfelelő érvet képeztek a változatlanság fenntartására. Mindez a vízállásos, zsombékos határ valóságát és a határhasználat módjának preferenciáit (legeltetés, marhatartás) is tekintetbe vette. Ez az állapot az élet régi formájával együtt csak a lecsapolások következtében, a 19. század második felében számolódott fel a térségben.¹⁷

A közérdeknek a gazdaérdekkel való azonosítását erősítette, hogy ki viseli az igazgatási felelősséget. A volt földesúri birtokot örök áron 1838-ban kezdte el megvásárolni a mezőváros, amire szerzőpénztár is létesült.¹⁸ Annak bevételét, így

¹² *Szabad Gy.*: A zsellérilletmény i. m. 8. A legelőilletmény kérdésében az 1853. évi úrbéri pátens fenn tartotta a korábbi (1836. évi 6. tc. 3.§) jogszabályi elvet, az úrbéri házas zsellérek illetményét teleknyolcadként vette számításba.

¹³ MNL BKVML IV. 320/b. 2 d. A gazdák ellenbeszéde, 1857?

¹⁴ Maradványföld: az urbárium után a telki illetőségen felül megmaradt föld.

¹⁵ MNL Pest Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: PVM) IV. 104-a 2. Pest-Pilis-Solt vármegye alispánjának iratai 1848–1849. Elnöki jegyzőkönyvek 1109/1848. sz.

¹⁶ *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. In: *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Új sorozat 41. Bp. 1967. 21. Az Urbárium rendelkezése szerint a remanencia jobbgyilletménynek minősült, melyből új úrbéres telkeket kellett volna alkotni, ahol pedig a jobbgyok azt nem vették fel, ott elsősorban a kisérdű vagy földtelen zsellérek között kellett volna azt kiosztani. Ezt írta felül az úrbéri per vonatkozó ítélete.

¹⁷ *Bárb János*: Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 16. (1974) 1–2. sz. 213–233., itt: 233.

¹⁸ Pest-Solt megye 1860. évi település–statisztikai leírása i. m. 131.

a vásárlás fedezetét a remanenciális földek egy részének az áruba bocsátása, annak a bérbe adása biztosította.

Az úrbéri kárpótlásra a földtehermentesítési járulék¹⁹ (tehát az emelt kulcsú földadó)²⁰ révén fedezetet nyújtó állam kettős terhet rakott a volt földesúri birtokok zálogba vétele és megvásárlása miatt egyébként is megszorult városra és lakóira. (Pataj sajátos helyzetére mint határukat földesuraiktól 1848 előtt megvásárló, az úrbéri kárpótlási rendszerben károsult községek „típusproblémájára” 1867 tavaszán Ivánka Imre hívta fel a képviselőház figyelmét.)²¹

A perben 1862 nyarán született egyesség, amely kizárólag a legelőilletmény kiadása esetében adott helyt a zsellérek követeléseinek, konzerválva a gazdák számára kedvezőbb helyzetet.²² Az októberi diplomával egyidejű császári leirrattal rehabilitált alkotmányos vármegyei működés keretében gróf Károlyi István egykori Pest megyei főispán is elfoglalhatta a hivatalát. Dunapataj előjárósága, a szomszédos Harta és Solt küldöttségeivel – 1860. november 18-án Dunapatajon szignált – közös üdvözlő feliratában abbéli reményét fejezte ki, hogy a vármegye vezetője „minden osztályzatú szakértő meghívása mellett”, vagyis a társadalom széles rétegeinek a bevonásával fogja a „megye szétrombolt alkotmányos hajóját újra felépíteni”.²³ Az alkotmányosság nemzetegyesítő ideája hatására született nyilatkozat kiterjesztette a helyi pozicionális és vagyoni elithez tartozó csoportok aspirációit. A 48-as folytonosságot képviselni szándékozó alkotmányos vármegyei tisztikar felé tett gesztus nemcsak a 48-as moralitás vonzerejének volt a jele, hanem a belőle következő előnyök lefölözését is magában foglalta.

Az „alkotmányos hevület” lökéshullámai országszerte felerősítették a községi autonómiatörekvéseket, ennek során nem egy esetben verbális vagy fizikai

¹⁹ *Orosz István*: A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon. (Speculum Historiae Debreceniense 5.) Debrecen 2010. 137.

²⁰ *Bernát Gyula*: Az új Magyarország Agrárpolitikája 1867–1914. Bp. 1938. 12. A megszüntetett úrbéri jogosítványokért járó kártérítési összegek forrásait az 1854. január 16-ai pátens jelölte ki. Annak értelmében az ország mindegyik közigazgatási kerületében egy-egy földtehermentesítési alapot hoztak létre, amelyek a volt földesurak részére, a nekik megítélt kártérítési összegek erejéig, 5%-kal kamatozó állami kötvényeket szolgáltattak ki. Az alapok tevékenységéhez szükséges tőke megszerzése az állami földadó pótlékolása révén történt.

²¹ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. kötet. Szerk. Greguss Ágost. Pest 1967. CV. ülésnap 1867. március 18. 329. „Miután az úrbériség megszűnt, D-Pataj városa a zálogban bírt jószágtól a váltásösszeget megkapta; azon birtokrésze nézve azonban, melyet örök áron vett volt meg, a vesztett úrbéresekért nem nyert kárpótlást; de azért a kialakított vételárt fizetni kellett, és ez által a község tetemesen terheltetett. Hasonló helyzetben van hazánkban több község, s így nem csak D-Pataj városának, hanem azok sérelme is orvoslást kíván” – hangzott el Ivánka Imre felszólalásában.

²² MNL BKVML IV. 320/b. 2 d. Az 1862. július 4-ei egyezség. Az abban foglaltak szerint az „egyezkedő felek elismerik és kinyilatkoztatják, hogy Pataj városában és a hozzá tartozó pusztákban sem újabb szabályozásnak, sem pedig tagosításnak nincs helye”.

²³ Politikai Ujdonságok 6. (1860) 48. sz. 753.

erőszakot is elszenvedtek a rendszer kiszolgálóinak tekintett előljárók.²⁴ Ennek nyomán alakultak a helyi igazgatási erőviszonyok, előtérbe tolva a legelőelkülönítési pert kezdeményezőket. A gyakorlat vármegyénként különbözött, Pest vármegye esetében viszonylag széles tere nyílt a népakaratnak: a választásra az „összes nép” felhívva, három jelölt állításának jogával is élhettek.²⁵ Az 1861 februárjában²⁶ lezajlott helyi tisztújításon, a nagy számban megjelenő zsellérséget képviselendő, a keresetet jegyző mindhárom személy tisztségbe emelkedett: Lőrincz István bírói, Záki Sándor és Harsányi Sándor pedig tanácsnoki pozíciót kapott.²⁷ Az időközben felgyülemlett indulatokat azonban már ez sem fékezte. Az 1848-ban még radikális plebejusként megnyilatkozó, ezúttal azonban már a „közös rabiga” idealizáló narratíváját építő Tüzkő Imrében megütközést keltettek a tisztújítás idején tapasztalt inzultusok: „Városunk volt bíráit, kik közül többen legbecsületesebb lakostársaink voltak és 11 hosszú éven át velünk együtt viselték a rabigát, zsarnok kutyáknak kiáltozván, »húzd ki! üsd!« szavakkal bántalmazák.”²⁸ A osztársadalmi fellépést szorgalmazó indítványokat hatálytalanította a társadalmi csoportérdek, békésebb és erőszakosabb eszközökkel egyaránt élve.

A községi „kis forradalom” kiterjedt a társadalmi önszerveződés területére is. Bár az 1852. évi egyleti törvény tiltotta politikai egyesületek alakítását, az 1861-es választások idején már létrejött néhány szervezet az országban (főképp az Alföldön), amely ha nevében került is, valójában politikai véleményformálásra szerveződött.²⁹ A Kisfaludy Társaságot vezető Arany János 1861. február 28-ai beszámolója szólt elsősorban a községben „alakuló olvasói néptársulatról”.³⁰ Végül 1861. június 28-án, Lőrincz István városi bíró elnöklete alatt, 33 személy, 12 előljáró, 11 helyi intelligenciát képviselő fő és 10 közpolgár részvételével megalakult az Olvasó Egylet,³¹ amelyben, mint látható, hatalmi entitásként az előljárásságnak is hangsúlyos részarány jutott.

²⁴ Horváth Zoltán: A községi önkormányzat és a parasztság. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában II. Szerk. Szabó István. Bp. 1972. 565–615., itt: 585–586.

²⁵ Uo. 587.

²⁶ Az esemény időpontját illetően ellentmondások az adatok. A Politikai Ujdonságok című lapban Tüzkő Imre írása azt február 19-re teszi, a községi közgyűlési jegyzőkönyvek szerint ugyanakkor már február 6-án új előljárásság vezette le a soros ülést.

²⁷ Toldi Lóránt: Ellenállók... Politika és paraszti társadalom egy dunamelléki községben (1848–1920). In: Dunapataj a 19–20. században. Szerk. Schill Tamás. Dunapataj 2016. 11–274., itt: 32–33. A hagyományos elit képviselői ennek ellenére sem rendült meg a tizenegy tagú tanácsban, reprezentációjuk aránya és súlya viszont jelentősen csökkent (hét esküdt nyert közülük mandátumot).

²⁸ Politikai Ujdonságok 7. (1861) 17. sz. 265–266.

²⁹ Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidék. Történelmi Szemle 34. (1992) 3–4. sz. 199–230., itt: 219., 223.

³⁰ Vasárnapi Ujság 8. (1861) 10. sz. 119.

³¹ Dunapataji Helytörténeti és Néprajzi Gyűjtemény Pataji Múzeum Archívuma (a továbbiakban: DHNGY PMA) „A 48-as polgári kör fennállásának 50 éves jubileuma alkalmára” szerkesztett történeti

Ráadásul a kör egy 1848-as, lelkészi szószékről alkalmazott gyakorlatot tett meg a közösség politizálási hagyományává.³² Mint a néhány évvel későbbi visszatekintésben olvasható: „tagjai honoratiorok, földművesek, kézművesek, kereskedők; járatunk vasárnapi, gazdasági, politikai, szépirodalmi lapokat, mint csekély tehetségünk engedi, azokra fizetvén elő, hova a többség véleménye hajlik”.³³

Hogy hová „hajlott” ez a vélemény³⁴ közéleti és kulturális vonatkozásban, az a Kossuth emigrációs környezetéhez tartozó, ekkor Amerikában élő mérnök, László Károly (1848-ban honvéd tüzér százados)³⁵ és különösen Ivánka Imre kör-szervező ténykedésével mutatható ki. Ivánka színrelépésével teljesedett ki a közösségben a negyvennyolcas politikai hagyaték mozgalmi lendülete.

Párhuzamos negyvennyolcak

Az 1861. január 7-ei császári „legfőbb határozmány” április 2-ára összehívta az országgyűlést. Csaknem tizenhárom év után így ismét választást rendeztek a dunapataji választókerületben is. A népképviselési követválasztásról szóló V. tc. egyes pontjait a dinasztia igényeinek megfelelően konzervatív irányba módosították, a választóképeséget szabályozó passzusokon azonban nem változtattak. A vármegyei közgyűlés visszanyert legitimitációját Kalocsa városa a választókerületi főhellyel kapcsolatos döntés megváltoztatására igyekezett felhasználni. A február 13-ai közgyűlésen a kisgyűlés által előzőleg helyben hagyott 1848-as gyakorlat ellen Kovács József kanonok, a kalocsai papnövelde intézetének volt igazgatója³⁶

összefoglaló. 1911. (a továbbiakban: történeti összefoglaló) Más adatok szerint az olvasókör induló létszáma 24 fő volt. A kör taglétszáma egy annak működését áttekintő, 1865-ös írás szerint rövidesen a hetven (67) közelébe is felkúszott. Politikai Ujdonságok 11. (1865) 12. sz. 137.

³² „Tudom lesznek, kik ezen nyilatkozatomon megbotránkoznak s azt mondják, hogy szószékről újságot olvasni nem lehet, nem szabad [...] újságot több vasárnapon keresztül a szószékről olvasék, abból a hallgatóságot érdeklő dolgokat megmagyarázám, s mondhatom, ha paptársaim is zavaros korszakunkban azt teendik, többet tehetnek a haza megmentésére, mintha védelmére bármely sok ezereket áldoznának. [...] lelkesítsük, világosítsuk a népet” – olvashatók a nemcsak felvilágosítást feladatának tekintő, de honvédek is toborzó Kiss József pataji ref. káplán sorai. Kossuth Hírlapja, 1848. szeptember 30. 1.

³³ Politikai Ujdonságok 11. (1865) 12. sz. 137.

³⁴ *Schill Tamás*: A dunapataji Kossuth-szobor. Dunapataj 2007. 14. A kör működése ennek ellenére, legalábbis gróf Pálffy Móric, Magyarország helytartójának rendelkezése nyomán, 1861 végén a vármegyétől bekért kimutatás szerint nem esett kifogás alá. Kapy Endre, a vármegyei főispáni helytartója ugyanakkor, a felsőbb engedéllyel nem bíró kecskeméti és kiskőrösi olvasókörökhöz hasonlóan, megszüntetését rendelte el. Mindez a kör gyakorlati működését, minthogy a szervezők korábban sem tekintették lényegesnek működésük törvényessé és hivatalossá tételét, nemigen érintette.

³⁵ *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái VI–VII. Bp. 1891. 833–834. László Károly életrajza. Személyét családi kötelek is fűzték Dunapatajhoz, édesanyja és testvére is a községben élt, az emigráció évei után pedig maga is a községbe települt haza 1867-ben.

³⁶ Religio, 1861. 1. félév. március 30. 245.

tolmácsolta a város kérvényét, s mivel az 1848-as vármegyei döntés opponálásáról volt szó, „föllépését igen kényesnek ismerte el”. A „lakostársai érzelmében” kifejtett érvelése a közgyűlés irányultságát figyelembe véve nem képviselhetett nyíltan felekezeti érdeksérelmet, ezért a lakosság számával és a választás helyének a megközelíthetőségével érvelt.³⁷ Dunapataj főhelyi státuszát azonban a vármegye grémiuma nem változtatta meg, ugyanis céljai is változatlanok maradtak. Ennek megértéséhez vissza kell lépni az időben.

A rendi országgyűléseket felváltó népképviselői rendszert életbe léptető 1848. évi V. törvénycikk Pest-Pilis-Solt vármegyéjét – az önállóan követet küldő községeket nem számítva – tíz országgyűlési követ állításának a jogával ruházta fel. A választókerületi felosztást a vármegyei tisztikar az április 29-én rendezett kisgyűlésen végezte el. A dunapataji kerület megalkotása során a jogalkalmazói grémium nagy mértékben figyelmen kívül hagyta az egyébként nagy döntési szabadságot biztosító törvény iránymutatásait.

Kilenc település összesen 32 161 lakóját sorolták a kilences számú dunapataji választókerületbe.³⁸ Szembeötlő és a vármegyei gyakorlatban példa nélküli volt, hogy a sárközi térségben kulturális-gazdasági centrum szerepét betöltő Kalocsát mint központot mellőzték, holott lakosságszáma csaknem duplája volt a székhellyé tett mezővárosénak. De az is aggályokat vetett fel a kortársakban, hogy a kerület keleti felét alkotó Vadkert (ma: Soltvadkert) és Kiskőrös községek választói csak nehezen közelíthették meg a központot, márpedig a voksokat a korabeli szabályok szerint csak a főhelyen megjelenve lehetett leadni. Így a „lakásuk helyén kívül szavazandó választók könnyebbsége” sérült, ugyanis a főhelyre éppen Kalocsán keresztül, vagy csak jelentős kitérővel északkelet felől, a már szomszédos kerülethez tartozó Akasztón és a pusztákon át érkezhettek a jogaikat gyakorolni szándékozók.

A vármegyei dokumentumok ugyanakkor csak a döntés meghozatalának elveit és a tényét rögzítik, annak a hátteréről nem számolnak be. Erről már a neoabszolútizmus idején, részben a dualizmusban keletkezett sajtóból tájékozódhatunk valamiképp. A konklúziót e tekintetben a Sárköz meghatározó lapja, az 1878-tól megjelenő *Kalocsai Néplap*³⁹ vonta meg a létrejött választókerület „kasza vagy

³⁷ Sürgöny, 1861. február 14. 2.

³⁸ MNL PVML IV. 3-a 1. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 2950/1848 sz. A kilences számú választókerülethez Dunapataj (5204 lakos) mellett a következő nyolc település került: Foktó (2792), Kalocsa (10 171), Uszód (1650), Szentbenedek (1134), Géderlak (1169), Vadkert (3889), Kiskőrös (5079), Ordas (1073).

³⁹ A Néplapot több, rövid életű lapkiadási kísérlet után 1878-ban alapították. Első felelős szerkesztője Haynald Lajos érsek pártfoglaltja, a tanítóképző intézeti igazgató és néppárti politikus, Mócsy Antal (1842–1900) volt.

akasztófa⁴⁰ formájára utaló képalkotásával.⁴¹ E megítélés szerint a vármegyei döntéshozókat kifejezetten felekezeti szempontok vezették, amikor a pataji székhelytől egyébként meglehetősen távoli, de protestáns Kiskőröst és Soltvadkertet a kerülethez sorolták, ezzel ellensúlyozva Kalocsa és az egykori érseki birtokok, a Sárköz északi, katolikus, illetve vegyes felekezetű falvait.⁴²

Az április 29-ei döntést Nyáry Pál alispán sugallhatta, legalábbis ezt sejteti a *Néplap* egy Nyárynak tulajdonított kijelentése, mely szerint: „Kalocsa papi város, nem kell a választás székhelyét oda tenni; nehogy a papok domináljanak fölöttünk”.⁴³

Okkal feltételezhető, hogy az 1848-as gyors és radikális törvényi változások esetleges hatását és következményeit rendszeresen latolgató⁴⁴ vármegyei elit tudatosan járt el ebben az esetben. Az igazgatási pozíciója révén kezdeményező szerepet játszó, többnyire protestáns eredetű, liberális köznemesség, valamint az áprilisi törvényekben a kiváltságai megszüntetését és a befolyása visszaszorulását látó,⁴⁵ hagyományosan Habsburg-hű katolikus klérus ugyanis meglehetősen gyanakvó, olykor ellenséges viszonyban állt egymással. Ez így kellő alapot adott a döntéshez, egyúttal a kalocsai érseki székvárosnak a reakció imázsát kölcsönözte.

A megyei igazgatási elit szempontjából kívánatos (politikai) tartalom meghatározására, a hátország kiépítésére annál is inkább szükség volt, mert a vármegyei választmánynak nagy erőfeszítésébe került a megye nemeseinek és volt jobbágyi lakosságának közös forradalmi platformon tartása.⁴⁶ Az egyensúly megőrzése és a pozícionyerési kényszer komplex, erre a helyzetre szabott jogalkalmazói gyakorlatot szült. A megoldást ezúttal a képviseleti rendszer lokális keretének a létrehozása

⁴⁰ Kalocsai Néplap, 1910. június 4. 1.

⁴¹ Lépcsével a vármegye politikai céljai érdekében az Egyesület Államokban 1812-ben alkalmazott „gerrymandering” gyakorlatához folyamodott, ha nem is tudatos mintaátvétel révén. Lásd *Becky Little*: How Gerrymandering Began in the US. April 20, 2021. (<https://tinyurl.com/mk92nn6u>, letöltés 2021. máj. 11.) Elbridge Gerry, Massachusetts állam kormányzója 1812-ben, a képviselőházi választások előtt olyan tervet fogadott el, amely az ellenfél Föderalista Párt szavazóit egy kerületbe tömörítette, ezáltal biztosítva a demokrata-republikánus párt számára a győzelmet a többi választókerületben. Az átrajzolást követően egy szalamandrára emlékeztető választókerület született, amely képszerű fogalomalkotással a gerrymander nevet kapta.

⁴² Kalocsai Néplap, 1910. június 4. 1.

⁴³ Kalocsai Néplap, 1901. november 17. 2.

⁴⁴ *Spina György*: A vezérmege forradalmi választmánya 1848 tavaszán. *Századok* 98. (1964) 713–754.

⁴⁵ 1848/49 és ami utána következett... Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából. Szerk. Lakatos Andor – Sarnyai Csaba Máté. Kalocsa 2001. 9. A pozsonyi országgyűlésen jelen lévő egyházi rend „részben kényszerből, részben belátásból” hozzájárulását adta az egyházi tizedről és az államvallási státuszról való lemondáshoz, valamint beleegyezett a főkegyúri jogoknak a polgári kormányzat általi gyakorlati érvényesítésébe.

⁴⁶ *Spina Gy*: A vezérmege i. m. 732. A képviseleti törvény előkészületei során a vármegyei választmány tagjai arról értesültek, hogy a nemesség választójogát a jogalkotó korlátozás nélkül fenn kívánja tartani. Ezzel összefüggésben Nyáry Pál másodalispán aggodalmát fejezte ki, hogy a fenntartott kivételezett helyzet „a legtöbb összeütközéseket idézné elő”. Ugyancsak súlyosan megosztó, a „közbátorságot veszélyeztető” körülményként tekintett a választmány a majorsági jobbágyok helyzetének és a szőlődézsma ügyének rendezésére is.

során nem a még bizonytalan, ugyancsak ingatag alkotmányos elkötelezettség, hanem a tradicionális társadalomszervező (és rendező) tényezők revitalizálása kínálta. Jelen esetben ezt a kálvinista felekezeti ígéret, amelynek szervező (és megosztó) erejét a vármegyei reformelit a saját példáján is érzékelhette.

A vármegyei szervező szándék már az 1848. június 28-ai választáson eleven politikai cselekvéssé vált, amelynek végeredménye számszerűen is kimutatható éles szembenállás, polarizáltság lett, s ez – jóllehet részben épp a vármegyei döntés nyomán vált élessé – utólagosan is a megyei kerületszervezési eljárást igazolta. A kalocsai elit Nagy Ignác ügyvéd személyében megkísérelte ugyanis a jelöltjét megválasztatni. Ellenében választói nevében „Safári Ágoston⁴⁷ kiskőrösi birtokos követül Szeles Lajost⁴⁸ ajánlotta: ő biztos többséggel tartotta a mandátumot a megye számára is kívánatos oldalon. Ehhez a pataji választók 612 vokssal (helyben mindössze kettő ellenében), az összes támogató szavazat több mint 40%-ával járultak hozzá, míg Nagy Ignác bázisa csaknem kizárólag kalocsai támogatókra korlátozódott.⁴⁹

1848 nyara nemcsak a képviseleti rendszert, hanem a hadseregszervezést tekintve is érintkezésbe hozta a szabad paraszttá válókat a forradalommal és más társadalmi csoportokkal. A nemzetiségekkel kiújult konfliktus megnyitotta a felelős magyar kormány fegyveres szolgálatának a lehetőségét. Ezáltal az 1848 vívmányaiban olykor csalódott jobbágyság mégis azonosulhatott az új alkotmányos rendszerrel. A mentális távolság- és térképzetet így több egyidejű körülmény alakította, illetve formálta át: a paraszti lét határain belülre *eresszkedett alá* a választási főhely kijelölésével a vármegye képében megjelenő, addig távoli államhatalom.⁵⁰ Így a távolság érzékelése, annak léptéke jelentősen átíródott, a kettő viszonya hierarchikus maradt, még ha a vármegyei „feladatszabás” a szabadság helyi örvévé, helytartójává avatta is a helyi elitet a választókerület kialakításával.

⁴⁷ Safáry Ágoston (1820–1888) birtokos, jogász és táblabíró, 1849-ben Solt járás főszolgabírói méltóságát is betöltötte, a szabadságharc bukása után a kiskőrösi Petőfi-szobor felállításának fő kezdeményezője volt.

⁴⁸ Az 1848. június 18-ai és az 1848. december 17-ei gyűlés jegyzőkönyve. Dunapataji Egyházközség Presbiteri gyűlések jegyzőkönyvei III. 1848–1878.; Az ordasi születésű, kismemes-ügyvéd, Szeles Lajos (1812–1852) a mezőváros ügyvédjeként dolgozott, de a presbitérium és a gyülekezet bizalmát is élvezte, ugyanis előzőleg, még májusban „legszelebbes képviseletet alapján” megtartott követválasztáson (solti egyházmegyére 3-3 rendes és helyettes követ esett) a világi rendet képviselve helyettes követte választották.

⁴⁹ MNL BKVML IV. 320. a 3./ 39. d. Választási jegyzőkönyv a listákkal, 1848. jún. 28. Szeles összesen 1488 szavazatot kapva lett a választókerület első országgyűlési képviselője. Nagy Ignác mind a 904 kalocsai választópolgár támogatását elnyerve összesen 969 szavazattal zárt.

⁵⁰ Márkus István Nagykőrös esetében vizsgálta a *lokális identitás* és az *alárendelt hely* tudatának kérdését, hierarchikus viszonyban értelmezve a mentális távolság- és térérzékelést: „az urak és a gazdák, de kisebb-nagyobb mértékben a többiek is, tudatában voltak a helység régi, városi szabadságának mint valamiféle kollektív rangnak. De élt annak tudata is, hogy ennek a városnak népe, lett légyen szabad és önzetes, sohasem juthatott szóhoz országos ügyekben: azok más, magasabb szinten dőlnek el”. Lásd *Márkus István*: Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével. Bp. 1996. 108.

Ebből táplálkozott a 60-as évtizedben a vármegyei érdekérvényesítési gyakorlat is, a rendi rangsorképzés gesztusainak ismételt erősödésével.

Társadalmi perspektívából a „fent” ereszkedésének inverze játszódott le a nemzetőrség szervezésekor: az alacsony státuszú paraszti népesség közösségét, életterét elhagyva állt jelentős részben önkéntes hadi szolgálatba. Ez utóbbi *határátlépést* a kortársak is érzékelték, sőt adott esetben fenyegetésként élték meg.⁵¹ Az udvarral való kenyértörést elkerülni igyekvő, a kompromisszumos reformpolitika hatályon kívül helyezésétől tartó, a nemesi és polgári tulajdonra rontó hadseregtől viszolygó Széchenyi István grófban a dúló-rekviráló katonaság képét idézte meg a váci nemzetőrtábor Pestre vonulása, amelynek prédájává válik a modernizáció és polgárosodás egyik szimbóluma, a gőzhajó is. „Ivánka őrnagy 10 000 önkéntes élén jön Vácra...»Majd ott veszünk, hol van. Gőzhajót kezeinkbe!» Cenzúrált rabló lesz!” – vélekedett. A pataji szolgálatba lépők esetében az identifikáció elsődleges megsemmélyesítője éppen az említett Ivánka Imre őrnagy lett, aki a mozgó nemzetőrség legfőbb szervezője és a váci nemzetőrtábor parancsnoka is egyúttal.

Draskóci és jordánfalvi Ivánka Imre 1818. december 9-én a Hont megyei Felsőszemeréden született, protestáns köznemesi családban. Apja, Ivánka László Hont vármegyében töltött be főszolgabírói tisztséget. Korai halálát követően a neveléséről és az iskoláztatásáról édesanyja, Péchujfalusi Péchy Petronella gondoskodott.⁵² A soproni evangélikus líceum után a tullni utásziskolában tanult, ahol a honvédsereg későbbi vezetői és főtisztjei közül Görgei Artúrral került baráti viszonyba, Kazinczy Lajos pedig az önkéntes nemzetőrség szervezésekor lett alárendeltje. A 12. (Nádor) huszárezredhez kerülve 1838-ban hadnaggyá, majd főhadnaggyá léptették elő. Később – többek között Alfred Windisch-Grätz altábornagy alárendeltjeként – magasabb parancsnokok mellett szolgált segédtiszt beosztásban.⁵³ 1847 végén kérte, hogy magyar gyalog sereghöz vezényeljék, mondván: „a csapatszolgálatához visszatérni, ismét újonczok és pótlovak tanításával és felszerelésével foglalkozni, gyakran félreeső falvakon tanyázni, nem igen érzek hivatást magamban”.⁵⁴ Kérvényét azonban elutasították, így kezdeményezte a leszerelését.⁵⁵ A döntésre várva az országgyűlés helyszínén, Pozsonyban tartózkodott, ennek folytán a diéta működését övező figyelem, valamint a koronázó városban tapasztalható közéleti pezsgés nagy hatással volt rá. Ekkor került közel

⁵¹ Széchenyi István: Napló. Bp. 1978. 1320.

⁵² Magyarország és a Nagyvilág 2. (1866) 19. sz. 296.

⁵³ Csikány Tamás: Ivánka Imre. In: Népök, hősök, emberek. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának tiszteletére rendezett konferencia előadásai. Szerk. Horváth M. Ferenc – Mándli Gyula – Zomborka Márta. (Váci Füzetek 4.) Vác 2000. 73–82. 74.

⁵⁴ Ivánka Imre: Négyhavi szolgálatom a magyar hadseregben 1848. június végétől október végéig. Bp. 1881.1.

⁵⁵ Uo. Leszerelési engedélyt végül nem kapott.

az új ingereket közvetítő civil (és közéleti) pályához, ott töltött idejét ezirányú kapcsolatainak az építésére használta fel. Mint írja: „A polgári életre készültem. A követek karzatán kísértem figyelemmel a politikai vitatkozást. Megismerkedtem sokakkal a követek és főrendiház tagjai sorából.”⁵⁶

A bécsi, majd prágai kitérőt követően (ahová a június 12-ei felkelést után vezényelték az ezredével) júniustól a felelős magyar kormány szolgálatába állt: június 15-én kinevezték a 2. „rendes nemzetőri” zászlóaljhoz.⁵⁷ Előbb szervezői feladatokat kapott, július 1-ével pedig a többnyire katonai, nemzetőrségi ügyekkel foglalkozó Batthyány Lajos miniszterelnök mellé rendelték elnöki titkárnak.⁵⁸ Augusztus-szeptember folyamán az önkéntes mozgó nemzetőrség egyik fő organizátora⁵⁹ és ezzel az uralkodói jóváhagyás nélküli hadseregszervezés fontos résztvevője lett. Szeptember első napjaiban őrnagyként foglalta el új állomáshelyét, amikor a váci tábor parancsnokává nevezték ki, amely a dunáninneni önkéntesek gyülekezőhelye volt.⁶⁰

Ekkor találkozott először – szervezett keretek között – majdani választókerülete polgáraival is, akik éppen ekkor váltak szabad paraszttá. Ők a község társadalmának a szűkebb, alacsonyabb státuszú szegmensét jelentették, akik nem kis részben ebből merítették plebejus 48-as politikai beállítottságukat.

Szeptember 3-án 39 dunapataji önkéntes csatlakozott a nemzetőrséghez és érkezett meg Vádra.⁶¹ Tüzkő Imre a fegyvert fogók társadalmi helyzetéről szólva a Táncsics-sajtóban megjegyezte: „65 ifjú⁶² ment el már városunkból önkéntes katonának,⁶³ s közöttök csak kettő volt földes ember⁶⁴ gyermeke, a többi mind szegény gyalog polgárok⁶⁵ gyermekei”.⁶⁶

⁵⁶ *Ivánka I.*: Négyhavi szolgálatom i. m. 2.

⁵⁷ Uo. 4–5.

⁵⁸ *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 1987. 183.

⁵⁹ *Csikány T.*: Ivánka i. m. 75–77.

⁶⁰ *Ivánka I.*: Négyhavi szolgálatom i. m. 12.; Közlöny, 1848. augusztus 29. 1.

⁶¹ MNL BKVML IV. 320. a 3./ 39. d. Nemzetőrökkel és honvédekkel kapcsolatos iratok 1848–1849.

⁶² Uo. Előzőleg, a Batthyány-kormány május 16-ai felhívása nyomán tartott toborzás eredményeképp a „magát fegyverforgatásra képesnek érző fiatalság” részéről huszonkét helyi állt be azonnal és küldetett május 28-án a mozgó nemzetőrség pesti táborába.

⁶³ *Szinnyi J.*: Magyar írók élete i. m. 337–338. Kiss József segédlelkész példája mutatja, hogy a felvilágosító és mozgósító tevékenységbe a református egyház félig-meddig intézményesen is belefolyt. Vezetésével mintegy félszáz pataji csatlakozott össze a honvédsereghez, ahová maga is beállva a századosi rangig jutott.

⁶⁴ „Földes emberek”: telkes jobbágyok.

⁶⁵ A közkeletű, Néprajzi Lexikonban is fellelhető meghatározás szerint az igaerő nélkül álló zsellér-elem („gyalogszeres”) értendő rajta, aki gyalogrobot szolgáltatást teljesít. Ez a kötelezettség a pataji zselléreket azonban – majorság hiányában – nem terhelte. Lásd Magyar néprajzi lexikon. Sz–Zs. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1982. 632.

⁶⁶ Munkások Ujsága, 1848. szeptember 24. 422–423. Bevett gyakorlat volt, hogy a jobb módú (tanácsbéli és gazda) szülők gyermekeik helyett más, alacsonyabb sorú fiatal férfiakat fogadtak fel a szolgálatra.

Az utóbbiak társadalmi státuszra utaló öltözetét és küllemét a nemzetőrség – ellátmányozási nehézségek közepette – megerősítette, egyúttal konzerválta. A parancsnoki utasítás ugyanis az önkéntesek számára a célnak megfelelő *polgári* – azaz hétköznapi paraszti – ruházat⁶⁷ viseletét írta elő, a felfegyverzésük is java-részt hadikaszával történt.⁶⁸ Mindez így együtt garantálta a hovatarozás közös élményét is. Tüzkő Imre szavai jelezték, hogy megszületett a nemzeti kérdését tel-jesebben szemlélő, patrióta paraszt-polgár narratívája: „azért harcolunk a ráczok, illyrek ellen, hogy ezutánra azon ismert zsarnokoknak ne húzzuk vonjunk, kik véres verejtekinket ingyen kívánták [...] mi készek vagyunk harcolni a legna-gyobb elszántsággal édes honunkért”.⁶⁹

A községbéliek a sereg jobbszárnyán, Ivánka Imre parancsnoklása alatt átélték az első jelentős hadisikert, a szeptember 29-ei pákozdi-sukorói csatát. Közvetlenül a szabadságharc után ezek a közösségükbe hazatérő veteránok a 48-as eszmeiség hor-dozóivá, közvetítőivé váltak, megőrizve a maguk plebejus negyvennyolc-tudatát.

Ivánka Imre pályáján október vége hozott döntő fordulatot. Windisch-Grätz tábornagy parancsa értelmében az egykori császári tiszteknek vissza kellett volna térniük a „rebelliseknél teljesített szolgálatból” a birodalmi seregbe.⁷⁰ A Kossuth által megfogalmazott válasz kézbesítésére Ivánka vállalkozott, „olyan állás-ban érezvén magát, hogy ismereteinél fogva mint parlamentar tehet valamit”.⁷¹ Visszatérése során, október 26-án azonban Jellačić egységei elfogták, így a 30-ai ezredesi előléptetése fogságban érte.⁷² Minderről és a kiszabadítására tett hiába-való kísérletekről Kossuth Lajos számolt be a képviselőházban. 1849 januárjában ugyancsak Kossuth járt közben Ivánka kiváltása ügyében, de ismét sikertelenül.⁷³

⁶⁷ Bona Gábor: A szabadságharc hadseregének nemzeti jelképei. *História* 25. (2003) 2. sz. 16–19., itt: 18.

⁶⁸ Csikány T.: Ivánka i. m. 77.

⁶⁹ Munkások Ujsága, 1848. szeptember 24. 422–423.

⁷⁰ „Nagy volt az izgatottság és gond a főembereknél, t. i. második felszólítást is intézett Windisch-grätz Móghához és a sorhadseregbeli tisztekhez, hogy térjenek vissza a császári hadsereghez 26-áig, mert azontúl a rebelliseknél teljesített szolgálat mint részvét a rebellióban s a cs. kir. hadsereg ellen elkövetett hűtlenség fog büntettetni”. *Ivánka I.: Négyhavi szolgálatom* i. m. 33.

⁷¹ Kozári Mónika: Egy huszártiszt a főrendiházban. *Élet és Tudomány* 52. (1997) 11. sz. 323–325., itt: 324.

⁷² Bona G.: Tábornokok és törzstisztek i. m. 183.

⁷³ Hermann Róbert: Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnöki iroda kiadatlan iratai 1849-ből. *Hadtörténelmi Közlemények* 105. (1992) 3. sz. 137–162., itt: 143. „Ivánka ezredes kiszabadításának megkísérlésére a kézbesített adatok nyomán igénybe vették 8000–10 000 pft. [...] Kérdés intéztetik a pénzügyminisztériumhoz, mikor lehetne ezt effektuálnunk [...] a nemzet becsülete kívánja, s Ivánka hűsége iránti kötelességünk”. Valamint *Gracza György*: Az 1848–49-iki Ma-gyar Szabadságharcz Története III. Bp. 1894–1898. 58. Mészáros Lázár emlékirataiban megjegyezte: „A kormány többször akarta őt kicserélni Fligelli elfogott tábornoki őrnagyért, sőt később még a két elfogott tábornokot: Roth és Philippovicsot is ráadásul adta volna, de hasztalan.”

Vesztett csata nélkül, távol a demoralizáló, rossz döntésekkel teli időszakoktól, az 1849 nyári csataterektől, königraetzi fogságban érte őt a háború vége. Tovább építette a nimbuszát, hogy a személyét egyes kortársak a Kossuth–Görgei dichotómiába emelték be, ezzel a végzetes konfliktus lehetséges feloldóját vélték látni benne, méltatták kiaknázatlanul maradt kiegyensúlyozó, kompromisszumteremtő képességét. Mészáros Lázár 1848-as honvédelmi miniszter szerint az ő személyében „Görgei ambíciója ellen tekintélyes ellensúly támadt volna”,⁷⁴ míg majdani balközép-béli párttársa, Móricz Pál a Kossuth és Görgei közötti „differenciák kiegyenlítésére” is alkalmasnak vélte személyét.⁷⁵ Ez így mítoszt teremtett köréje, amely a sikeres politikai pályafutásra is képessé tehetette Ivánkát, akár a dominanciátörékvések erkölcsi hitelesítőjeként. Az 1860–1861-ben, ezúttal már a Pest vármegyei tisztikar tagjaként nyílt alkalma teljesíteni ez irányú küldetését, immár a dunapataji választókerületben.

Ekkor – ezúttal a polgári igazgatás közvetítésével – került ismét kapcsolatba ezzel a helyi közösséggel. Az egykori honvédtiszt 1850-ben szabadult várfogságából, majd számos negyvennyolcas exponenshez hasonlóan birtokaira visszavonultan gazdálkodott. Rendszeresen jelentek meg cikkei a *Gazdasági Lapokban*, amelyekben gazdasági fejlesztési lehetőségekkel foglalkozott. Az évtized végén a protestáns egyházak autonómiáját csorbító protestáns pátenst ellen tiltakozva előbb a civil (felekezeti) ellenállásba kapcsolódott be.⁷⁶ A kiterjedt kapcsolati hálójával bírót, egykori haderő-organizátort – aki Teleki László és Kossuth Lajos számára is megfelelő személynek tűnt – később még a fegyveres szervezkedésbe is bevonták. 1861 márciusában a pesti honvédegylettel közösen végzett munkája már a hadra fogható honvédek számbavételére irányult,⁷⁷ emellett a honvédségéelyezés terén bizonyult aktívnak.⁷⁸ Röviddel később, a kedvezőtlen nemzetközi helyzet okán mégis arra jutott, hogy az olasz haderő magyarországi bevonulása nélkül az újabb függetlenségi háború szükségszerű kudarccal végződne,⁷⁹ így felhagyott a fegyveres ellenállás szervezésével.

Legális politikai működése 1860 végétől ezzel párhuzamosan zajlott. Előbb Pest vármegye közgyűlése újbóli összehívásakor, 1860. december 10-én jegyzővé, majd az 1861. január 5-ei tisztújításkor tiszteletbeli főjegyzővé

⁷⁴ Uo. 58.

⁷⁵ Kozári M.: Egy huszártiszt i. m. 324.

⁷⁶ Farkas Katalin: „Régi honvédek” a kiegyezési rendszerben. Az 1848–49-es honvédegyleti mozgalom története a kiegyezéstől az 1880-as évekig. Hadtörténelmi Közlemények 130. (2017) 1017–1055., itt: 1035–1036.

⁷⁷ Uo. 1036.

⁷⁸ Magyar Életrajzi Lexikon I. A–K. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1967. 785. 1600 forintnyi „évdíját” szegény sorsú honvédek javára ajánlotta fel.

⁷⁹ Kozári M.: Egy huszártiszt i. m. 324.

választották.⁸⁰ A vármegyei tisztkart képviselte, amelynek a pataji előljáróság hódoló feliratát címezte. Mint a tisztviseelő- és birtokos elit szilárd 48-as reputációval bíró tagja, jelöltté válása révén a vármegyei érdekérvényesítési mechanizmust működtette.

Utóbbi szempontból figyelmet érdemel az is, hogy az egyes társadalmi csoportok mekkora szerepet játszottak mindebben. A március 15-én befejeződött összeírás során 1015 helyi lakos választóképeségét állapították meg, amely a teljes korszakot (1910-ig) vizsgálva bizonyítottan a második legmagasabb számot jelentette a választókerületben. Térségi összehasonlításképpen: a magukat lajstromba vevők száma lényegében megegyezett a 40 000 lakosú Kecskemét választóival (1011 fő).⁸¹

Habár nincsenek pontos adataink a tárgyévbeli lakosság számáról, az 1857-es adatfelvételt (amely pusztákkal együtt 5 és félezer lakost rögzít)⁸² és a demográfiai tendenciákat figyelembe véve a helyiek mintegy 18-19%-a⁸³ vált jogosulttá szavazata leadására. A jegyzék 265, telekhányada⁸⁴ alapján jogosultságot nyert gazdát nevesít. A lajstrom, amelyet az írásképi és fogalomhasználati sajátosságok alapján ítélve legalább ketten készítettek, 211 fő esetében az ingatlan-küszöbértéket (legalább 300 forint) tünteti fel, míg 333 fő esetében inkább a társadalmi státuszra utaló „házas” megjelölést alkalmazza.⁸⁵ A két kompatibilis, a dokumentumban egymást (ki) váltó fogalom használata arra mutat, hogy ez a két csoport valójában egyet alkot. Alappal feltételezhetjük, hogy a választóközönséget a közéleti, valamint birtokszerzési- és rendezési törekvésekben egyaránt aktív, magukat továbbra is házasszellekként nevesítő csoportja határozta meg. Az ingatlan értéke alapján jogot nyertek csoportját azonban pontosan szegmentálni és számszerűen lehatárolni nehézséget jelent, ugyanis a jegyzék összeállításáról általánosan elmondható, hogy a több kritériumot is teljesítve szavazati jogot nyerő egyén neve mellett – a jelentkező személy vagy a bizottság döntésének függvényében – csak az egyik szempont szerepelt. A lajstrom csak az adott követelmény teljesítését rögzítette, hogy a választópolgár azt mennyivel múlta felül, már nem. Mindemellett a vagyoni-jogi státusz nem volt

⁸⁰ *Galgóczy Károly*: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. Bp. 1876. 57.

⁸¹ *Péterné Fehér Mária*: Az 1861. évi országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten. Bács-Kiskun megye múltjából 12. (1993) 201–249., itt: 235.

⁸² Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1993. 145.

⁸³ A választástörténeti szakmunkák már a dualizmus korára vonatkozóan a lakosság 5-8%-ára teszik a jogosultak arányát.

⁸⁴ MNL BKVML IV. 320. b 1./ 2. d. Országgyűlési választói névjegyzék 1861. A jegyzék körülbelül harmadánál tapasztalható váltás az írásképi és a fogalmi használatban. Eleinte pontosabb a meghatározás (a teleknegyedert feltüntetve), majd egyre inkább (bár továbbra is vegyesen alkalmazva) a „telkes, földes”, illetve a „fertyály” megjelölések dominálnak.

⁸⁵ Uo. Az említett szerkesztési-módszertani váltás ebben az esetben is tapasztalható, sőt még karakteresebb. A hivatalosabb formulát akkor váltja a „házas” megjelölés, ugyanakkor egy ízben a „házas 300 ft” bejegyzés is szerepel.

minden esetben megfeleltethető a „tudati” státusznak. Az egykori házasszellek politikai aktivitásának mértékére tehát csak korlátozottan következtethetünk.

Mindenesetre fokozott részvételi hajlandóságuk nem független a birtokszerzés terén kifejtett aktivitásuktól, részvételüket pedig ösztönözhetette, hogy az összeírás és a választás ezúttal jóval a nagy nyári mezőgazdasági munkák előtt zajlott. Számuk a jegyzékben 1848 nyarához képest három és félszázról közel 70%-kal nőtt. Az iparos-kereskedőként jogélvezővé előlépők esetében is jelentős, több mint háromszoros volt⁸⁶ a növekmény (19-ről 60 főre).⁸⁷ Mindez szintén figyelmet érdemel, politikai aktivitásuk, rendszerint radikális 48-as indíttatású megnyilvánulásai az 1860-as években ugyancsak – közéletileg is – láthatóvá tették csoportjukat.

A határozati párti programmal fellépő Ivánka Imre ellenében a „civil” forradalmi szereplő Sörös Imre (1817–1887), helybéli katolikus plébános kívánta megmértenetni magát. Az ő fellépéséről nem állítható biztosan, hogy az érseki szék sugalmazására történt, ám miután a vármegye elgáncsolta a kerületi székhely áttételének kísérletét, az ő személye kínálta a felekezeti és a világi kalocsai elit számára annak a lehetőségét, hogy befolyást szerezzen. Ebben döntő jelentőséggel bírt, hogy Sörös Imre személye egyszerre testesítette meg a 48-as erkölcsiséget, egyúttal, egyházszervezeti reintegrációja nyomán, a fegyelmi szabályokat és normákat.

Az 1848-as változások támogatójaként Sörös a forradalom időszakában feljebbvalójával, Nádasdy Ferenc érsekkel, majd a császári hatóságokkal is többször konfliktusba került. Több alkalommal kapott érseki feddést az egyházi törvények és tradíciók megsértése, világias felfogása miatt. A cári intervenció idején, 1849. június 21-én a kalocsai főszékesegyházban mondott, elhíresült lázító beszéde után 1850 őszi letartóztatásáig Dunaföldváron és Felső-Bácskában bujdosott, majd megjárta Josephstadt börtönét is.⁸⁸ 1856-ban kegyelemmel szabadult.⁸⁹ Kanosszája⁹⁰ után visszatérhetett ugyan a papi pályára, 1858-ban azonban csupán

⁸⁶ MNL PVML IV. 190. 2. d. Dunavetési Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1854–1860. A járási szolgabírói hivatal (ipartársulat alakítását előíró) rendeletére 1860. május 31-én a község elkészítette a helyi iparosok és kereskedők jegyzékét. Eszerint helyben 143 személyt írtak össze. A takácsok céhe 1755, a csizmadiáké 1779 óta működött Dunapatajon (lásd *Szádeczky Lajos: A céhek történetéről Magyarországon*. Bp. 1889. 112.); 15 izraelita kereskedő mellett 47 takács, 17 ács és kőműves, 13 csizmadi, 12 molnár, 8 szabó, 6 asztalos, 5-5 kovács és bognár, 4-4 fazekas és lakatos, valamint 1-1 sütő-, kádár-, illetve ablakosmester élt és dolgozott a községben.

⁸⁷ MNL BKVML IV. 320. b. 1./ 2. d. Országgyűlési választói névjegyzék 1861.; Az említettek mellett hét egyházi személy és értelmiségi, nyolc „régijogon” választó, valamint 125, legalább évi 100 forint jövedelmet kimutatni tudó személy nevét is lajstromba vették a korabeli összeírók.

⁸⁸ 1848/49 és ami utána következett i. m. 86–88., 225. A vádak szerint Sörös Imre a papi nőtlenség és a „szent engedelmisség” ellenében lázított, és a gyónás szükségességét tagadta. Rádásul gyakran polgári ruhában mutatkozott.

⁸⁹ Családi Lapok 5. (1856) 19. sz. 649–650.

⁹⁰ Religio, 1856. 2. félév. augusztus 23. 128. Sörös Imre egyházi pályára való visszatérésének feltétele lehetett, hogy a katolikus közösség előtt revideálja korábbi nézeteit, amit augusztus 16-ai

a szerény presztízsű és kedvezőtlen anyagi helyzetű, bár a létszámában gyarapodó dunapataji katolikus gyülekezetnél lehetett adminisztrátor. A korábbi harcos forradalom pártoló magatartása ellehetetlenült a közben elszenvedett retorziók miatt, a helyi katolikus iskola működtetése révén azonban érzékelhető közösségi megbecsülést vívott ki magának. Egyházi pályáját alulról kezdte, de az érseki szék közelében igyekezett magát újjáépíteni. 1861-es fellépése a csendes konszolidáció feladását eredményezte, ezúttal szembekerülve az alkotmányos vármegyei elittel.

A két jelölt rivalizálását erőtlenné tette, hogy Sörös Imre végig az érseki szék „gyenge” jelöltje maradt. A főpásztor nyíltan nem is deklarálta saját támogatottjaként, az érsek e tekintetben nem is konkurálhatott a világi elittel. Kettejük imázsát a kampány dinamikája formálta. Ivánka a paraszthadakat vezető, megvesztegethetetlen pákozdi győzőként mitizálva – a klerikális törekvések eleven gátjaként – a választókerületet szervező 1848-as szándékok reprezentánsa, annak fő letéteményese lett.

Ivánka Imre erkölcsi fölényét a megfellebbezhetetlen kossuthi hitelesítés biztosította, ellehetetlenítve minden személyét érintő fenntartást.⁹¹ Ezt példázza a schwechati elfogása körülményeinek⁹² ügyében idézett nyilatkozat is: „a dunapatajiak fel is hozták ezt tizenkét év múlva képviselőválasztásnál. [...] Kossuth Lajos egykorú nyilatkozatát felolvastam, melyben a kormányzó Ivánka elfogatása fölött sajnálatát kifejezte, egyszersmind kijelentette, hogy kész volna a nemzet nevében a jeles hazafit egy millió forintért is megváltani. Mire nagy éljenzés kerekedett.” – idézte fel a *Kalocsai Néplap*.⁹³

Sörös Imrét, a „nép jelöltjét”⁹⁴ pedig ismét a tekintélynek ellenszegülő plebejus hős tulajdonságaival felruházva jelenítik meg. Támogatói által a teljes választási eljárást és magát a kampányt sérelmező beadványból kiderült, hogy a *nép* a

nyilatkozatában meg is tett: „mitsem óhajtok forróbban s őszintebben, mint a kath. egyháznak mindenkor hű fia maradni, azon szerénységnél fogva is, mely az egyházi férfinak oly igen szükséges keléke, ezennel kinyilatkoztatom, miképp én saját egyéni nézetemet, az ő bölcsebb s egyetemiebb véleményöknek, a mondott kérdéseket illetőleg önkényt és szívesen alárendelem, s az akaratlanul történt hibát őszintén sajnálva elismerem”.

⁹¹ Kalocsai Néplap, 1901. november 17. 3. Kossuth megidézésével nem konkurálhatott az ellenjelölt 48-as pártfogója sem: „Boros Imre volt honvéd és későbbi keczeli plébános beszédje [következett – megjegyzés tőlem T. L.], melyet Sörös Imre második jelölt érdekében tartott, de hiába.”

⁹² Mindez Ivánka Imre pályájának visszatérő motívumává vált, később ugyanis – immár mérsékeltebb politikusként – Pulszky Ferenc utalt meglehetősen pikírt hangon Ivánka „folytonos” fogságba esésére: „Ivánka Imrét csakugyan üldözte a sors, már a pákozdi csata kezdetén is szerencsétlenül elfogatott Jellásich serege által, s csak a csata után került vissza, most ismét a csata előtt fogságba esett, s nem vehetett részt az egész szabadságharcban. Katonai pályája véget ért, puskaport nem szagolt, golyót nem hallott füttyülni, s osztrák várfogságban szenvedett, midőn társai babért arattak.” *Pulszky Ferenc: Életem és korom*. Bp. 1884. 401.

⁹³ Kalocsai Néplap, 1901. november 17. 3.

⁹⁴ Sürgöny, 1861. március 31. 2.

vármegyei elittel került szembe: „Pestmegyének néhány vezérszerepet játszó tagja kimondá, hogy különösen [...] a Dunapataji választó kerületben Ivánka Imre volt honvédeztredesnek okvetlenül meg kell választatnia [...] a járásbeli főszolgabíró körlevelet bocsátott ki, melyben a községi előjáróknak meghagyatott, mikint Ivánka mellett mindent elkövessenek.[...] a megyei esküdt járta be a falvakat dobszó mellett, sőt némely templomokban is kihirdettetett, miszerint Ivánkát meg kell választani.”⁹⁵

A választások után, a sajtóban szélesebb nyilvánosságnak szánt állításokból kiderült, hogy melyik felekezet intézményes fellépését sérelmezte a Sörös-tábor. A felekezeti ellentét, amelyet a vármegyei reformelit 1848-as döntése a függetlenség–megalkuvás ellentétpár többletjelentésével látott el, Sörös Imrét a pecsovics pap szerepére szorította, és ezzel a személyét kiszolgáltatta a korabeli karaktergyilkosságnak. A tudósítás szerint „jó viz volt a malomra azt mondani, hogy az majd nemcsak nem fogja kieszközölni, hogy a papi uradalom által törvényesen birtokba vett földilleték⁹⁶ a népnek ismét visszaadassék, hanem még pártolandja is a papokat”.⁹⁷ Ezzel együtt a „kisdéd vörös tollas”⁹⁸ Sörös-támogatóktól a pártba szerveződés képességét is megvonták: „Csendes békében történt a választás, pártok nem voltak, mert 300,⁹⁹ többnyire papi személyt és az ehhez tartozókat, 4000 ellenében pártnak nem nevezhetek.”¹⁰⁰ A fenti motívumok az alábbi, Ivánka-párti dunapataji kálvinista középparaszt füzetében fennmaradt kortesvers egy-egy strófájában értek össze:

„Meg ne hagyja magát senki
A papoktól vesztegetni
Kinek szíve jogért dobog
Jöjjön, merre zászlónk lobog

Nem kell Sörös tisztelendő
Legyen otthon mert úgy illő
Hős Ivánka légy követünk
Harcban-békében követünk

⁹⁵ MNL OL K2 1861–1865-ös országgyűlés. III. t. 2. cs. 69. (a továbbiakban: MNL OL K2 III. t. 2. cs. 69.) A Sörös-pártiak beadványa, 1861. márc. 27.

⁹⁶ Földilletőség, amely az érseki uradalomnál maradt, vagy arra szállt vissza.

⁹⁷ Sürgöny, 1861. március 31. 2.

⁹⁸ Politikai Ujdonságok 11. (1865) 15. sz. 232.

⁹⁹ A benyújtott óvást mintegy 430 választó írta alá.

¹⁰⁰ Hölgyfutár, 1861. április 13. 360.

Kinek nincsen becsülete
 Pénzért eladó a lelke
 Álljon a petsovits részre
 Megveri az isten érte”¹⁰¹

Az 1861. március 26-án rendezett választáson Földváry Gábor Solt járási főszolgabíró elnökölt, aki négy évvel később ismét Ivánka Imre útját egyengette a törvényhozás felé. Ivánka Imre – formálisan – egyhangúlag nyerte el a kerület mandátumát. Az „összes tisztviselői kar” erőszakos fellépését¹⁰² kifogásoló Sörös-párt azonban óvást nyújtott be. A Sörös-párt álláspontja szerint lényegében az igazgatási elit teljes vertikuma és súlya nehezedett az „alkotmányos” akaratnyilvánításra: „eléggé legyen megjegyezni, hogy a bizottmányi elnök úr [Földváry Gábor – T. L.] egyike volt Ivánka főbb pártolójának, és hogy az összes tisztviselői kar, minden községi előjárók – még ott is, ahol az egész község más párton volt – Ivánka pártiak voltak, azon hitben lévén, hogy a hatalomnak itt is engedelmeskedni kötelesek”.

A dokumentum (az összefoglaló beadványhoz hasonlóan) a választás pataji helyszínén nemcsak ellenséges hangulatról, de tettegességről is beszámolt: „a választói helyen volt választók által azonnal megtámadással fogadtattunk, zászlóink letéptek, botokkal jött ellenünk a választók egy része a verekedést tetteleg megkezdte s a vérontásig vitte”.¹⁰³

A hatályos jogszabály értelmében, tíz választó nyilatkozata esetén még a voksolás napján is lett volna lehetőség Sörös Imre hivatalos jelölti felléptetésére,¹⁰⁴ az incidens nyilvánvalóan ennek az ellehetetlenítésére irányult, a választási elnök közreműködésével. Az esetet taglaló Ruszoly József arra a következtetésre jutott, hogy az elnöki asztalt körülálló Ivánka-hívek a szavazást kérő ellenpártbéli személyeket egyszerűen elzárták attól, hogy az elnök közelébe jussanak.¹⁰⁵

¹⁰¹ DHNGY PMA. Egy dunapataji református középparasztnaplójából származó Ivánka-párti kortes vers. 1861.

¹⁰² Sörgöny, 1861. március 31. 2.

¹⁰³ MNL OL K 2 III. t. 2. cs. 69. A Sörös-párt választás napján, 1861. márc. 26-án, de. 10 órakor benyújtott óvása.

¹⁰⁴ Az 1848. évi. V. tc. 30.§-a rendelkezése szerint amennyiben legalább tíz választó nem nyilatkozott a szavazás megtartását kérve, a választási elnök az általa megnevezett jelöltet egyhangúlag megválasztott országgyűlési képviselőnek nyilvánította.

¹⁰⁵ Ruszoly József: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Bp. 1999. 200.

A választás társadalmi meghatározói és képviselőházi utóélete

A választás során megnyilatkozók a helyi közösségek, a hatalmi centrumok, valamint az országos politikában érdekelt asztaltársaságok viszonylatában érzékeltették az események, folyamatok dinamikáját. Az érseki szék nyilvánvaló ambícióit jelezte Rézler György érsekuradalmi jószágkormányzó¹⁰⁶ fellépése, aki a két tiltakozó beadvány esetében nyitotta, majd zárta a kalocsai aláírók sorát. Az óvás esetében Szabély Antal (1822–1911), kalocsai vízügyi mérnök, egykori 48-as honvédszázasos, a kalocsai világi elit egyik véleményvezére lett a fő hangadó. A későbbi lapszerkesztő, függetlenségi párti országgyűlési képviselő (1878–1881),¹⁰⁷ 48-asként kissé kényes helyzetében a főpásztori széket illető óvatos magatartásával és olykor alkalmi szövetséggel keresett oldást. A mintegy négyszázharminc tiltakozó¹⁰⁸ között túlsúlyban voltak a kalocsai és szállásbéli személyek, de néhány tucatnyi pataji aláíró is szerepelt köztük. Az utóbbiak különböző vagyoni és foglalkozási csoportokat képviseltek, köztük földes gazdák épp úgy találhatók, mint zsellérek vagy iparosok (az utóbbiak valamivel nagyobb számban). Az mindenesetre elmondható: az általuk reprezentált családok szinte mindegyike a katolikus felekezethez tartozott.

Már a 18. századi pataji társadalomról is született olyan elemzés, amely némileg sommásan „valóságos apartheid rendszerként” értelmezte¹⁰⁹ a kálvinista túlsúlyú község társadalmában élő katolikusok helyzetét. Mindenesetre elmondható, hogy a fokozatos és számszerű katolikus térnyerés¹¹⁰ mellett is tartósan érvényesült a felekezeti–intézményes elkülönülés. A katolikus közösség vagyoni státuszoktól részben független társadalmi enklávét alkotott, a kálvinista közösségen kívül. Társadalmi–felekezeti háttérük érzékelhetően (vármegyével szemben álló) politikai ellenpólushoz vonzotta és kötötte a csoportjukat.

Ők nemcsak a kálvinista dominanciájú igazgatáson álltak kívül,¹¹¹ de az elöljárósággal nagyfokú személyi átfedést mutató, a többségi társadalom számára

¹⁰⁶ Kalocsai Néplap, 1901. november 17. 3. Az érsek bizalmi embere személyében is célpontjává vált az erőszaknak, mint a kalocsai sajtó emlékeztetett: „a választás alatt kezdett verekedés a zasztói korcsmánál folytatódott, hol többek között Rézler György akkori érsekuradalmi jószágigazgató is bántalmaztatott”.

¹⁰⁷ *Asbóth Miklós*: Kalocsai életrajzi mutató – befejezett életművek. Kézirat. É. n. (<https://tinyurl.com/y6485t2w>, letöltés 2022. okt. 28.), valamint Magyarország, 1911. április 2. 10.

¹⁰⁸ Egyes nevek mellett szerepel a „választó” megjelölés, a személyek többsége esetében csak a nevet tüntették fel, olykor kézjegyként az „X” kiegészítéssel. Tehát erősen kétségesnek tűnik, hogy minden tiltakozó egyúttal választásra is jogosult volt.

¹⁰⁹ *Taba István*: Pataj 1728-ban. *Cumania* 9. (1986) 75–112., itt: 82.

¹¹⁰ Az érsekuradalommal szoros gazdasági és kulturális kapcsolatban lévő szállásokról folyamatos volt a községbe költözés.

¹¹¹ A tanácsban az 1860-as évektől rendszeresen helyet kapott ugyan a közösség egy-egy képviselője, de szélesebb reprezentációjukat a többség inkább akadályozta.

viselkedési normákat szabó, valamint az azok betartása felett őrködő presbitérium működése és hatása is erősítette ezt a párhuzamos struktúrát. A vármegyei igazgatás erre a tradicionális megosztottságra a politikai akaratnyilvánítás útján vetítette ki a maga preferenciáit, konzerválva a szóban forgó társadalmi törésvonalat. A vármegyei elit idejekorán felismerte ugyanis a *helynek* mint a szavazatok leadása helyszínének kiemelt jelentőségét, ugyanis nemcsak az 1861-es, hanem a következő választások is megmutatták, hogy aki azt uralja, az társadalmi mozgósítással és hivatali segédlettel döntő pozícióelőnyre tehet szert.

A megosztottság hosszú távú hatásait példázta ugyanakkor a polgári önszerveződés. A következő évtizedben, 1872. januárban alakult községi politizáló „ellenegylet”, a kálvinista-negyvennyolcas többség szerveződési mintáját követő Haladási Olvasókör¹¹² ugyanis a kulturális-közéleti elkülönülés újabb deklarációja lett.¹¹³

A megválasztott képviselő, Ivánka Imre, habár a radikális fellépést támogató és kifejező plebejus indulatok haszonélvezője volt, kevésbé a helyi csoportérdekek képviselőjét, inkább az átfogó, polgárosító folyamatok előmozdítását tekintette feladatának. Eszményképe, aminek többször is hangot adott, a kiművelt, autonóm polgár volt. Ezt erősítette az 1865-ös (olvasó) egyleti beszámolóban is szereplő adománya: „26 darab könyvvel volt szíves könyvtárunk megalapításához járulni”.¹¹⁴

Meglehetősen hosszas vita alakult ki a Képviselőházban mandátuma átvételéről 1860. május 1-jén. Besze János, határozati párti képviselő köztudomású tényként hivatkozott a választási manipulációra, és hangsúlyozta: „a közhir szárnyán és országszerte tudva van, hogy a választás erőltetett volt”.¹¹⁵ Az igazolást támogató határozati párti vezérférfiak – többek között az Ivánka Imrével szoros szövetséget és jó személyes kapcsolatot ápoló Tisza Kálmán és Böszörményi László – érvelésének fókuszában az állt, hogy a szavazást kérők jelentékeny része jog szerint nem is volt választó.¹¹⁶ Megalapozottan merülhetnek fel kétségek az aláírási íveken szereplő személyek jogosultságát illetően, akik jelenlétére magyarázatul

¹¹² MNL OL K150 326. cs. 13970/1874. Polgári kori egyesületek. A Haladási Olvasókör 1872 januárjában kelt alapszabálya. Vajda János, a korábbi, katolikus mezővárosi esküdt elnöklété alatt működő kör alapszabálya – beszédesen – feloszlása esetére az egyleti könyvtár római katolikus iskolába történő „betételéről” rendelkezett.

¹¹³ Katholikus Néplap, 1872. március 13. 85. „mi lehet oka annak, hogy a katolikus atyafiak által alakult olvasóköröknek a »haladás« címét adták? Ezen kérdés megfajtása foglalkoztatja jelenleg városunkban lakozó református atyafiakat. [...] mert attól tartanak, hogy a kevés, de összetartó katolikus-ság olvasókörében követeket jelöl, és a leendő választásban hatalmas anti-irányista leendő, s megvallva az igazat, ez utóbbiban nem is csalatkoznak”. A közösségi kulturális cél a következőképpen fogalmazódik meg: „mi is haladni akarunk [...] t. i. a jó szellemben beszívott ismeret-, tudománnyal, mit mi, melőzve a sok haszontalanul összeírt egyházellenes lapokat, jó irányúakból vélünk meríteni”.

¹¹⁴ Politikai Ujdonságok 11. (1865) 12. sz. 137.

¹¹⁵ Az 1861. év április 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselő házának naplója. I. kötet. Szerk. Hajnik Károly. Pest 1861. XV. ülésnap 1861. május 1. 82.

¹¹⁶ Uo. 83–84.

szolgálhat a jogtudatosságot erősítő rutin hiánya mellett az is, hogy egyes csoportok zajos fellépésük erejétől a jogélvezet hiánya ellenére is a választás befolyásolását remélték. A kerületet illetően kínálkozik 1861 és 1869 párhuzama: a vármegyei-járási-községi igazgatási elit által ignorált, szalonképtelennek tekintett csoportok határozott igényt formáltak arra, hogy a választást fórumukká tegyék. Az elit reprezentánsai 1861-ben viszont még Ivánka Imre köré vontak védőhálót, így téve illegitimé a tiltakozást.

Ivánka Imre az 1861. április 6-án, Budán megnyíló országgyűlésen a Teleki László vezette, majd Tisza Kálmán közreműködése nyomán sokkal taktikusabb és mérsékeltabb irányt vevő Határozati Párthoz csatlakozott. A majdani kormányfőt a politikai tér átalakulása során a Szabadelvű Pártba is követő képviselő az 1861–1862-es közéleti-politikai működését így idézte fel két évtizeddel később: „A lehető legnagyobb erélyt fejtettük ki az ellentállás rendszeresítésében, míg 1862. május 18-án az Alianzában azon nevezetes »Progetto«¹¹⁷ jelent meg, mely felett e napokban Kossuth Lajos és Jókai Mór vitatkoztak. [...] nem is vonom kétségbe a kormányzó jó szándékát; de [...] e percztől vége volt az egyetértésnek, és igen sokan [...] kimondották, hogy ha az emigráció ennél jobbat hozni nem képes, inkább megalkudnak a körülményekkel”.¹¹⁸ Ivánka Imre 1881-ben írt sorai arról vallanak, hogy a választókerületbe történő visszatérésekor megalkotta a pragmatikus politikus önképét, ezzel magyarázva szakítását a kossuthi értelem-ben vett radikális 48-as politikával.

Apály és aszály – társadalmi-képviselési visszarendeződés

A képviselőházi feliratot elutasító Ferenc József 1861. augusztus 22-én feloszlatta az országgyűlést, röviddel később a kancellária utasítására a képviselési intézményrendszer alsóbb fokán, vagyis az ország megyei törvényhatóságaiiban is véget ért az alkotmányos élet. A Pest-Pilis-Solt vármegyei bizottmány szeptember 29-re tűzte napirendjére a feloszlatastról született felsőbb döntés megtárgyalását, ám a közgyűlést a megyeháza udvarára benyomuló katonaság lényegében szétzavarta. Ezt követően a tisztikar lemondott. A megyebizottmány működését mintegy keretbe

¹¹⁷ 1862. május 18-án a Milánóban szerkesztett L'Alleanza című lapban Helfy Ignác, egyébként kossuthi jóváhagyás nélkül, megjelentette a Dunai Konföderáció tervét. Lásd *Varga Dániel*: A Duna-konföderációs terv előzménye. II. Programma Ungherese. Századok 156. (2022) 563–584., 581–582.

¹¹⁸ *Ivánka Imre*: A Dunapataj-i kerület tisztelt választóihoz. Bp. 1881. 4. Utóbbi mondatai – amelyek 1881-ben, az immár szabadelvű párti Ivánka Imrének a dunapataji választókerületbe való visszatértekor születtek – világosan mutatták, hogy a tőle 1869-ben elforduló egykori támogatói számára szükségesnek tartotta tisztázni politikai mérséklődését-irányváltását. Mindennek az 1860–1870-es évek fordulóján politikailag „nagykorúsodó” képviselő igyekezett is megfelelni, működésében a következetességre és a pragmatikusságra helyezve a hangsúlyt.

foglalva a pataji előljáróság az aláíró városi bíró személyével újfent csatlakozott egy méltató nyilatkozathoz, amelyet a solti járás felső községeinek vezetői október 6-án vetettek papírra. A vármegyével való szolidaritást és „hűségesküt” a forradalmi ethoszból való részesedéssel ellentételezte a maga számára a helyi elit. Mindez az igazodás és az önreprezentáció egyidejű, fontos (szimbolikus) mozzanata volt.

„Vérző honfi kebellemmel értesültünk a magas kormány azon rendszabályáról, melynek folytán [...] a megyei közbizalmát bíró s törvényesen alakult tisztikar az önkény szolgáljává nem süllyedhetvén, lemondásra kényszerítettetett; [...] ama férfiakban, kiket bizalmunk a megye kormányzatára emelt, nem csalódtunk. [...] Mert alkotmányos tisztviselők rólunk, nélkülünk nem intézkedhetvén, jobbnak tarták velünk szenvedni, mint felettünk uralkodni.”¹¹⁹

A helyi előljáróság és közösség már az igazgatás alkotmányos kereteinek megszüntetése előtt szembesült a nyomásgyakorlással. Miután a vármegye – országgyűlési megajánlás híján – elutasította a központilag kivetett adó behajtását, az „egzekúció” 1861 szeptemberében elérte Dunapatajt is. Az előljáróság szeptember 26-ai ülésén „az országos alkotmánnyal meg nem egyeztethető, törvénytelen” adó beszédését hazaárulásnak bélyegezte ugyan, de belátta, hogy eszköztelen a „zsákmányoló katonai hatalommal” szemben. Annak érdekében, hogy az „erőszakos hatalom túlságos nyomása alól a község mielőbb megszabadíttassék” – az „adó” kifejezés szándékos mellőzésével „birtokaránylag kivetett”, a „lakosságtól felveendő önkényes kölcsön” mellett döntött.¹²⁰ Azonban a magánszemélyek által nyújtott kölcsönök és kintlévőségek¹²¹ behajtása után mindössze a követelés kétharmada¹²² állt rendelkezésre a községi pénztárban.¹²³ Az október 30-ai közgyűlés ekképp határozott: a „császári adót illetőleg az egész lakosság hátralékban van [...] [így] a katonatartási és élelmezési teher” legyen közös, s az a „lakosokra személy és vagyonaránylag kivetessék [...] s ez által a katonatartó lakosok kártalaníttassanak”.¹²⁴

Mindez pedig a zsellérség korábbi szószólója, Lőrincz István ténykedéséhez kötődött, aki bírói tisztségében feladni kényszerült a csoportérdek kizárólagos

¹¹⁹ Pesti Napló, 1861. október 12. 2.

¹²⁰ MNL BKVML IV. 320. b 1. Az 1861. szeptember 26-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

¹²¹ MNL BKVML IV. 320. b 1. Az 1861. október 10-ei közgyűlés jegyzőkönyve. Az előljáróság a válságos helyzetre megoldást keresve, a korcsmák és mézsárszékek haszonbérleti díjai, valamint ház-, jövedelem- és földadó után fizetendő adó, illetve a föld-árenda tartozások behajtását is elhatározta.

¹²² MNL BKVML IV. 320. b 1. Az 1861. november 7-ei közgyűlés jegyzőkönyve. A november 5-ei érkezésekor azonnali, erőszakos végrehajtással fenyegető bizottmányt végül csak rendkívüli anyagi áldozatvállalás mellett, 5000 forint kölcsön felvételével lehetett eltéríteni szándékától. Az előljáróság kötelezettséget vállalt arra, hogy az adótartozás fennmaradó részét tizennégy napon belül kiegyenlíti, valamint a dunavécsei császári és királyi adópénztárba szállítja.

¹²³ Az adóbehajtó bizottmány 226 forintos végrehajtási költséggel terhelt 22 219 forintot és 35 koronát követelt a községtől, amiből 14 048 forint állt rendelkezésre. *Toldi L.*: Ellenállók i. m. 42.

¹²⁴ MNL BKVML IV. 320. b 1. Az 1861. október 30-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

képviselétét, és a telkes gazdák dominálta tanáccsal kompromisszumot kötve, egyensúlyi politikát folytatott. Így a bírói tisztség betöltése és az igazgatási hierarchiába való, a vármegyéhez fűződő viszony egyfajta kényszerét is hozó betagozódás fegyelmező ereje érvényesült, amivel eltávolodott korábbi képviseltjeitől. Működését a „szegényebb osztály” részéről már néhány hónap után a hatalmaskodás vádja érte,¹²⁵ az ősz végére pedig elvesztette a támogatottságát is.

Az 1861. november 2-ai helyi választást még a „megye törvényes állapotba való” gyors visszahelyezését remélő Nyáry Pál által felkért Mészöly Rudolf, járási csendbiztos és tiszteletbeli szolgabíró vezette le, amikor az 1848-as vonatkozó szabályozást¹²⁶ alkalmazta. Nem múlt el még az érdekvégyesítés fél évtizeddel korábban indult mozgalmának a hatása, Lőrincz István után, aki elvesztette az iránta táplált bizalmat, a „háztulajdonosok” 1857-es bírósági keresetét jegyző egyik társát, Záki Sándort választották bírónak.¹²⁷

Az 1860–1861 fordulóján látott közéleti-hatalmi átrendeződés kezdeményeit a politikai környezet változása lassan megfojtotta. Az egy év múltán esedékes tisztújítás a községek belső igazgatásáról szóló, ismét hatályba léptetett 1836. évi IX. törvénycikk alapján, konzervatív-rendies jogi környezetben, járási gyámkodás mellett zajlott. A visszarendeződés kulcsmozzanata azonban nem a jog betűjében rejtett. A törvény ugyanis 1836-os megszületésekor választójogot biztosított „mind amaz oly helyeken, hol az eddig divatozott gyakorlat szerint a helybeli lakosok öszvessége minden különbség nélkül befolyt az Elöljárók választásába”.¹²⁸ Tehát az 1862-ben újolag alkalmazott szabályozás – elviekben – az 1848-as (cenzusos) jogszabálynál jóval szélesebb kör joggyakorlását tette lehetővé.¹²⁹ A járás új főszolgabírója, Dobos Sándor retrográd jogalkalmazói gyakorlata azonban a választók jelentékeny (zsellér-)hányadát a jelöltállításból már eleve kizárta. A turbulens társadalmi viszonyok stabilizálására törekvő igazgatás ugyancsak a gazdaelittel kooperált és annak a hatalmi restaurációját segítve avatkozott be az

¹²⁵ Politikai Ujdonságok 11. (1865) 17. sz. 266.

¹²⁶ 1848. évi XXIII. tc.

¹²⁷ MNL BKML IV. 320. b 1. Mint az 1861. november 2-ai közgyűlés jegyzőkönyve. A tisztelet addig birtokló Lőrincz István 15, a korábban a hivatalt már szintén ellátó Dobor János 200, míg Öri József tanácsnok 2, Záki Sándor tanácsstag 256 voksot kapott.

¹²⁸ 1836. évi IX. tc. Ahol a korábbiak során eltért a gyakorlat, ott a bírót és az esküdteket – az eddigi szokásoktól függetlenül – az ingatlan javakkal rendelkező lakosok választhatták.

¹²⁹ Az 1848. évi XXIII. tc. az V. tc-ben foglaltakhoz hasonlóan, bár annál némileg szigorúbban határozta meg a választásra jogosultak körét. Az úgynevezett kisvárosok – lakosságával ebbe a kategóriába esett Dunapataj is – értelmisége és tisztviselői számára az egy éves helyben lakás mellett évi 40 forint házbérfizetést írtak elő. A 100 forintnyi éves jövedelmi határt (V. tc.) annak kétszeresére, 200 forintra emelték, két éves helyben lakás mellett. A jogalkotó azonban passzív választójog (választhatóság) esetében szinte semmilyen korlátot nem emelt, azzal „a város bármely telepedett lakosa, törvényesen bevett valláskülönbség nélkül” rendelkezett. A választás pedig, szemben az országgyűléssel, titkosan zajlott.

eseményekbe. „A törvényesen reá ruházott jognál fogva [...] az illetők meghallgatása folytán a bírói hivatalra a következő egyéneket jelöli ki: Hörcsöki Sándor, Dobor János, Tar Kis Sándor, Pintér József. [...] a megjelöltekből a népnek szabad választást engedvén. Ezen kijelentésre a lakosok egy része felkiáltás útján Dobor János és a többi jelölt nevét is hangoztatta; míg a nép számosabb része, mint a zsellér lakosok azt kiáltották, hogy ők a kijelöltekből nem választanak, hanem azt kívánják, hogy a zsellérek közül is legyen legalább egy kijelelve. [...] ezek ebbéli követeléseikkel egyáltalában fel nem hagytak.”¹³⁰

Törekvéseinek érvényesítésére a vármegye, valamint a központi államhatalom egyaránt erős szövetségesre lelt a községeket hol ellenőrző-regulázó, hol békéltető alsófokú járási igazgatás hivatalnoki gárdájában. A gazdaelit megalapozottan remélhette, hogy a stabilitás igénye miatt a fenti folyamatok kedvezményezettjévé lesz, függetlenül a vármegye politikai színezetétől vagy az államhatalmi berendezkedéstől. Rövid távon azonban bizalmi és igazgatási válságot eredményezett az ellentétes (bár egyre kevésbé kiegyenlített) belső társadalmi erőhatások találkozása: 1862-ben a kinevezett előjáróság egyetlen napig sem maradt hivatalában. A tanács megválasztott öt tagja sem kezdte meg a hivatali működését, a helyüket november 14-én töltötték fel. 1861-ben a képviselői intézményrendszerbe benyomuló, majd onnan ismét kiszoruló zsellérek érdekérvényesítési törekvése az általuk indított perben szintén elbukott. Tehát az igazgatás jogalkalmazói-hatalmi pragmatizmusa ezúttal is a társadalmi status quo megkötésére irányult. Ez a retrográd fejlemény egyidejűleg több szinten is jelentkezett, az állami intenció és a (jogalkalmazói) tudat mélyén gyökerező évszázados társadalmi rendezőelvek egymásra letek.

Az elvesztett per nem hozta magával a határhasználati vita lezárását, bár a zsellérek egyre kedvezőtlenebb alkupozícióval rendelkeztek, és további kiszorulásuk be is következett. Ez ismételten rávilágított, hogy a határ rendezetlenségének fenntartása valójában a gazdák érdekét szolgálja. 1864 augusztusában az említett remanenciák használatának ügyében a zsellérek egy csoportja a járás főszolgabírói hivatalához fordult: „az úgy nevezett pusztabéli¹³¹ remanentiákon a földes gazdáknak mintegy 1800 darab jószáguk rajta jár [...] mi házas zsellérek felszólítottuk a városi előjáróságot, hogy csekély számú marháinkkal mi is oda hajtjuk. [...] Vagy pedig a földes gazdák jószágait is kitiltani, és a remanentiális földek legeltetési hasznát elárvereztetni, s többet ígérőnek ki adhatni kérjük.”¹³²

¹³⁰ MNL BKVML IV. 320. b 1. Az 1862. november 4-ei közgyűlés jegyzőkönyve.

¹³¹ Szelidi és szentkirályi remanenciális földekről van szó.

¹³² MNL PVML IV. 312. 1. d. Közigazgatási iratok. A Solti járás dunavecsei kerületének (Dobos Sándor és Hegedűs Sándor alszolgabírók) iratai 1862–1866. 1. d. 1862–1865. A dunapataji lakosok solti járás főszolgabírói hivatalhoz benyújtott folyamodványa, 1864. aug. 30.

A gazdák a rendezetlenséget érvként fordították szembe a zsellérekkel: „köztudomású azon nehézség, hogy mint a remanentiális földek a gazdák fertály nyílásaik között szerteszét fekszenek, lehetetlen volna tehát a legeltetést akképp gyakorolni, hogy a fertályba tartozó földekre is a jószág reá ne menjen”.¹³³ A gazdák a cserére felajánlott területekkel egészen a határ távoli szélére, annak vízállásos őrzégi és fertői szakaszára szorították volna ki a zselléreket, ráadásul a szóban forgó területet is csak bizonyos megkötésekkel („a legeltetés csak lónak és szarvasmarhának – birkával azonban nem gyakoroltathatik”) használhatták volna.

A 1865 őszén már Hegedűs Sándor járási főszolgabíró beavatkozására volt szükség az elmérgesedő helyzet miatt: „ő azt, hogy a lakosok örökös viszálykodásba és súrlódásba legyenek, el nem nézheti. [...] ezennel utasításul adja a városi előjárásnak, hogy egykét értelmesb közlakos meghallgatása mellett intézkedjék [...] a termények betakarítása után a közös legelőről – azonban egyes lakosok kára nélkül.”¹³⁴ Feltehetően a helyi közéleti légkörtől és folyamatoktól sem függetlenül a negyvennyolcas szellemiséget éltető olvasóegylet bá zisa¹³⁵ maga is összeszűkül. „Körünk jelen állására nézve szomorúan tudatjuk, hogy az országunkra nehezedett általános pénzszükséget ez is érzi. Nyomasztó helyzetünkél fogva többen kényszerültek bár fájdalmas szívvel visszalépni, így körünk jelenleg csak 40 tagot számlál.”¹³⁶ Ezt a folyamatot az 1860-as évek elejének szélsőséges klimatikus viszonyai, valamint a reálgazdasági krízishelyzethez hozzájáruló deflációs pénzpolitika¹³⁷ is katalizálták, mivel fokozottan sújtották az eleve sérülékenyebb (kis, illetve állattartó) gazdaságokat. Bár mindezen tényezőknek a gazdaságokra tett pontos hatását¹³⁸ nem ismerjük, az egyleti életre, a polgári nyilvánosság terének társadalmi reprezentációjára gyakorolt negatív hatása már ekkor felsejlik, ami az 1870-es években is folytatódó klimatikus tendencia nyomán csúcsosodott ki és lett nyilvánvaló. A helyi eljáróság ugyanis az évtized közepén megállapította: „Pataj város határában már több évek óta tartó elemi csapások folytonos rossz termések a népet anyagilag

¹³³ Uo. A földes gazdák és a házas zsellérek választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1865. aug. 13.

¹³⁴ MNL BKVML IV. 320. b 1. Az 1865. szeptember 16-ai főszolgabírói határozatról készült jegyzőkönyv.

¹³⁵ DHNGY PMA Történeti összefoglaló. A kör tagsága már 1863-ban megemlékezett március 15-ről is.

¹³⁶ Politikai Ujdonságok 11. (1865) 12. sz. 137.

¹³⁷ *Kövér György*: Infláció, defláció és gazdasági növekedés Magyarországon a 19. században. In: *Uő*: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Bp. 2002. 199–203.

¹³⁸ MNL BKVML IV. 320. b 1. Az 1866. augusztus 31-én tartott választmányi tanácskozmány jegyzőkönyve. A helyi lakosság vetőmaghiányának orvoslására 1866. augusztus végén mintegy 13 000 forintba lett volna szükség, amelyből mindössze 5000 forintot biztosított a kormányzati hitelkeret. A helyi választmány a pesti nagy takarékpénztárból 4000 forint kölcsön kieszközlésével bízta meg a községi bírót, amelynek fedezetéül a város ingatlanvagyonát ajánlották.

annyira megrontották, s annyira elszegényítették, hogy az a már úgy is a legnagyobb mértékre felcsigázott adóját sem képes fizetni.”¹³⁹ Mindez az adóhátralékosok jogélvezetből való kizárását lehetővé tevő 1874-es választójogi törvény¹⁴⁰ hatályba lépése után az alacsonyabb státuszú választói csoportok szélesebb reprezentációját drámai mértékben vetette vissza, 1875-ben 397-re, a 60-as évekhez képest 55-60%-kal esett vissza a névjegyzékbe vettek száma.¹⁴¹ A korabeli felfogással összhangban ez a politikai tér – amelynek az olvasóköri is egyfajta intézményes eleme volt – pereme felé szorította a jogélvezettől elesőket, megszűnve azok legitimáló tényezőnek lenni.

A helyi elit növekvő dominanciáját azonban nem csak az intézményi és szervezeti keretek jogi-hatalmi környezetében vagy a termelési viszonyokban bekövetkező változások mozdították elő. Tüzkő Imre és Lőrincz István példája is arra mutat, hogy az egyéni stratégiák is alkalmazkodtak ehhez a helyzethez. Azáltal, hogy a politikai-hatalmi térbe akár pozicionális szereplőként (választott tisztségviselőként) vagy retorikai-eszmei szószólóként léptek be, működésük körülhatárolt keretek közé szorult, csökkentve eredeti politikai radikalizmusukat.

A következő, a kiegyezés felé haladó időszak a közjogi kérdések közép-pontba kerülésével a megyei és helyi csoportstratégiákat és érdekartikulációt is jelentősen átírta, Ivánka Imre helyét és szerepét is alapjaiban megváltoztatta. Az 1860-as évben dinamizálódó 48-as diskurzus intenzív jelenléte, Ivánka Imrééhez hasonlóan, a teljes évtized folyamán megmaradt. Mindez a társadalmi csoportok széles részvételével önmagában is viszonyváltozást generált. Ezek a csoportok az őket, törekvéseiket leginkább kifejező 48-at keresték, amely elválaszthatatlan lett az azt szimbolizáló szereplőktől. Ilyen szerep hárult Ivánkára, aki Tisza Kálmán körével tartva, a politikai mérséklődés és a majdani kormányképesség útján járva egyfajta *polgári* normát közvetített, személyében is karakteresen elválasztva egymástól az elit „úri” negyvennyolcát annak plebejus értelmezésétől. Ez a dominancia, valamint az újjáéledő (rendi) társadalmi rangsor és tagolódás kérdését is felvetette.

¹³⁹ MNL BKVML IV. 320. b 2. d. Az 1876. május 20-ai képviselőtestületi közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁴⁰ 1874. évi XXXIII. tc.

¹⁴¹ MNL BKVML IV. 320. c 25. Országgyűlési választói névjegyzék 1875. Ekkortól a teljes korszak végéig, tehát az 1910-es általános országgyűlési választásokig – amelyre összességében a többszöri visszaeséssel, illetve stagnálással tarkított lassú növekedés volt jellemző – sem érte el az ezer főt.

(HALF)CITIZENS IN STATE OF WAR

Imre Ivánka, former Officer of the 1848 Hungarian Revolutionary Army
and his Electors in the Early 1860s

By Lóránt Toldi

SUMMARY

In 1848 the feudal diet was replaced by a system of popular representation in Hungary. In Pest county, dominated by the liberal reformist opposition that was determined to keep the desired political direction, the electoral district of Dunapataj was organised with its centre located at the Calvinist Dunapataj in order to counterbalance the influence of the Roman Catholic archiepiscopal seat of Kalocsa. The paper explores the socio-communal effects of the opposition that was encoded in the new location right from the start, only to present itself anew after the first phase of neo-absolutism. It also analyses the strategies that the county administrative elite used to maintain its dominance. In doing so, it pays special attention to the role of Imre Ivánka, former colonel of the Hungarian revolutionary army, who belonged to the political circle of Kálmán Tisza and was a member of the county elite, and had just started his political career that eventually took him to the Upper Chamber of the Hungarian parliament.

Tamás Ágnes

FESTMÉNYEK METAMORFÓZISAI BUDAPESTI KARIKATÚRÁKON (1890–1910)

A mai humoros rajzoktól sem idegen, hogy jól ismert festményeket értelmeznek át, helyeznek aktuális kontextusba (gondoljunk csak Leonardo da Vinci *Mona Lisájára* vagy *Az utolsó vacsorára*). Festményeket, közismert illusztrációkat, de még egy-egy népszerű karikatúrát is átalakítottak a 19. század második felének élclapjaiban a politikai üzenetek közvetítésére. Már az élclapok kezdeti időszakában feltűnt egy-egy illusztrációutánc, ám ekkor a nyomdatechnikai lehetőségek még lényegesen korlátozottabbak voltak, így csak a 19. század utolsó évtizedeiben vált ez az ábrázolásmód gyakoribbá, így elemzésem az 1890-től 1910-ig terjedő időszak hazai termésére koncentrálok. A kiválasztott lapok közül a *Borsszem Jankó* alapvetően kormánypárti, liberális sajtótermék volt, amelyet 1868 óta Ágai Adolf szerkesztett. Jókai Mór *Az Űstökös* (1858-tól) című lapja, valamint a *Kakas Márton* (1894-től) Rákosi Viktor, és a *Bolond Istók* (1878-tól) Bartók Lajos vezetésével pedig ellenzéki nézeteket hirdetett.

Kutatásom kiterjed a hazai és a külföldi művészek alkotásainak felhasználására magyarországi élclapok karikatúráin, jelen tanulmány azonban a külföldi alkotások ártértelezésére koncentrálok.¹ Elemzésem célja, hogy feltárjam, mely nemzetközi képzőművészeti alkotásokat vették át a hazai karikaturisták, és hogyan módosították azokat. Egy-egy kép magas szintű kanonizációját feltételezhetjük, ha az napvilágot láthatott gúnyrajzként is, de mindenképpen a kortársak által ismert alkotásnak kellett lennie, hogy hozzáadhasson a karikatúra jelentésrétegeihez. A felhasznált eredeti alkotások kiválasztását vizsgálva arra is következtethetünk, hogy melyeket tartották a kortárs karikaturisták annyira ismertnek, hogy érdemes legyen felhasználásukkal gúnyrajzot publikálni, így a tanulmány adalékokkal szolgál az eredeti művek recepciótörténetéhez is.

A tanulmányban szereplő karikatúrák nagy részét néhány művész készítette: Bér Dezső, Jeney Jenő, Linek Lajos, Faragó József és Jankó János, akik mindannyian Budapesten, illetve német nyelvterületen tanulták a festészetet és festőként vagy grafikusként is tevékenykedtek, a festést általában magasabb rendű művészeti formának tartották, mint a karikatúrarajzolást, amelyre megélhetési forrásként tekintettek.² Az élclapokba megrendelésre rajzoltak, nem politikai meggyőződésből, és

¹ Kutatásom tárgyát nem képezik a művészeket és azok stílusát pellengérré állító karikatúrák. Erről lásd *Földi Eszter – Hessky Orsolya: Így éltek ti. Faragó József (1866–1906) művészete. Karikatúrák a Borsszem Jankóból.* (Kiállítási katalógus). Bp. 2012. 20–25.

² *Szana Tamás: Jankó János élete és munkái.* Bp. 1899. 43.

egyszerre több lapnak is dolgoztak.³ Szana Tamás művészettörténész szerint például „Jankót sokszor csaknem beteggé tette az a tudat, hogy pénzért dolgozó mesteremberré kell lennie, midőn saját tartalmának érzése és becsvágya folyvást arra sarkalta, hogy valami nagyobbbat, valami maradandóbbat alkosson. A jó barátok dicsérték elmés illusztrációit, s tudta azt is, hogy neve humoros rajzai után országszerte jóhangzásúvá vált; ő azonban folyvást elégedetlen volt magával.”⁴ Faragó sem elégedett meg az egyébként sikeres karikaturistakarrierjével, ezért 1903-ban Berlinbe költözött, de egzisztenciáját ott is a karikatúrakészítés biztosította.⁵ Márton Ferenc festő, grafikus megemlékezése szerint viszont Bér Dezső nagyon szerette a karikatúrarajzolást s arra művészetként tekintett.⁶

Annak ellenére, hogy Jankó nem érezte maradandónak gúnyrajzait, a karikatúra presztízse az évek alatt nőhetett a művészetek között, s a 19–20. század fordulóján már kiállításon is megjelenhettek ezek az alkotások.⁷ A Bér Dezső búcsúztató politikusok és művésztársak is a művészetek közé sorolták a karikatúrát. Ripka Ferenc politikus, Budapest főpolgármestere ez alkalomból a karikatúra, a művészet és a politika összefüggéseiről is kifejtette nézetét: „A karikatúra a művészet benyomulása a társadalmi és politikai ítélkezés terméke.”⁸

Huszár Károly volt miniszterelnök pedig így írt Bérrel és a gúnyrajzok jelentőségéről: „Sokszor megkapó módon rajzolta meg hibáinkat, és ragyogó humorával önvizsgálódásra és magunkba szállásra kényszerített. Kedélyesen folytatta ezt a művészi munkát és véresen komoly gondolatokat ébresztett a közvéleményben. Százezrek és milliók ítéletét irányította rajzaival, amelyek közül százak és százak mint megrögzített képek most is ott élnek a magyar közvéleményben.”⁹ Az ellenzéki honatya, Ugron Gábor szintén elismerően nyilatkozott Bér munkájáról, alkotásairól: „Mi, kik szenvedő tárgyai voltunk Bér Dezső művészetének, igaz hálával és szeretettel gondolunk ő reá vissza.”¹⁰

Bér kollégájának emlékezésében a művészszerp mellett felbukkan az újságíróéval rokon vonás is: az ország elveszített egy „fáradhatatlan művészt, aki kifogyhatatlan invenciójú *krónikása* volt a magyar politikai és társadalmi életnek.” [Kiemelés tőlem – T. Á.]¹¹ Az 1900-as évek első felében egyes szerzőknél többször került a hangsúly ez utóbbi aspektusra: a politikai karikatúra egyik fő

³ Uo. 64–65.

⁴ Uo. 69–70.

⁵ *Dömötör István*: Faragó József. Művészet 6. (1907) 1. sz. 31–32.

⁶ Borsszem Jankó, 1924. október 19. 10.

⁷ *Földi Eszter – Hessky Orsolya*: Így éltek ti i. m. 12.

⁸ Borsszem Jankó, 1924. október 19. 10.

⁹ Borsszem Jankó, 1924. október 19. 8–9.

¹⁰ Borsszem Jankó, 1924. október 19. 11.

¹¹ Borsszem Jankó, 1924. október 19. 11. (készítette: Tolnai Ákos)

jellemzőjére, arra, hogy aktuálpolitikai eseményeket jelenít meg különféle újságok hasábjain. Ennek következtében publicistának, a „rajzón zszurnalisztájá”-nak¹² vagy „újságrajzoló”-nak¹³ tekintették a karikaturistákat, az újságíráshoz közelítették a műfajt.

A legtöbb mester által készített festmény, illusztráció magyar lapokban újrarendelt karikatúraváltozata valamilyen hazai politikai eseményhez kapcsolódik – illusztrálja, értelmezi vagy a jövőbeli fejleményekkel kapcsolatban várakozásait, jóslatait hozza az olvasók tudomására, ezzel is befolyásolva őket. A legtöbb alkotás ártértelmezése néhány alapérzelmeket megmozgató tematikához kapcsolódik a gúnyrajzokon: vágyakozást, reményt sugall; máskor a kudarcot, a bukást, a vereséget ábrázolja; illetve pusztulást, halált vetít előre. A tanulmány e hármas vizsgálati egységben tárgyalja az élclapokban publikált festmény-ártértelmező karikatúrákat.

A vágyakozás, a remény megjelenítői

A karikatúrák e pozitív asszociációkat – különféle témákban – néhány festmény átalakításával fejezték ki, felhasználva az eredeti mű pozitív képzettársítási lehetőségeit.

Többször, aktualizálva visszatérő mű a belga festő, Jef Leempoels *A kezek* (1897)¹⁴ című képe, amelyet 1897-ben a tavaszi tárlaton Budapesten, majd 1898-ban Bécsben is megcsodálhatott a közönség. A *Budapesti Hírlap* a kép hazai fogadtatásáról egy évvel később a következőket írta: „Tavaly azt a száz meg száz kezet festette meg, melyekben a festők gyönyörködtek, míg a nagy közönség hiába törte a fejét a kép megértésén.”¹⁵ Valóban, a sokszor festői babérokra is törő karikaturisták körében népszerűvé vált az ég felé nyúló kezek sokaságát ábrázoló alkotás. Az eredetin a tömeg egy keresztet és egy pásztorbotot is tart felfelé, könnyörög egy fénybe burkolt fej (Krisztus) felé, amely a messze távolban világít. Politikusok és tárgyak is kerülhettek Krisztus feje helyére, azaz válhattak áhított céllá, adhattak reményt.

¹² Faragó József. Uj Idők, 1906. szeptember 9. 257.

¹³ *Bálint Jenő*: Újságrajzolók. In: Magyar rajzoló művészek. Szerk. Pérely Imre. Bp. 1930. 107.

¹⁴ Egy kivételtől eltekintve mindig reményt, vágyakozást közvetítenek a karikatúrák, amelyeket e festményt utánzóva publikáltak, ekkor azonban fenyegetést jelent a kezek tömege, amelyeket az ellenzéki képviselő, Lengyel Zoltán feje köré rendezett el Linek Lajos (Kakas Márton, 1904. december 11.) (A tanulmányban tárgyalt karikatúrák általában a címlapon kaptak helyet, ettől eltérő esetben az oldalszámot is megjelölöm.) Linek azonban e képen jelentősen megváltoztatta a kompozíciót, ami nem jellemző a reményt közvetítő karikatúrákra.

¹⁵ Budapesti Hírlap, 1898. május 3. 3.

Elsőként Széll Kálmán feje tűnik fel 1899-es miniszterelnöki kinevezése után Krisztus helyén,¹⁶ azaz az ellenzéki élclap reményét fejezi ki, hogy Széll Kálmán kormányfőként Bánffy Dezső bárónál kompromisszumkészebb lesz, Bánffyhoz képest megváltóként tekint Széllre. Később, az 1901. évi választásokra készülődve Podmaniczky Frigyes báró, a közmunkák tanácsának és 1889-től a Szabadelvű Párt elnöke portréja került fel az égre (1. kép),¹⁷ tehát a *Borsszem Jankó* a párt vezérétől várja a kialakult helyzet megoldását, s azt sugallja, hogy a választók is erre számítnak.¹⁸ A kép címe *Éhes kezek*, ami megélhetési problémákra utal, s az agresszió jelenlétét mutatja azzal, hogy a kezek egy része nem üres, hanem tört vagy kést szorongat, illetve az egyikben pénzeszsák látható. Ekkor beváltatlan politikai ígéretekről ír a *Pesti Napló*, megjegyezve, hogy „a munkanélküliek éhes ezrei” is gondot okoznak,¹⁹ alátámasztva az élclap képének mondanóját.

1906-ban Bér Dezső másik karikatúráján a kezek egy, a költségvetést tartó katonalak felé nyúlnak.²⁰ A *Pesti Napló* 1906. november 11-én az igényelt katonai büdzsé jelentős növekedéséről tudósít, mivel a tengerészet igényt tartott három 14 000 tonnás csatahajó építésének fedezetére.²¹ A *Kakas Márton* azt üzeni, hogy az emelkedő hadi kiadások helyett sokan mások vagy más területek is kívánnának magasabb összegű költségvetést, több pénzt, ezért szeretnék megszerezni azt, ami a katonánál van. Az élclap ezzel azt is kifejezi, hogy nem feltétlenül támogatja a hadi kiadások növelését a közös hadsereg tekintetében. Hasonló tematika tűnik fel Bér Dezső egy másik rajzán,²² amelyen Lukács László pénzügyminiszter felé irányulnak a kezek, aki egy bőségszarut tart „budget” felirattal. Lukács a képviselőház 1910. október 26-ai ülésén terjesztette be a következő év költségvetését, s javaslata jelentős emelkedést, növekvő szükségleteket mutat – erre reflektál a *Kakas Márton*.²³ A tárlatokon való szereplését követően tehát újra meg újra felbukkan Leempoels művének átformált változata, utat találva a tömegkultúra egyik népszerű termékén keresztül sokakhoz, akik talán – a kezdeti értelmezési nehézségeiket leküzdvé – megismerhették az eredeti alkotás mélyebb rétegeit is.

¹⁶ Kakas Márton, 1899. március 5. (készítette: Bér Dezső)

¹⁷ Borsszem Jankó, 1901. szeptember 29. 7. (készítette: Bér Dezső).

¹⁸ Podmaniczky Budapest IV. kerületének jelöltje volt. *Pesti Napló*, 1901. szeptember 7. 3.

¹⁹ *Pesti Napló*, 1901. szeptember 19. 1.

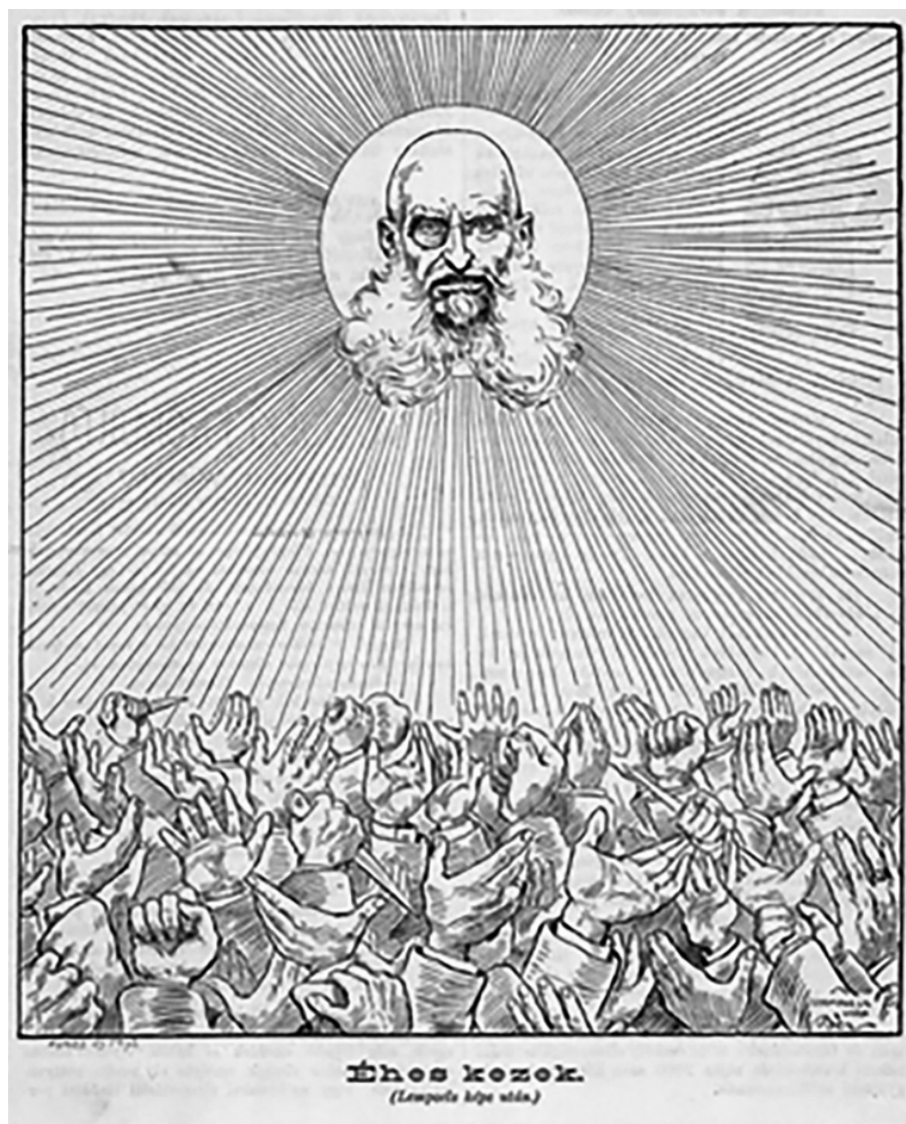
²⁰ Kakas Márton, 1906. november 18. 3.

²¹ *Pesti Napló*, 1906. november 11. 3. A hónap első felében a minisztériumok büdzséit tárgyalták a Házban, a közös költségvetés tételeit csak a hónap vége felé vitatták meg (a delegációk megnyitása: *Pesti Napló*, 1906. november 25. 6.).

²² Kakas Márton, 1910. október 30.

²³ *Pesti Napló*, 1910. október 27. 1.

1. kép

A lengyel Henryk Hektor Siemiradzki *Phrynos az eleusiszi Poszeidón-ünnepségen* (1889)²⁴ című festménye egy ókori ünnepélyt ábrázol, nem a többek reményeire, hanem egyéni ambíciók kiteljesítésére utalva. A képen egy szőnyeget terítenek le, s egy szinte meztelen szép, fiatal lányt, Phrynét, a gazdag hetérát szabadítják

²⁴ Közli: Magyar Szalon, 1890. április 121.

meg szandáljától. A karikatúrán 1890-ben Apponyi Albert grófot változtatták fiatal nővé.²⁵ Mögötte Wahrmann Mór és Jókai Mór áll, aki a „Nemzet” (Jókai által szerkesztett lap) feliratú napernyőt tartja Apponyi fölé. Babérkoszorúval a fején a fő alak, aki elé a nő járul, a nemrég (1890. március 13.) a miniszterelnöki székbe ült Szapáry Gyula gróf, mellette miniszterei (Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső). A háttérben a vízen a „kormány” és a „hatalom” feliratok olvashatók. A mérsékelt ellenzék vezére, Apponyi Albert ígéretet tett, hogy a Tisza-kormány alatt meg nem valósult igazságügyi és közigazgatási reformokat támogatni fogja.²⁶ Sajtóhírek szerint a mérsékelt ellenzék fúziót tervezett a kormánypárttal, s abban bízott, hogy Apponyi Albert akár miniszterelnök is lehet, de a Szabadelvű Párt nem hajlott az egyesülésre, így az opposíció sorai átrendeződtek, s Apponyi vezetésével létrejött a Nemzeti Párt.²⁷ A kép azt sugallja, hogy ha Apponyi az új kormány kedvére tesz, talán közelebb kerülhet a vágyott hatalmi pozícióhoz, azaz előbb jóindulatát kell demonstrálnia az új kabinet felé, utána remélhet maga is pozitív fejleményeket.

Azt a történelmi eseményt, amelyhez szintén pozitív asszociáció kapcsolódik, Pott J. Laslett jelenítette meg *Mária Terézia a pozsonyi országgyűlésen* (1889) című képén. Ennek megalkotásakor a brit festő a magyar nemesség gesztusa ihlette meg, amelyet az 1741. évi pozsonyi diétán tettek, amikor életüket és vérüket ajánlották a királynőért („Vitam et sanguinem pro rege nostro!”), azaz Mária Terézia segítségére siettek hadaikkal az osztrák örökösödési háború során. A festő a királynőt a csecsemő Józseffel együtt örökítette meg.²⁸ Jeney Jenő karikatúráján Mária Terézia helyén Agenor Gołuchowski közös külügyminiszter áll, s karjában nem csecsemőt tart, hanem a külügyi expozét, amelyet ekkor ismertetett a delegációkkal.²⁹ Az őt éljenző, kardlengető magyarok első sorában Széll Kálmán, Falk Miksa, Horánszky Nándor, Münnich Aurél és Szapáry Gyula láthatók. A magyar delegátusok egyöntetű felkiáltásával a szerkesztő szintén a 18. századi eseményeket idézte: „Vitam et sanguinem pro rege nostro Goluchowski!” Gołuchowski 1897. november 20-án mondta el külügyi expozéját, amelyben vázolta a Monarchia külpolitikai gyakorlatát, a nagyhatalmi koncert érdemeit, az Oroszországgal és a többi nagyhatalommal való békés viszonyt. Fókuszában a Balkán-félsziget történései álltak. A delegáció külügyi albizottsága meglelégedéssel és köszönettel vette tudomásul a beszámolót.³⁰

²⁵ Borsszem Jankó, 1890. április 20. (szignó nélkül).

²⁶ Pesti Hírlap, 1890. április 4. 1.

²⁷ Pesti Hírlap, 1890. április 6. 1.

²⁸ A festmény méltatását lásd: Vasárnapi Ujság 36. (1889) 39. sz. 631.

²⁹ Ústökös, 1897. november 28. 571.

³⁰ Pesti Hírlap, 1897. november 21. 3–4.

A külügyi célok magyar támogatása a Monarchia nagyhatalmi státuszának megőrzése szempontjából fontos eredmény, Mária Terézia sikeréhez hasonlatos – sugalmazza a rajz, de sejthetünk mögötte gúnyos élt is: a magyar delegátusok feltétel nélkül elfogadták a külügyminiszter javaslatát, amit kritikával illet az ellenzéki sajtótermék.

Szintén Jeney Jenő alakította át Franz von Stuck *A háború* (1894) című képét oly módon, hogy kiegészítette az eredeti kompozíciót, s ezáltal megváltoztatta a festmény jelentését. Az eredeti előterében halottakat láthatunk, a főalak egy lovas, maga a háború fiatal férfiként, aki elhozza a nyomort, a halált. A háborút ókori isten testesíti meg, de itt nem Mars. Stuck Napóleonnól mintázta meg a háborút megszemélyesítő férfit. Napóleon hadjáratai milliók halálát hozták magukkal, így – kultuszával szemben – Stuck nem a politikai berendezkedés és a hadvezetés kapcsán szerzett érdemeit emeli ki a már korábban is félistenként tisztelt imperátornak, hanem a háborúk halálos áldozatait. A kép, amely Napóleon császárrá koronázásának 90. évfordulójakor született, a háború szimbóluma lett.³¹ Jeney karikatúravázlatán Fejérváry Géza báró miniszterelnök jelképezi Magyarországon a „háborút” Stuck képe segítségével, amit ugyan nem fegyverekkel vívnak, de rámutat arra a súlyos belpolitikai válságra, amely az 1905. évi választások után kezdődött: ekkor Ferenc József nem a voksolásokon győztes ellenzéki párt soraiból bízott meg kormányfőt, hanem bizalmasát, Fejérváry Gézát nevezte ki miniszterelnökké. Az opposíció hevesen támadta a kormányt, amely végül 1906. április 8-án mondott le. A karikatúrát azonban a remény szimbólumával egészítette ki a rajzoló. Jeney képe az ellenzéki *Az Üstökös*-ben már a kormány távozását várja, mivel az eredeti festménytől eltérően a háttérben egy nap („márczius 15.”) fénylik.³² Van lehetőség tehát a magyar függetlenségre, vagy legalábbis első lépésként az ellenzéki kormányalakításra – üzeni a rajzoló az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc ünnepéhez közeli számában, amely már az 1906. évi választásoktól (április 29–május 8.) sem esett távol. Fejérváry Géza lovára az „abszolutizmus” felirat került, míg a halottakra a „parlamentarizmus, igazság, jog, törvény, sajtószabadság, bírói függetlenség”, tehát azok az értékek, amelyeket szerinte lábbal tiptort az uralkodó. A „jog, törvény, igazság” Széll Kálmán politikai hitvallása volt, ami azt az időszakot jelképezi, amikor az ellenzék és a kormánypárt még együtt tudott működni, a parlamenti munka pedig még nem bénult meg.

³¹ Otto Julius Bierbaum: Stuck. Bielefeld–Leipzig 1901. 93–95.

³² Az Üstökös, 1906. március 9.

2. kép

A kudarc, vereség, bukás ábrázolása

Egyes „műátalakítások” gyakran egy politikus vagy politikai erő (választási) veresége után láttak napvilágot, kommentálták az eseményeket, míg máskor előrevetítették, sejtették olvasóikkal egy-egy politikus menesztését, egy javaslat

bukását. Kudarcot valló politikusok, katonák kigúnyolására jól alkalmazhatónak tűntek a Napóleonnál vesztes császárként készült ábrázolások.

Charles Barbant egyik illusztrációját (*Napóleon császár visszavonulása Moszkvából*) a karikaturisták úgy gondolták újra, hogy Napóleon helyére magyar politikusok kerültek.³³ Az egyik ilyen képen Szapáry Gyula miniszterelnök látható Napoleonként, aki valószínűleg nem megfelelő időben élt a voksolások kiírásának lehetőségével, mert az 1892. évi választásokon (január 29 – február 3.) több prominens szabadelvű képviselő (például Falk Miksa, Tisza István) sem szerzett mandátumot, s a párt összesen húsz kerülettel kevesebbet nyert el, mint az előző választásokon (2. kép).³⁴ A *Borsszem Jankó* képaláírása azonban optimista: „Még következhetik utána Austerlitz!”,³⁵ azaz lehet, hogy kevesebb szabadelvű képviselő került a parlamentbe, de kormányozhat eredményesebben, vagy győzhet legközelebb fölényesen, mint egykor a francia imperátor. A *Borsszem Jankó* későbbi Barbant ihlette képével a néppárt választási vereségét illusztrálta.³⁶ Zichy Nándor gróf bukkan fel Napoleonként, aki néppárti agitátorokkal vonul vissza a bukását követően. 1895-ben Csáktornyan választásokat tartottak, s a néppárt jelöltje, Major Ferenc és a szabadelvű Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi tárcavezető mérkőzött meg egymással a mandátumért – a sajtóbeszámolók szerint heves küzdelemben –, s végül Wlassics kerekedett felül február 7-én, mindössze 60 szavazattal,³⁷ ezért gúnyolódik a kormánypárti lap Zichy pártelnökön mint vesztes „hadvezéren”.

Egy kortárs német művész, Arthur Kampf hasonló tematikájú, *1812* (1895) című festménye Bér Dezsőt sarkallta karikatúrakészítésre.³⁸ A torzrajz érdekessége, hogy főszereplői – az eredetihez hasonlóan – francia személyek, a karikatúráján magasrangú katonatisztek vonulnak, akik a Dreyfus-perben Alfred Dreyfus ellen vallottak, míg az eredetin a szétvert napóleoni sereg katonái térnek vissza

³³ Az eredetit közli: Vasárnapi Ujság 39. (1892) 5. sz. 80.

³⁴ Pesti Hirlap, 1892. február 5. 1.

³⁵ Borsszem Jankó, 1892. február 7. 3. (szignó nélkül)

³⁶ Borsszem Jankó, 1895. február 17. (szignó nélkül)

³⁷ Pesti Hirlap, 1895. február 8. 5–6.

³⁸ Borsszem Jankó, 1899. szeptember 24. 10–11. Kampf e képét az 1898. évi budapesti tavaszi tárlaton mutatta be: Vasárnapi Ujság 45. (1898) 16. sz. 268. Német nyelvű katalógusban más címmel szerepel a mű: Mit Mann und Roß und Wagen hat sie der Herr geschlagen (Emberrel és lóval és kocsival verte meg őket az Úr) In: Freie Lehrervereinigung für Kunstpflege. Hrsg. Arthur Kampf. Berlin É. n. 3. A verset, amelynek első két sora a festmény címe, Napóleon Oroszországból való visszavonulása alkalmából írta 1812-ben Ernst Ferdinand August. A szöveg több változatban élt, dalként is énekeltek, s az ellenségén, a francia haderőn gúnyolódó éle egyértelmű. Gerhard Schulz: Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Bd. 7. Die deutsche Literatur zwischen französischer Revolution und Restauration. Teilbd. 2. Das Zeitalter der napoleonischen Kriege und der Restauration, 1806–1830. München 1989. 20.

3. kép

Oroszországból fájdalmas tekintettel, akiknek ráadásul el kell tűrniük az őket nézők gúnyát, megvetését is. A katonatisztek vereségét ábrázolta Bér: szomorúan, megalázottan vonul Auguste Mercier és Émile Zurlinden volt hadügyminiszter, valamint Raoul Le Mouton de Boisdeffre és Charles-Arthur Gonse tábornok a különböző nemzeteket megtestesítő figurák előtt. A rajz apropóját az adta, hogy Dreyfus 1899. szeptember 20-án kegyelmet kapott, s elhagyta Rennes városát, ahol a tárgyalása zajlott.³⁹ Az antiszemitizmus ellen küzdő *Borsszem Jankó* e jelenettel élcelődött a francia katonatisztek sikertelenségén. A Dreyfus-per nagy nemzetközi nyilvánosságát mutatja, hogy a tiszteket szemlélők között az első sorban megpillanthatjuk például Uncle Samet, John Bullt és Magyar Mihályt, azaz az Amerikát, a briteket és a magyarságot megtestesítő „jelkép-férfiakat”.

Feltűnt még egy Napóleon visszavonulását ábrázoló festmény az élclapok hasábjain, s a karikatúrákon ismét vesztesnek ítélt magyar politikusokat bújtattak a francia

³⁹ Dreyfus terhére vallottak: Pesti Napló, 1899. szeptember 8. 2.; Dreyfus kegyelmet kapott: Pesti Napló, 1899. szeptember 21.5.

császár bőrébe. A torzképek közös vonása, hogy – a festményhez hasonlóan – megtartották Napóleon elhíresült kéztartását. Ernest Meissonier 1864-ben keletkezett, *1814* című művének legkorábbi átalakított változatán, a *Kakas Márton* szignó nélküli képén egy olyan jelenetnek is szemtanúi lehetünk, amely hiányzik az eredetiről (3. kép):⁴⁰ két katona Bánffy Dezső holttestét viszi. A rajz az után jelent meg, hogy Bánffy 1899-ben távozni kényszerült a miniszterelnöki székből. Napóleon szerepe Tisza Kálmánnak jutott, mögötte Tisza István és Apponyi Albert lovagolnak. Az új miniszterelnök, Széll Kálmán nem került a karikatúrára, ellenben olyan szereplőket látunk, akiknek tisztségvállalása az opposíció számára nem volt elfogadható. Tisza István neve többféle pozíció kapcsán felröppent, de ezek ellenzéki elutasításra találtak,⁴¹ ahogy az egyszer már megbukott idős Tisza személye is. Apponyi pedig megegyezett Széll-lel, s belépett pártjával együtt a kormánypártba,⁴² így elveszítette az ellenzéki élclap bizalmát. Bánffy politikai helyzete – mivel halottként tűnik fel – még rosszabb, mint a francia hadvezéré egykor, figyelmeztet a lap.

Linek Lajos évekkel későbbi, 1904-es képén⁴³ Tisza István miniszterelnök tér vissza Bécsből, mögötte Gromon Dezső és Széll Kálmán. Fejük felett – eltérően az eredeti festmény koncepciójától – vészjóslóan ellenzéki madarak (például Ugron Gábor) köröznek. Gromon Dezső, a hadügyminisztérium államtitkára 1904. február 18-án kihallgatáson járt az uralkodónál,⁴⁴ feltehetőleg azért, mert február 21-én elkezdődött a delegációk hadügyi költségekhez kapcsolódó tárgyalása. Széll a magyar delegáció alelnöke volt.⁴⁵ Tisza február 17-én érkezett vissza Bécsből Budapestre, ahol ekkor a kereskedelmi szerződésekről tárgyalt.⁴⁶ A *Kakas Márton* sugalmazása szerint a bécsi egyezkedések mind a hadügyi költségvetés, mind pedig a kereskedelmi szerződések kapcsán kudarcként értékelhetők. Bér egy későbbi rajzán egy másik kormányfő, Wekerle Sándor kullog Napóleonként „vert serege” élén, miután 1910-ben lemondott miniszterelnöki pozíciójáról.⁴⁷ Mögötte miniszterei, ifj. Andrássy Gyula gróf, Apponyi Albert, Kossuth Ferenc vonulnak, mellette pedig Jekelfalussy Lajos volt honvédelmi miniszter dobol.

Szintén az 1910. évhez, de már a választásokhoz kapcsolódik a Magyarországon is jól ismert orosz festő, Vaszilij V. Verescsagin⁴⁸ *A támadás előtt. Plevna alatt*

⁴⁰ Kakas Márton, 1899. március 5. Közzölte: Vasárnapi Ujság 39. (1892) 12. sz. 205.

⁴¹ Belügyminiszter: Pesti Napló, 1899. február 1. 3.

⁴² *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora I–II. Bp. 1934. I. 394.

⁴³ Kakas Márton, 1904. február 21.

⁴⁴ Pesti Napló, 1904. február 19. 2.

⁴⁵ Pesti Napló, 1904. február 18. 3.

⁴⁶ Pesti Napló, 1904. február 17. 2.

⁴⁷ Borsszem Jankó, 1910. január 23. 10–11.

⁴⁸ Verescsaginnak három budapesti kiállítása is volt, Jókai Mórral baráti viszonyt ápolt, az írónak egy festményét is odaajándékozta. Jókai Mór összes művei. Regények. Öreg ember nem vén ember. LXIV. S. a. r. Szakács Béla – Bokodi Ervin. Bp. 1976. 374.

(1881) című művének átalakított karikatúrája.⁴⁹ Bér Dezső „Verescsagin után igen szabadon” felirattal látta el *Plevna előtt* című képét. Verescsagin harctéri festőként részt vett az orosz–török háborúban, ehhez kapcsolódóan több festményt készített – többek között Plevna elhúzódó orosz ostromáról, ahol az oszmán védőknek végül meg kellett adniuk magukat.⁵⁰ Bér háborús vereséggént mutatja be az ellenzék kudarcát a voksolásokon. A kép főszereplője Molnár János néppárti politikus, a hóban pedig az 1910-ig kormányzó honatyák süllyednek el. Molnár szavai („Nyugodjatok békében ti hős fiúk, kiket legázolt az ármány, az erőszak és a pénz.”) választási visszaélésekre utalhatnak.

Az orosz alkotó egy másik képét, a *Salamon fala* (1884–1885)⁵¹ címűt is kiválasztotta Bér Dezső, s még egy, az 1910. évi voksolásokhoz kapcsolódó rajzot készített a *Borsszem Jankónak* – ismét megünnepelve azt, hogy a szabadelvű politikusok újra kormányra kerültek. Az eredetin az égbe magasodó fal előtt zsidók imádkoznak, a karikatúrán Bér közelebbre fókuszált.⁵² A gúnyrajzon a fal a Nemzeti Munkapártot, a választásokon győztes új pártot jelképezi. Itt ellenzéki honatyák (Justh Gyula, Apponyi Albert, Hadik János) fejezik ki dühüket, csalódottságukat, mivel pártjaik elvesztették a választásokat, illetve egyesek azért, mert ők maguk be sem kerültek a Házba (Visontai Soma, Leitner Adolf).⁵³

Szintén bibliai témát választott az ismeretlen karikaturista Henryk Hektor Siemiradzki *Szent Jeromos megkísértése* című festményével, amelyet a *Kakas Márton* hasábjaira alakított át.⁵⁴ Az eredeti azt ábrázolja, amikor Szent Jeromost álmában figyelmeztetik, hogy még mindig nem él elég keresztényi életet, ő pedig ezt követően bűnbánatot gyakorol. A koponya gyakori szimbólum Jeromos mellett, az emberi haladóságra, a könyv pedig Jeromos bibliafordító tevékenységére utal.⁵⁵ A szent helyére Apponyi Albert került, s kormánypárti képviselők (Khuen-Héderváry Károly, Széll Kálmán, Szapáry Gyula, Bánffy Dezső miniszterelnök, Bethlen András volt földművelődésügyi miniszter) kísértik. Koponya helyett a szigorú, nagy tekintélyű házelnök, Szilágyi Dezső fejét láthatjuk, a Szentírást pedig a „nemzeti aspirációk” könyve helyettesíti – ami Apponyinál maga a Biblia. Apponyi mellett eltörve fekszik Lehel kürtje, ami mutatja, hogy Apponyi

⁴⁹ Borsszem Jankó, 1910. június 12. 8–9.

⁵⁰ Kovancez Ilona: Repin, Szurikov, Verescsagin. Bp. 1965. 23.; A képek korábbi Múcsarnok-beli bemutatásáról lásd „A török-orosz háborúból vett pompás csataképeit mindennap ezren látogatják és a Verescsagin-láz formaliter kitört. Verescsagin a hét hőse. Mindenki róla beszél. A festők szidják, a laikusok dicsérik.” Ország-Világ, 1883. január 27. 77.

⁵¹ Vasárnapi Ujság 33. (1886) 6. sz. 963.

⁵² Borsszem Jankó, 1910. június 19.

⁵³ Bukott képviselők listája: Pesti Hírlap, 1910. június 2. 10.

⁵⁴ Kakas Márton, 1895. február 3. 4. (szignó nélkül).

⁵⁵ Jeromos álomlátásáról lásd Babura László: Szent Jeromos élete. Bp. 1926. 20–21.

képviselői mandátumát Jászberényben szerezte.⁵⁶ 1894 decembere óta folytak a fúzióra irányuló tapogatózások a Nemzeti Párt és a Szabadelvű Párt között, de az végül nem valósulhatott meg, mert Apponyi nem volt hajlandó a kiegyezést módosíthatatlan törvényként elfogadni. A sajtó szerint Apponyi renoméja megtépázva került ki ebből a küzdelemből. De nem biztos, hogy csupán Apponyi „szenvedett vereséget”: 1895 márciusában a *Pesti Hírlap* sajnálja, hogy nem történt meg a fúzió, mivel a pártegyesülés nélkül kétségesnek tartja, hogy keresztülvihető a sürgető közigazgatási reform – de ez a házelnök erélyességétől is függ,⁵⁷ aki szigorával mégis elérheti e reformok letárgyalását.

Napoleon vereségéhez hasonlóan Klemens von Metternich távozása is többeket meglepett, Anton Zampis *Metternich futása* (1848)⁵⁸ című, igen ismert 1848-as karikatúráját többször újragondolták.⁵⁹ Az eredetin Metternich menekül egy sétatálcával, hóna alatt irattal és kis csomaggal. Jellegzetes elem a karikatúrán, hogy Zampis mozgás, lépés közben ragadta meg a pillanatot, s ez a lábtartás visszatérő motívummá vált. Metternich bukásának ikonikus gúnyképe alkalmas volt arra, hogy átalakításával későbbi vezetők kudarcait mutassák be.

A *Borsszem Jankó* szignó nélküli képén Apponyi Albert került Metternich helyébe,⁶⁰ aki az „oppositio” nevű sziklára lép fel, amelyen Kaas Ivor báró várja őt, miközben Apponyi a miniszterelnök előtt „menekül” vissza ellenzéki társához. Eközben a háttér jelenetében Szapáry Gyula kormányfő ragadt bele „reformok” kocsijával a mocsárba. A lovaskocsi az államot, a kormányzatot szimbolizálja, azaz a reformok kormányprogramként elakadtak. Apponyi bár ellenzéki politikus volt, eleinte – Tisza Kálmán bukását követően – támogatta a Szapáry-kormány közigazgatási reformját, ám amikor a kormányfő ebből engedett, 1891 nyarán Apponyi elfordult tőle, amit a *Borsszem Jankó* kudarcként értékelte. A közigazgatási reform 1891 nyarán az ellenzéki obstrukció következtében nem valósult meg, csupán annyit iktattak törvénybe, hogy a közigazgatás megyei szinten is állami feladat, amit a függetlenségi ellenzék is el tudott fogadni, de Apponyi támogatta az eredeti javaslatot, így ezzel nem tudott azonosulni.⁶¹ Egy későbbi Metternich-karikatúra újragondolása külpolitikai eseményhez kapcsolódik, az

⁵⁶ A város neve összefonódott a kürttel. Apponyi – annak ellenére, hogy pártállását többször megváltoztatta – ötvenkét éven át folyamatosan Jászberény országgyűlési képviselője volt. *Cseh Géza*: Országgyűlési választási mozgalmak Jászberényben a kiegyezéstől a millenniumig. In: Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 3. Szerk. Botka János. Szolnok 1988. 100.

⁵⁷ *Pesti Hírlap*, 1895. március 1. 1–2.

⁵⁸ *Rózsa György*: Negyvennyolcas karikatúrák. Aetas 7. (1992) 1–2. sz. 213.

⁵⁹ Már jóval korábbi évfolyamokban is felbukkant átalakítva ez a karikatúra (például Ludas Matyi, 1870. augusztus 14. 261.).

⁶⁰ *Borsszem Jankó*, 1891. augusztus 16.

⁶¹ *Gratz G.*: A dualizmus kora i. m. I. 276–278.

1898-ban zajlott spanyol–amerikai háborúhoz. Uncle Sam a hóna alatt spanyol és amerikai hajóval fut,⁶² a háttérben a spanyol alak sír, mert elveszítette hajóit. S nem csupán azokat: a háborúban vesztes spanyol fél lemondott az Egyesült Államok javára a tengerentúli gyarmatairól. Az *Üstökös* karikatúrája átértelmezte az eredetit: nem a vesztes menekül, hanem a győztes a megszerzett zsákmánnyal.

A bukás ábrázolása mellett Napóleon és más ismert – szintén nem magyar – vezetők kudarcának megjelenítése jól felhasználható volt arra is, hogy az eredeti mű átalakításával magyar politikusok vereségét jósolják meg, ami persze nem mindig következett be. E szellemben Verescsagin *Napóleon visszavonulása* című képét Jeney Jenő módosította.⁶³ Rajzán Bánffy Dezső vonul „serege” előtt „apanagyfalusi” Napóleonként, mögötte Podmaniczky Frigyes, Münnich Aurél, Tisza Kálmán és Fejérváry Géza haladnak. Mellettük az út szélén a halottakat is betemető hóhalomra a „socialismus” felirat került, a „husos fazék” a hóba süllyedt, egy kocsin pedig egy „3 millió” forintot rejtő zsák pihen. Bánffy nem véletlenül kapta melléknevét: Apanagyfalu Bánffy családi birtoka, amelyet az 1860-as években vásároltak a Bethlen családtól.⁶⁴ A 3 millió forint állítólag választási kiadásokra fordított összeg, de ezt – saját bevallása szerint – csak megbecsülte az ügyet ekkor megszéllőztető kormánypárti képviselő, Rohonczy Gedeon, s hangsúlyozta, erre nincs bizonyíték a birtokában.⁶⁵ A sajtó „forrongó szocializmus”-ról tudósít 1898 első hónapjaiban, illetve arról, hogy a kormány tehetetlen azzal szemben,⁶⁶ ezért került a kellemetlen helyzetben lévő Bánffy mellé problémaként a hóra a „socialismus” felirat. Ebbe a botrányba a Bánffy-kabinet – a *Bolond Istók* sejtetése ellenére – nem bukott bele.

Szintén Jeney Jenő alkotása Meissonier *1814* című festményének egy újabb interpretációja: a rajzoló külpolitikai téma kapcsán is felhasználta a bukott Napóleonról szóló festményt – alaposan ráközelítve a főszereplő bolgár fejedelem, I. Ferdinánd arcára.⁶⁷ A háttérben a „Karlsbad” felirat olvasható, mert 1895. július 7-én Ferdinánd valóban Karlsbadba érkezett.⁶⁸ Amíg ott tartózkodott, Bulgáriában merényletet követtek el volt miniszterelnöke, Sztrefan Sztambulov ellen, s bizonyos körökben felmerült, hogy ezért a távol lévő fejedelem a felelős,

⁶² *Üstökös*, 1898. június 19. 295.

⁶³ Bolond Istók, 1898. február 27. 6. A festmény Verescsagin budapesti tárlatáról való (1898. február 20–március 20.). A kiállítási katalógus: A Verescsagin-kiállítás magyarító tárgymutatója. Bp. 1898. A címdalon Napóleon látható, s a képek közül több is Napóleon 1812. évi hadjáratához kapcsolódik.

⁶⁴ *Iff. Bertényi Iván*: Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés. (PhD) disszertáció. ELTE. Bp. 2005. 13–14.

⁶⁵ Pesti Napló, 1898. február 18. 2.

⁶⁶ Pesti Napló, 1898. február 18. 4.

⁶⁷ Kakas Márton, 1895. július 28. 5.

⁶⁸ Pesti Napló, 1895. július 9. 6.

akinek így sajtó útján mentegőznie kellett, de kijelentette, Karlsbadban marad.⁶⁹ A sajtó elítélte, hogy a kialakult helyzet ellenére nem utazik vissza Bulgáriába, s nem cáfolja erélyesen a bűnrészességről szóló híreket.⁷⁰ Némileg későbbi újságcikk szerint felmerült annak igénye, hogy Ferdinánd lemondjon a trónról.⁷¹ Karlsbadot valójában nem hagyta el július folyamán a herceg, hiába sugallta ezt a lap. A *Kakas Márton* egyértelműen Ferdinánd bukására számított (ami nem következett be).

Egy korábbi hősről szóló alkotás, Eugène Delacroix Mazepa-festménye (*Mazeppa*, 1824 körül) ihletett több karikatúrát is. A képen a mezítelen Ivan Sztepanovics Mazepa, a kozákok hetmanja a lovához kötözve látható, felettük már keselyűk köröznak. A jelenet ötletét adó történet a lengyel Jan Chrysostom Pasektól ered, aki szerint, bár nem bizonyítható, a fiatal Mazepa egy nemes feleségével folytatott viszonyt, s a férj bosszúból egy megvadult lóra kötöztetve űzte el.⁷² Linek Lajos karikatúráján Tisza István fekszik mozgásképtelenül a „ministerelnökség” lovon.⁷³ Bár Tisza és a Szabadelvű Párt elveszítették az 1905. évi választásokat, áprilisban még tartott Tisza miniszterelnöki megbízatása, azonban tudható volt, ez az átmeneti helyzet nem sokáig maradhat fenn, az opposíció lapja tehát a kormányfő várható lecserélését vetíti előre. Majd Bér Dezső rajzán 1909-ben egy másik kormányfő, Wekerle Sándor szenved a „paktum” feliratú lóhoz kötözve.⁷⁴ Wekerlét az uralkodó a kihallgatásán emlékeztette arra, hogy vagy teljesíti a koalíciós kormány a kinevezése feltételül szabott paktumot (1906), azaz nem bolygatnak bizonyos államjogi, nyelvhasználatbeli kérdéseket, vagy távozniuk kell. Szintén a paktumnak megfelelően Ferenc József követelte a választójogi reformot,⁷⁵ amelynek megvalósítása Magyarországon már évek óta húzódott. Wekerle mással folytat politikai „viszonyt”, nem teljesíti a királynak tett ígéretét, aminek az lehet a következménye, hogy őt is „elűzi” Ferenc József, azaz leváltja – inti óvatosságra

⁶⁹ Pesti Napló, 1895. július 18. 2.

⁷⁰ Pesti Napló, 1895. július 19. 2–3. A volt miniszterelnököt macedónok ölték meg, de mivel nem kedvelte Sztambulovot, a kortársak közül valóban többen gyanakodtak Ferdinándra, ám a bizonyítékok ennek ellentmondanak. *Richard J. Crampton: A Short History of Modern Bulgaria*. Cambridge 1989. 37.

⁷¹ Pesti Napló, 1895. július 23. 2.

⁷² *Bartók Béla: „De győz, aki remélve mer.”* (Ivan Sztepanovics Mazeppa alakja a romantikus művészetben.) *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae* 36. (2007) 193–204. A magyar sajtóban is megjelent a történet, például *Ország-Világ*, 1891. március 28. 217.

⁷³ *Kakas Márton*, 1905. április 16.

⁷⁴ *Kakas Márton*, 1909. szeptember 26.

⁷⁵ *Pesti Hírlap*, 1909. szeptember 16. 2. A koalíció az uralkodóval kötött paktum értelmében vállalta, hogy nem farszírozza a hadsereg vezérleti és vezényleti nyelvének a kérdéskörét, törvénybe iktatják a kereskedelmi szerződést és a vámtarifákról kötött megállapodást, megszavazzák a büdzsét, elismerik az újonclétszám felemelésének szükségességét, valamint ígéretet tettek a választási reform bevezetésére. *Gratz G.: A dualizmus kora i. m. II.* 117.

a lap, tudjuk azonban, hogy ekkor Wekerle még megőrizte a pozícióját. Mindkét Mazepa-karikatúra tehát egy-egy kormányfő távozását sugallja.

A többi, a bukást jósoló tematikához kapcsolódó festmény mitológiai-bibliai jelenetet ábrázol, s önmagában az eredeti történet, kontextus ismerete is segíthette az értelmezést. Georges Rochegrosse *Salome táncá Heródes király előtt* (1859) című művét alakította át Faragó József.⁷⁶ Salomeként Antonio Agliardi pápai nuncius tündököl, aki megkapja tálcán a közös külügyértől, Kálnoky Gusztáv gróftól Bánffy Dezső fejét. Az eredeti festményen nem szerepel a fej átadásának motívuma, azzal Faragó egészítette ki, aki egyébként megtartotta az eredeti kompozíciót. XIII. Leó pápa tűnik fel Heródesként, akit Vajay István katolikus plébános, függetlenségi országgyűlési képviselő legyez, s mellette Zichy Nándor ül. A táncot nézők a háttérben egyházi személyek, az előtérben ellenzéki pártbeli vezetők (Apponyi Albert, Ugron Gábor és Polónyi Géza). Agliardi az egyházpolitikai törvényjavaslatok vitájának időszakában Magyarországon járt (1895 májusában a zsidó vallás recepcióját tárgyalták), s Bánffy úgy vélekedett – és Kálnokyval egyeztetve ennek hangot is adott a Házban –, hogy a nuncius az egyházfőknél tett látogatásával túllépte hatáskörét, tevékenysége a magyarországi belügyekbe avatkozás látszatát kelti.⁷⁷ Bánffyt mégis élesen támadta a külügy e lépéséért. A *Pesti Napló* kijelentette, hogy az offenzíva „intézője megint ő, az alattomoság nagymestere, gróf Kálnoky Gusztáv”. A félhivatalos bécsi nyomatos, a *Politische Correspondenz* „pedig a feluszított szolga brutalitásával ront neki báró Bánffy Dezső nyilatkozatának, és olyan hangon meri leckéztetni Magyarország miniszterelnökét, amilyenén nyomatos szolgálatkészség eddig még nem merete elárulni ura és gazdája szándokait”.⁷⁸ Megjegyzi a pesti újság, hogy: „Lehetetlen, hogy gróf Kálnoky hozzá nem járult a báró Bánffy nyilatkozatához, akármit füllent is a nyomatos Ballplatz-i nyilatkozat.”⁷⁹ Az ügy – a karikatúra sejtetésével egybecsengve – végződhetett volna Bánffy Dezső „lefejezésével”, menesztésével is, azonban az uralkodó végül a közös külügyminisztert váltotta le.

Szintén távozást vizionálva egy sokkal korábbi és ismertebb művet, Leonardo da Vinci *Az utolsó vacsora* (1498) című képét alakította át a *Bolond Istók*.⁸⁰ Az eredeti kép drámai pillanatot örökít meg, amikor Krisztus bejelenti: „Egy ti közületek

⁷⁶ Borsszem Jankó, 1895. május 19. 10–11.

⁷⁷ Pesti Napló, 1895. május 2. 3.

⁷⁸ Pesti Napló, 1895. május 4. 1.

⁷⁹ Pesti Napló, 1895. május 4. 2.

⁸⁰ Bolond Istók, 1892. október 30. 6. (szignó nélkül).

elárul engem.”⁸¹ Így nem meglepő, hogy a karikaturisták is feszült pillanatokat ábrázoltak a festmény átalakítása révén.

A kompozíción változtatott az alkotó, több szereplőt figyelhetünk meg, de az asztal elhelyezése, egy-egy figura testtartása és a karikatúra címe (*Az utolsó keddi vacsora*) egyértelművé teszi, hogy a Leonardo-kép adta az ihletet. Nem sokkal a Szapáry-kormány lemondása előtt (1892. november 19.) készült a karikatúra, akkor, amikor a sajtóban már szóba került a miniszterelnök távozása. Tisza Kálmán lépett Krisztus helyébe, aki miniszteri tárcákat osztogat, például Pulszky Ágostnak. A *Pesti Hírlap* tudni vélte, hogy Szapárynak mindenképpen távoznia kell, s Tisza neve felmerült utódjaként Széll Kálmán, Kállay Béni és Wekerle Sándor mellett.⁸²

A *Bolond Istók* későbbi gúnyrajzán Bánffy miniszterelnök is nem sokkal lemondása előtt (1899. február 26.) szerepel Jézusként.⁸³ Az asztalra az „ex lex” felirat került, utalva arra, hogy az 1898-as ellenzéki obstrukció következtében a költségvetés megtárgyalása lehetetlenné vált, így beállt az új, büdzsé nélküli állapot. A fókuszban a „szt hvsos fazékból” a kormányfő ad különféle előnyöket párttársainak. A húsos fazék és az abból való fogyasztás a karikatúrákon rendszeresen visszatérő elem, amely azt szimbolizálja, hogy bizonyos „ételekhez”, kiváltságokhoz csak azok jutnak hozzá, akik közel férköztek a hatalomhoz. Jeney Jenő képén a szabadelvű pártbeli honatyák (Beöthy Algernon, Podmaniczky Frigyes, Perczel Béla, Münnich Aurél, Pulszky Ágost, az agg Tisza Kálmán és mellette fia) követelőzőnek hatnak, egymás fölött türelmetlenül nyúlnak át, hogy szerezzenek a fazék tartalmából. Ezzel az oppozíció élclapja – bírálva rendszerét – már búcsúztatja Bánffyt, aki talán politikai karrierjének utolsó vacsoráját üli.

Bér egy későbbi gúnyrajzán igyekezett megtartani a kompozíció legtöbb elemét,⁸⁴ a szereplők kézmozdulatait is visszaadta (4. kép). Az asztal közepén azonban nem üres tányér áll, hanem egy „ált. vál. jog” feliratú kenyér, amely még szétosztásra vár. Krisztusként a belügyér ifj. Andrássy Gyula grófot láthatjuk, ahogyan a képaláírás is mutatja, javaslatát nem az általános választójog elvét figyelembe véve terjesztette be (1908), hanem plurális választójogot kívánt bevezetni Magyarországon. Egyik oldalán – többek között – Tisza István és Fejérváry Géza, míg a másikon Wekerle Sándor és Kossuth Ferenc ülnek. Andrássy javaslatának bukását vetíti előre a lap a festmény átalakításával (s a javaslat valóban lekerült a Ház napirendjéről).

⁸¹ *Kenneth Clark*: Leonardo da Vinci. Bp. 1982. 83.

⁸² *Pesti Hírlap*, 1892. október 25. 5.

⁸³ *Bolond Istók*, 1899. január 8. 6. (Jeney Jenő).

⁸⁴ Borsszem Jankó, 1908. augusztus 9. 5.

4. kép

Szintén nem egy személy, hanem egy párt uralmának a végét ábrázolták egy másik bibliai jelenettel. Ádám és Éva kiűzését a paradicsomból számos képen megörökítették a rajzolók, ezek közül egy politikai témájú mutat hasonlóságot egy népszerű Biblia-illusztrációval (Wilhelm Ebbinghaus: *Kiűzetés a paradicsomból*. A Klasszikus Arany Biblia egyik illusztrációja, 1897).⁸⁵ A kompozíciót Jeney Jenő átalakította,⁸⁶ de az alakok tartása emlékeztet Ebbinghaus változatára.

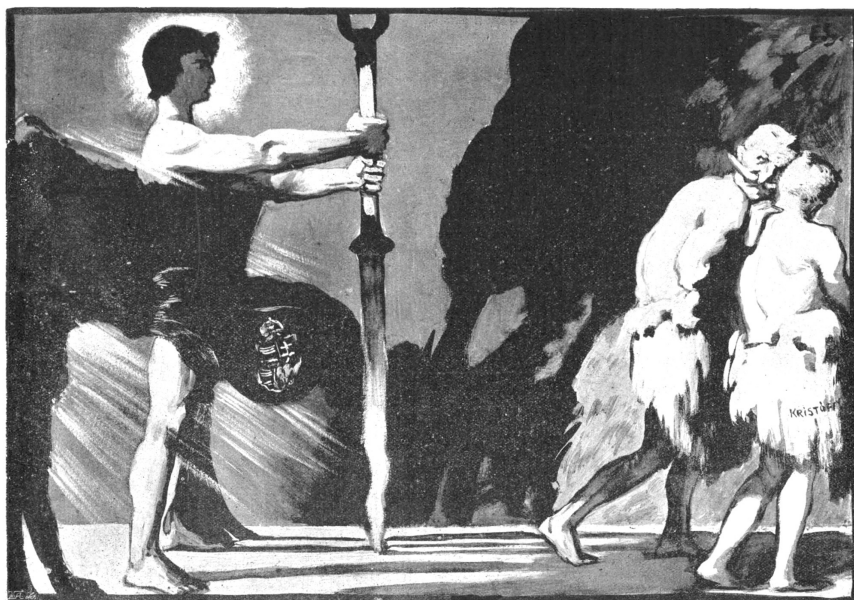
⁸⁵ A Klasszikus Arany Bibliát reklámozza – kiemelve, hogy klasszikus festmények illusztrálják: Vasárnapi Ujság 43. (1896) 41. sz. 688.; Ország-Világ, 1896. október 11. 654. A vállalkozás eredményeként megjelent egy kétkötetes, díszes Biblia, amelyet tudatosan világhírű festők (például Raffaello Santi, Tiziano, Rembrandt, Rubens, Leonardo da Vinci) műveivel is illusztráltak, mivel abból indultak ki, hogy ezeket mindenki jól ismeri. Az első kötet előszavát Vaszary Kolos hercegprímás írta 1896 szeptemberében, amelyet így kezdett: „A festészet hatása az emberi lélekre, kedélyre elvitázhatatlan. [...] A festmény [...] hat a bölcsre és tudatlanra, mondhatnók világnyelv és világirodalom, melyet megért mindenki, a kiből szemlélő lélek és érző szív lakozik.” *Dedek Crescens Lajos*: Klasszikus Arany Biblia I–II. Bp.–Bécs–Lipcke 1897. I.

⁸⁶ Az Üstökös, 1905. május 21.

5. kép

KIÜZETÉS A PARADICSOMBÓL.

— Stuck képe után. —

Ádámot („Szabadelvű Párt”) és Évát („korrupció”) Magyar Mihály, azaz a magyarságot megtestesítő férfi űzi ki egy elkerített kertből, Magyarországról. Az 1905. évi voksolásokon az ellenzéki pártok szövetsége nyert, s bár az uralkodó még megtartotta a Tisza-kabinetet, nem nevezett ki új, ellenzéki miniszterelnököt, de még Fejérváry báró „darabont-kormány”-át sem, így bizakodik az opposíció élclapja, hogy a Szabadelvű Párt hatalmának vége, s azt sugallja, ezzel együtt a korrupciónak is.

Hasonló jelenetet Franz von Stuck *Az elveszett paradicsom* (1897) című képe alapján is készítették. Éder Gyula megtartotta Stuck kompozícióját, amelyen a szemlélőnek háttal állnak azok, akiket kiűztek a paradicsomból (5. kép). A Magyarországot szimbolizáló angyal mutat utat kifelé Fejérváry Géza miniszterelnöknek és Kristóffy József belügyminiszternek,⁸⁷ azaz mindkettejük távozását kívánta a lap, amely, ma már tudjuk, ekkor még nem valósult meg. Fejérváry audiencián járt Ferenc Józsefnél Ischlben 1905. szeptember 1-jén, ahol Magyarország helyzetéről egyezett az uralkodóval,⁸⁸ eközben Bécsben Kristóffy

⁸⁷ Kakas Márton, 1905. szeptember 10. 3.

⁸⁸ Pesti Napló, 1905. szeptember 2. 3.

is jelen volt. Ezzel egyidőben az ellenzék a Fejérváry-kormány vád alá helyezéséről döntött, amelyet a képviselőházban kívánt indítványozni.⁸⁹ Az általános választójog bevezetésének ígérete Kristóffy névvel forrt egybe, de mégsem a választójogi elképzelések miatt, hanem Kristóffy (és Fejérváry) személye ellen indult támadás a *Kakas Márton*ban. Érdekes kiemelni, hogy mindkét paradicsomhoz kapcsolódó képen Magyarországot jelképezi az Édenkert.

A karikaturistáknak egy másik Stuck-festmény is ihletet adott: *A Szfinx csókja* (1895) átalakított változata a *Borsszem Jankó* címlapjára került akkor,⁹⁰ amikor azt Stuck bemutatta a téli tárlaton. A rajzoló az alakokon, azok vonásain semmit sem változtatott, politikai kontextusba a feliratok helyezik a képet. A „nemzeti párt” nevű sziklán fekvő szfinx csókolja meg „halálosan” Apponyi Albertet, aki a néppárt parlamentben igen aktív vezére volt,⁹¹ s 1895 decemberében több időközi választáson is megmérettették magukat jelöltársai, ám nem jártak sikerrel még olyan régióban sem (Felső-Magyarország, Girált), amely a párt bázisának számított. A sajtó intő jelként tekintett az eseményre az 1896. évi voksolások előtt, a pártot „hanyatló pártpéldának” titulálta, megjelölve az okot is: bár Apponyit nem gyanúsítják ilyesmivel, de a képviselők egy részét a klerikális reakcióhoz kötik, ezért veszítette el talaját a párt,⁹² ami Apponyi politikai karrierjének végét is jelentheti a karikatúrára szerint.

A festmény tartalmának átalakítása a jelentést is megváltoztathatta, erre egy újabb példa a *Borsszem Jankó*-beli Faragó-karikatúra, amellyel a lap a festmény,⁹³ *A Szfinx csókja* árán és művészi értékén is élcelődött: Wlassics Gyula báró vallás- és közoktatásügyi miniszter ijedten és hátat fordítva áll a Szfinx előtt, nem hagyja, hogy megcsókolja az oroszlántestű nő. A kép arra reflektál, hogy Wlassics nem hagyta jóvá azt az előterjesztést (1896), amely a Stuck-festményért kifizethető összegekről szólt. A képvásárlást a Nemzeti Múzeum számára tervezték, s a festő eredetileg 15 000 Ft-ot kért érte, de ennél kevesebbet ajánlottak neki. A *Pesti Napló* lelkesedett a festményért, majd vita bontakozott ki hasábjain az alkotásról,⁹⁴ míg

⁸⁹ Pesti Napló, 1905. szeptember 6. 1–2.

⁹⁰ Borsszem Jankó, 1895. december 15. Az eredetit közli: Magyar Szalon, 1895. december 833.

⁹¹ Stuck monográfusa méltatja a festményt, amelyen Stuck azt ábrázolja, amikor Oidipusz „tényleg megfejt a szfinx rejtélyét, amikor megtapasztalja a halált a szfinx csókja és ölelése által”. Lásd Bierbaum, O. J.: Stuck i. m. 110. A thébai mondakörből azonban ezzel éppen ellentétes végkimenetelt ismerünk: Oidipusz megoldotta a szfinx rejtélyét, így megmentette a thébiaiakat, akiket az korábban megölt, s szűgyenében a szfinx vetette magát a mélybe. Lásd Trencsényi-Waldapfel Imre: Oidipusz király. In: *Uő: Görög regék*. Bp. 1976. 108.

⁹² Pesti Napló, 1895. december 13. 1–2. Hozzá kell tennünk, hogy az egyházi köröktől a mélyen vallásos Apponyi sem állt távol. Anka László: Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE. Bp. 2014. 117–118.

⁹³ Borsszem Jankó, 1896. január 5. 7.

⁹⁴ Pesti Napló, 1895. december 11. 1–2.; 1896. január 9. 1–4.; 1896. január 10. 7.

az előterjesztő-bizottságban Than Mór különvéleményt adott be, mivel szerinte a mű „messze áll attól a művészi tökéletességtől, amely megérdemelné a tizezer forintnyi összeget”.⁹⁵ Mégis ismét javasolták a miniszternek a vásárlást, ám csak 8000 Ft-ért,⁹⁶ amelyet az alkotó végül elfogadott.⁹⁷ A szfinx csókja nem csattant el, Wlassics tiltakozása nem volt sikertelen próbálkozás.

Pusztulás és halál

Gustav Doré francia festőművész Biblia-illusztrációiának egyikét, *Az özönvizet* (1866) szívesen használták a pusztulás, pusztítás bemutatására. Jeney Jenő készítette ennek alapján *A vizözön* című karikatúráját.⁹⁸ Az eredeti metszeten egy tigris egy kistigrist tart a pofájában egy sziklán ülve, az anya mellett több kölyök is meghúzódik, valamint emberek próbálnak meg felkapaszkodni a sziklára, menekülve a pusztító ár elől. A torzképről már lemaradtak az emberek, a kistigrisek pedig nevet kaptak: Széll Kálmán anyatigris a „katonai javaslatok”-at, a vita tárgyat tartja fogaival, mellé a „jog, törvény, igazság” nevű állatok bújnak, ami ismét Széll politikai jelmondatára reflektál. Az obstrukció válik özönvízzé, óriási pusztítással, ami mutatja a politikai válság mélységét. Széll nem sokkal később, 1903 júniusában távozni kényszerült pozíciójából, az obstrukciós ár végül magával ragadta a kabinetet. Egy évvel később a *Borsszem Jankó* lapjain köszön vissza a kép, s ekkor is az obstrukcióhoz kapcsolódik (6. kép):⁹⁹ a sziklán ellenzéki politikusok húzzák meg magukat (Apponyi Albert, Horánszky Nándor, Hock János, Ugron Gábor, Kossuth Ferenc, Polónyi Géza, Eötvös Károly), akiket a „Tisza” fenyeget. A politikusok az obstrukciók elhíresült alakjai, Polónyit máskor is óriási szájú vízilóként ábrázolták, mint ahogy Apponyi is mindig zsiráfként szerepelt, ha állat bőrébe bújtatták. A torzkép a „zsebkendő szavazás” után született, amikor Tisza István (házsabályokat sértő eljárással) Perczel Dezső házelnök segítségével megszavaztatta a Lex Danielt, azaz a szigorított házsabályt azért, hogy véget vessen az obstrukciónak (1904. november). A *Borsszem Jankó* mindvégig támogatta Tisza ezirányú törekvését, így e rajz kifejezheti azt a reményt, hogy az özönvíz (Tisza intézkedései) után is életben maradó „állatok”, ellenzéki honatyák a parlamenthez méltóbban fognak viselkedni.

⁹⁵ Pesti Napló, 1896. január 4. 7.

⁹⁶ Pesti Napló, 1896. január 7. 7.

⁹⁷ Pesti Napló, 1896. január 30. 7.

⁹⁸ Az Üstökös, 1903. május 31. 345. Az eredetit közli: Vasárnapi Ujság 28. (1881) 25. sz. 392.

⁹⁹ Borsszem Jankó, 1904. november 27. (Bér Dezső).

6. kép

A túlélés lehetősége mellett a halál esetleges győzelmét is asszociálhatjuk Luis Jiménez Aranda *A látogatás órája a kórházban* című műve kapcsán, amelyet a spanyol festő először 1889-ben mutatott be, s Magyarországra az 1891. évi téli tárlatra érkezett. Alkotását a következőképpen írja le a *Vasárnapi Ujság* szerzője: „Az ős tanár gondolkodó, érdekes fejét odaszorítja a beteghez, mialatt segédei,

tanítványai feszült figyelemmel lesik a vizsgálat eredményét, a mely a tudomány kérlelhetlen biztosságával dönt majd élet és halál felett.”¹⁰⁰ A *Borsszem Jankó* szignó nélküli képén, amely a kompozíciót megtartotta,¹⁰¹ kisgyermekként a Nemzeti Párt fekszik a betegágyon, orvosa Apponyi Albert, s párttársai (Hock János, Zichy Nándor, Kaas Ivor báró) figyelik, mi lesz a kis beteg, az új ellenzéki pártformáció sorsa.

A vadász temetése (1856) című alkotás azonban már a halál beállta utáni állapotot vizualizálja.¹⁰² Az osztrák metsző által készített kép, amelyen vadállatok viszik a vadász koporsóját, akinek a kezében puskája pihen, több karikatúrán köszön vissza.¹⁰³ Bér Dezső torzrajzán az „országgyűlés” koporsóját viszi Lukács László pénzügyminiszter és Perczel Dezső volt házelnök, előttük Tisza István halad.¹⁰⁴ A karikatúra nem sokkal a Khuen-Héderváry-kormány kinevezése után (1910. január 17.) készült. 1910 januárjáig a szövetkezett ellenzék Wekerle irányításával kormányozta az országot, ennek az időszaknak vetett véget Khuen-Héderváry Károly gróf új kabinetje, amelynek hivatalba lépését nem éppen pozitívan kommentálta az élclap. Üzenete szerint nem sokáig fogja irányítani az országot az új kormány. Tisza István és Perczel Dezső személyéhez az ellenzéki karikatúrák máskor is az országgyűlés vagy a parlamentarizmus „halálát” kötötték, nem véletlenül kaptak központi szerepet.

Szintén a halálhoz kapcsolódik Franz von Stuck már említett, *A háború* című képe. Linek Lajos aktualizált verzióján Joseph Chamberlain vonul be Dél-Afrikába, ő viszi magával a háborút.¹⁰⁵ A kompozíciót Linek megtartotta, a brit katona alakja az, amelyet kigúnyol. Chamberlain 1902-ben a gyarmatügyi miniszter pozícióját töltötte be. A korszak hazai sajtója a búrokkal szimpatizált, így még a második búr háború lezárása, a brit győzelem után sem meglepő, hogy a brit kolóniák pökhendinek ábrázolt miniszteréről nem pozitív képet fest. A képaláírás

¹⁰⁰ Vasárnapi Ujság 38. (1891) 50. sz. 828. (A festményt megjelentette a Vasárnapi Ujság a szám 820. oldalán.)

¹⁰¹ Borsszem Jankó, 1891. december 20. 5.

¹⁰² A kortársak jól ismerhették a metszetet: a Kakas Márton egy bemutatásra nem kerülő karikatúráján például megjegyzi: „Egy hires kép nyomán” (1905. június 11. 7.). A Magyar Szalon szerzője is alátámasztja, hogy sok példányban kelt el a reprodukciója, azonban nem lelkesedik túlságosan a műért – bírálva a kortársak ízlését: „Nem terjedt volna el Magyarországon legalább is százezer példányban a Vadász temetése nevezetű művének s hamarabb eszébe jutott volna a publikumnak az, hogy ha minden egyéb tekintetben lépést tart a körülfekvő világ fejlődésével, föl kell emelkednie a szobája falaira akasztott képek megítélésében is arra a nívóra, a melyen a művelt nyugat érti és élvezi a képet.” Magyar Szalon, 1903. február 509.

¹⁰³ Temetéshez (Szilágyi Dezső, Borsszem Jankó, 1901. augusztus 11. 10–11.) és tisztségről való lemondás miatti szomorúság kifejezésére is felhasználták a metszetet (ekkor a Kisfaludy Társaság elnöki címéről lemondó Gyulai Pál fekszik a koporsóban: Borsszem Jankó, 1899. október 29. 3.)

¹⁰⁴ Kakas Márton, 1910. február 27. 10–11.

¹⁰⁵ Kakas Márton, 1902. november 30. 5.

pedig a gladiátorok császárhoz szóló latin nyelvű üdvözlő szavait idézi pontatlanul („Ave Caesar, morituri te salutant!”), ami erőfitogtató játékká degradálja azokat a véres eseményeket, amelyek a brit gyarmatokon zajlottak.

Összegzés – kitekintés

Természetesen a vizsgált három témát egyéb művészi eszközökkel, másféle kompozíciókkal is megjeleníthették a karikaturisták. A kiválasztott módszer érdekessége, hogy a magas kultúra részeként számontartott műalkotások sokszor maguk is színvonalas alkotásként átszivárogtak a tömegkultúra egyik szegmensébe. A karikaturizált festmények leginkább a 19. század második felében születtek (kivételt egy Delacroix- és egy Leonardo da Vinci mű képez), tehát alapvetően kortárs alkotásokról van szó, amelyeket kiállításokon akár meg is szemlélhettek az élclapok olvasói.¹⁰⁶ Több műalkotás, illetve művész rendkívül népszerűnek tűnik, mert alkotásukat többször átformálták a karikatúrák készítői. Ezekre az eredeti festményekre rendre utaltak a címben vagy a karikatúrán, ami elősegíthette a megismerésüket. A karikatúrákon azonban nem mindig szerepel segítségként az eredeti alkotójának a neve, elsősorban a régebbi, már kanonizálódott képeknel (Metternich-karikatúra, Doré és a vadász temetéséről szóló metszet, Delacroix és Leonardo da Vinci festményei) maradt el ez az utalás, mivel abból indultak ki, hogy az olvasók ismerik a műveket; illetve akkor, ha egy-egy kortárs festmény már hosszabb ideje újra meg újra visszatért az élclapok hasábjaira (Leempoels, Stuck). A vizsgált korszak átalakított képváltozatait Jeney Jenő, Linek Lajos, Bér Dezső és Faragó József készítették, de számos esetben nem közöltek szignót a lapok, az így megjelentek egy része minden bizonnyal Jankó János munkái. A festmények újragondolt karikatúrái címlapokon vagy a belvéken, többször dupla

¹⁰⁶ Árnálja az összképet, ha számba vesszük azokat a festményeket, amelyek bár politikai eseményhez kapcsolódnak, nem illenek bele a kiválasztott tematikába: Rubens Páris ítélete című képe mindkét alkalommal valamilyen döntéshozatal kapcsán bukkant fel (Borsszem Jankó, 1899. november 5.; Bolond Istók, 1906. december 30. 3.). Dürer Szent Kristóf viszi a gyermek Krisztust című művét egy áthidaló megoldás szimbolizálására használták, mutatva, hogy a parlamenti munka folytatható az ellenzék és kormánypárt összeütközései ellenére is (Bolond Istók, 1899. február 19. 3.). Rembrandt Dr. Tulp anatómiája alapján készült karikatúra pedig az összeférhetlenségi törvényt „boncolja fel” (Borsszem Jankó, 1901. március 31. 10–11.). Fra Angelico reneszánsz mester képét átalakítva az egyházpolitikai viták kapcsán láthatjuk. (Borsszem Jankó, 1892. július 10. 5.), Horace Vernet Mazeppa és a farkasok (1826) című festménye felbukkant egyszer (Az Üstökös, 1906. február 16.), mint ahogy William Hogarth egy alkotása is ihletet adott (Bolond Istók, 1890. március 2. 3.). A tanulmány tematikai és terjedelmi korlátai miatt néhány 19. század végén készült festmény nem illeszthető be ebbe a munkába: Ilja Jefimovics Repin A kozákok válasza a szultán ultimátuma (Borsszem Jankó, 1895. december 8. 8–9.), Hermann Kaulbach A hamelni patkányfogó (Borsszem Jankó, 1902. január 12. 7.), Ettore Tito műve (Bolond Istók, 1895. október 20. 6.). Szintén ez okból egy-egy kép kapcsán nem az összes karikatúrávaltozatot mutattam be.

oldalon jelentek meg, ami azt mutatja, hogy azokat figyelemfelkeltő és hatékony üzenetközvetítőnek vélték a szerkesztők. A festmények utánzása, a kompozíciók esetleges módosítása, kiegészítése többletjelentést adhatott a gúnyrajzoknak. Megfigyelhető, hogy a torzképeken az ábrázolásban gyakran közelebb kerültek a főalakok, hogy jól felismerhetők legyenek, míg a mellékalakok és a háttér elnagyoltabban szerepel, mint az eredetin.

Néhány kivételtől eltekintve jellemző, hogy a külpolitikai eseményeket és szereplőket megőrkítő eredeti alkotások átalakítása belpolitikai történésekhez kapcsolódik. Mivel az Osztrák–Magyar Monarchia nem vett részt háborús konfliktusban, Franz von Stuck képe is – amikor nem belpolitikai krízist ábrázolt – nem meglepő módon távoli fegyveres összecsapáshoz kapcsolódott. A karikatúrák fő témái mind az ellenzéki, mind pedig a kormánypárti élclapokban a belpolitikai események és a közös ügyek vitás kérdései (elsősorban a hadügy és annak finanszírozása, valamint a külügy). Akár a Szabadelvű Párt (és utódja, a Nemzeti Munkapárt), akár az ellenzéki koalíció kormányzott, a festmények alapján készült torzképeken a magyar belpolitikai krízisek (voksolások, obstrukció, kormányválságok, költségvetés és korrupció) és egy-egy politikus ambícióinak, karrierjének tematizálása került túlsúlyba. Ilyen típusú karikatúrákon ritkán jelenítettek meg társadalmi problémákat (ez alól kivételt képez egy fővárosi kötődésű kép Podmaniczky Frigyes báróval [1. kép]) vagy munkásmozgalmakat, a modernizáció és urbanizáció visszasságait, az oktatásügyi és egyházpolitikai vitákat, amelyek másféle alkotói módszerrel napvilágot láttak a karikatúrákon. Noha a korszak égető kérdése volt, ilyenformán nem vizualizálták a nem magyar nemzetiségi mozgalmak törekvéseit és azok elutasítását a magyar politikai elit részéről (de másként ez a téma is teret kapott az élclapok hasábjain). Sem az élclapok pártállását tekintve, sem a különböző (szabadelvű, függetlenségi-ellenzéki) kabinetek időszakait összehasonlítva nem tudunk speciális témapreferenciákat megállapítani.

Érdemes kiemelni, hogy a Napóleon-kultusz, amely a tömegkultúra más területén is tetten érhető a 19–20. század fordulóján és a 20. század elején, az élclapokbeli festményvariációkon más arcát mutatja, mint például a képes levelezőlapokon (amelyek leginkább festmények reprodukcióit tartalmazták). Ez utóbbi forrástípust az jellemzi, hogy alapvetően nem Magyarországon készült képeslapokról van szó, s elsősorban Napóleon ikonikus figuráját – arcképek, győztes csaták, diplomáciai tárgyalások, családi szcenáriók – dokumentálják, s csak kisebb részük az oroszországi hadjáratot és a waterlooi vereséget, illetve a száműzetését.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Pirint Andrea: A Napóleon-kultusz képzőművészeti emlékei képes levelezőlapokon. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 50. Szerk. Tóth Arnold – Szolyák Péter. Miskolc 2011. 436., 440–445. A szerző a hazai Napóleon-kultusz jegeit kimutatja, s nagyszámú reprodukciót sorol fel, ami valószínűsíti,

Ezzel szemben a karikatúrákon nem a fényes diadalokat megörökítő alkotásokat használták fel, hanem az oroszországi hadjárat kudarca (de nem döntő veresége Waterloonál) köszön vissza rajtuk. Ennek oka lehet a szorosabb történelmi kapcsolat, 1849 keserű emléke, s annak sugallása-tudatosítása, hogy Oroszországot még a hősként tisztelt császár sem tudta legyőzni.

Az azonos időszakból származó bécsi élclapokat (*Der Floh* [1869], *Wiener Caricaturen* [1881], *Die Musquete*, amely 1905-től látott napvilágot) vizsgálva azt látjuk, hogy nem olyan népszerű eszköz az illusztrációk, festmények átalakítása, mint Magyarországon. Csupán néhány példára bukkantam, azok sem olyan művészi kivitelezésűek, mint a budapesti társaikban. A Metternich menekülését ábrázoló torzkép a bécsi rajzolókat is megihlette: a chilei elnök, José Manuel Balmaceda, akinek hatalmát megdöntötték a polgárháború során (1891), pénzeszsákkal fut el hazájából – a kép szerint Európa felé. Tudjuk azonban, hogy Balmaceda Argentínába távozott, s néhány nap múlva, 1891. szeptember 19-én öngyilkosságot követett el.¹⁰⁸ A karikatúra tehát párhuzamot von Metternich és a chilei kormányfő helyzete között.

Wilhelm von Kaulbach *Búcsú a Kozmosztól* (1869) című illusztrációját is aktualizálták: a Karl Lueger bécsi főpolgármester halálakor (1910) megjelenő szám címlapján Lueger a Halállal találkozik, és a szöveg szerint a halál átveszi terheit (*Erlösung*. 'Megváltás'). Háttérben a bécsi városháza látszik, míg az eredetin szobrok s a halállal találkozó Alexander von Humboldt látszik, aki áttemeli a Kozmoszt a válláról – azaz az eredeti rajz Humboldt halálának (1859) allegorikus megjelenítése.¹⁰⁹

Végül megemlíthetjük még Wilhelm von Kaulbach *Hunok csatája* (1837 körül) című festményének átalakított változatát (*Die große Wahlschlacht*, 'A nagy választási csata'), amelynek érdekessége, hogy magyarországi eseményhez köthető, az 1905. évi képviselőválasztásokat vizualizálja. A földön összecsap a Szabadelvű Párt (élén Tisza Istvánnal) az ellenzékkal, amelyet ifj. Andrássy Gyula gróf vezet. A tényleges harcban, az ütlegetés közepette Apponyi Albert és vele szemben Fejérváry Géza állnak a fókuszban. Az oppozíció és a Szabadelvű Párt tagjai is fókuszban, botokkal verik egymást, s a választásokhoz kapcsolódóan – az erőszak mellett – feltűnik a borfogyasztás is, mindkét oldalon. Az égi szférában Deák Ferenc és Andrássy Gyula tartják a Szent Koronát a küzdő felek felett, mögöttük már szintén halott politikusok és költők szelleme (Tisza Kálmán, Petőfi Sándor,

hogy a szemlélőknek a karikatúrákon sem jelenthetett gondot Napóleon és az őt ábrázoló festmények felismerése.

¹⁰⁸ *Der Floh*, 1891. szeptember 6.; *Harold Blakemore*: The residency of Balmaceda, 1886–1891. In: *The Cambridge History of Latin America V*. Ed. Leslie Bethell. Cambridge 1986. 521.

¹⁰⁹ *Der Floh*, 1910. március 6.; *Fritz von Ostini*: Wilhelm von Kaulbach. Bielefeld–Leipzig 1906. 109.

Jókai Mór, Szilágyi Dezső), a háttérben pedig a Lánchíd sejlik fel.¹¹⁰ Az utánzat kompozíciója eltér az originálétól: Kaulbach a földön már csupán halottakat ábrázolt, akiknek a szelleme az égi szférába emelkedik, s ott folytatják a küzdelmet Attila vezetésével a hunok és a rómaiak.¹¹¹

Kutatásaim során a Monarchia területén több különféle nyelvű élclapban is találtam példákat a tanulmányban elemzett jelenségre. Egy szlovák karikaturista a magyar–zsidó kapcsolatokat hangsúlyozva ismert reneszánsz kori festményeket dolgozott fel jelentősen átalakított formában. Az első kép forrása Raffaello Santi *Madonna del Granduca* című festménye (1506 körül). A karikatúrán Szűz Mária látható a neki felajánlott magyar Szent Koronával, karján egy kisgyermekkel, amely zsidó arc- és testvonásokkal rendelkezik. A rajz nemcsak az asszimilációt jelenítette meg, de kifigurázta a magyar korona felajánlásának mítoszát is. A második torzrajz ötletét a karikaturista Tiziano Vecellio *Adógaras* (1568 körül) című festményéből merítette, amely bibliai történetet mutat be: a zsidók Jézust törbe akarták csalni, s neki egy garast nyújtva megkérdezték tőle, hogy helyes-e az adófizetés a császárnak. A karikatúrán a szlovákok, akiket a zsidók pénzzel, a magyarok erőszakkal akartak elnyomni, békés, pozitív figuraként tűnnek fel, akik túrik a „zsarnokok” által okozott szenvedést, mint ahogy Krisztus is tette. Az utolsó kép Michelangelo Buonarrotinak a Sixtusi kápolna mennyezetére festett freskója nyomán *Ádám teremtését* (1510 körül) mutatja be átalakítva, s azt sugallja, hogy a magyarok zsidókat „teremtenek”.¹¹² A szlovák képsoron összemosódott a zsidó gazdasági „elnyomó”-ról kialakult kép a magyar feudális „elnyomó”-ról élő képzetel, s ez a magyarokkal kapcsolatos negatív asszociációk erősödését hozhatta magával.¹¹³ A *Humoristické listy* című cseh élclapban pedig napvilágot látott egy Ebbinghaus illusztrációjára emlékeztető rajz, amelyen Ádámot (aki a zsidókat szimbolizálja) és Évát, aki ezen a karikatúrán is a korrupciót testesíti meg, mint az *Az Űstökös*ben publikált képen, kiűzik a paradicsomból, a választók eltávolítják őket a liberalizmus kertjéből.¹¹⁴ Éván keresztül mindkét lapban párhuzamot fedezhetünk fel a bűnbeeséssel: politikai tekintetben a korrupció mint eredendő bűn tűnik fel.

¹¹⁰ Der Floh, 1905. január 15. 4–5.

¹¹¹ Ostini, F. von: Wilhelm von Kaulbach i. m. 72–73.

¹¹² Černokňažník, 1896. február 25. 13.

¹¹³ A Černokňažníkban 1895, az izraelita felekezet magyarországi bevett vallássá nyilvánítása előtt is felbukkant egy-egy olyan ábrázolás, amelyen az asszimilált zsidók és a magyarok kapcsolatát gúnyolták ki, de ezt követően még jellemzőbbé vált ez a képzetársítás.

¹¹⁴ Humoristické listy, 1896. augusztus 7. 4. A kert különféle formákban és jelentéstartalommal a századforduló jellemző szimbóluma mind az irodalomban, mind pedig a képzőművészetben. Lásd *Hanák Péter*: A kert és a műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In: *Üő: A Kert és a Műhely*. Bp. 1999. 101–114.

E néhány példa is mutatja, hogy nem egyedülállóan magyar módszer volt a művészek alkotásainak utánzása, azonban ezek színvonala, gyakorisága ebben a régióban már annak tekinthető. Az pedig – ha nem is kizárólagosan – magyar jellemzőnek tekinthető, hogy igyekeztek nem csupán klasszikus, hanem kortárs festményeket is népszerűsíteni, jól ismert alkotásokat újragondolni.

PAINTINGS METAMORPHOSED ON BUDAPEST CARICATURES (1890–1910)

By Ágnes Tamás

SUMMARY

The paper examines those works of the fine arts that were reinterpreted in the Hungarian (and, passingly, in other Central European) satirical journals and the ways in which these reinterpretations were made. The inquiry analyses the caricatures prepared on the basis of paintings and illustrations made by international artists, focussing on four Hungarian journals between 1890 and 1910. The caricatures interpret actual political events, and while their figures are generally not connected to the central figure of the original work, the message of the original work does add to the layers of the meaning of the caricature. It can be observed that most of the the painting-reinterpretations are related to the theme of hope, defeat-failure and destruction-death, so it is in terms of these topical units that the paper analyses the caricatures. By way of comparison it concludes that while the imitation of artistic works was not an exclusively Hungarian method, the great number and high quality of such works in Hungary is outstanding.

Pelles Márton

AZ ATLANTICA TRUST TÖRTÉNETE (1906–1944)

A két világháború közötti magyar kereskedelmi tengerhajózás története erősen forráshiányos, mivel a kérdéssel foglalkozó iratok minden jel szerint megsemmisültek a második világháborúban, illetve 1956-ban. Erre két körülmény is utal. Egyfelől az első világháború előtt a teljes magyar tengerészetet felügyelő szerv, a Fiumei Tengerészeti Hatóság iratanyagában fennmaradt jóformán az összes akkoriban keletkezett irat másolata, a Budapestre küldött eredeti példányok közül azonban alig-alig lelhető fel néhány a Magyar Nemzeti Levéltárban.¹ Másfelől a két világháború közötti sajtóanyagok (például a Magyar Távirati Iroda Napi tudósításai)² időről időre hivatkoznak a Fiuméből Budapestre telepített hatóságra (ekkor már Tengerészeti Hivatal néven), miközben ez a hivatal a levéltár gyűjteményeiben még említés szintjén sem található meg.

A fenti adottságok miatt a két világháború közötti magyar kereskedelmi tengerészet és így az Atlantica Trust vizsgálatánál is felértékelődnek az olyan fennmaradt, de néha kevésbé megbízható források, mint például a visszaemlékezések. Természetesen a legfontosabb adatok, sarokszámok többé-kevésbé rendelkezésre állnak (az alapinformációk a cégről és leányvállalatairól a Compassokban, a hajózási tevékenység kimutatásai a Statisztikai Évkönyvekben), azonban ahhoz, hogy a történelem szövetét felfejthessük, szükségünk van egy vezérfonalra, amely jelen tanulmányunkban egy a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívumában megőrzött irat, Bíró Elek, az Atlantica Trust magas beosztású tisztviselőjének – vélhetően a második világháború után keletkezett – 12 oldalas beszámolója lesz.³ Ezt a forrást fogjuk a Budapest Főváros Levéltárában őrzött cégbírószági, valamint a Fiumei Állami Levéltárban őrzött Tengerészeti Hatóság irataival kiegészíteni és ütköztetni, hogy minél teljesebb képet kaphassunk az

¹ A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratanyaga ma Fiumében a Državni Arhiv u Rijeci (a továbbiakban: DAR) 46-os számú fondjaként kutatható. Bővebben lásd *Bősze Sándor – Goran Crnković: A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai 1870–1918. Inventar fonda Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci 1870–1918. Kaposvár–Rijeka 2011.*; A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a továbbiakban: MNL OL) fellelhető eredeti iratok közé tartozik például a K 228: „A Tengerészeti, hajózási és vízipítészeti szakosztály iratai” dokumentumgyűjtemény, amelyet lehetőségem nyílt összehasonlítani a Fiumei Levéltár iratanyagával, és azok valóban egymás másolatai.

² A Napi tudósítások online elérhetősége: <https://bit.ly/3ohnUvZ>, letöltés 2022. okt. 15.

³ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Kézirattár (a továbbiakban: MMKM Kt.) 680: Az Atlantica Tengerhajózási Rt. (később Atlantica Trust) története 1906–1930. Emlékeztetőből összeállította Dr. Bíró Elek.

Atlantica Trust 1906–1944 közötti tevékenységéről, megvizsgálva azt is, hogy mi hátráltatta a cég szanálását az 1930-as években.

A tanulmány a vállalatcsoport tevékenységének minél alaposabb dokumentálására helyezi a hangsúlyt, de az elemzés során nem hagyhatja figyelmen kívül az Atlantica Trust történetének egyéb összefüggéseit sem. Ilyen fontos tény az is, hogy az Atlantica alapítója és vezető személyisége, tiszasülyi Polnay Jenő zsidó származású vállalkozó volt. Ez az Atlantica Tengerhajózási Rt. (1906–1918) vezetőjeként még semmilyen hátrányt nem jelentett számára, de ahogy azt a Trust Háros-szigeten lezajlott építkezései kapcsán is láthatjuk, az 1920–1940-es évek Magyarországon Polnay már származása és szakmai elképzelései miatt is egyre inkább útban volt.⁴ (Utóbbira jó példa, hogy a csepeli Szabadkikötő építkezését megelőzve az Atlantica már 1917-től saját hajógyárat és folyamhajózási központot kezdett kialakítani a Háros-szigeten, amely egy olyan magasan reprezentált projektben, mint amilyen a Szabadkikötő volt, egyértelműen vetélytársként jelent meg a Horthy-kor elitje szemében.⁵ Ráadásul a Szabadkikötőt később használó Duna-Tengerjáró hajózás ötlete is Polnayhoz kapcsolható – nyilván saját beruházásait megerősítendő.)⁶ Zsidó származásából fakadó társadalmi hátrányáról ennek a kutatásnak a keretében talán elég annyit mondani, hogy 1944-ben a – még mindig – felszámolás alatt álló Atlantica Trust ügye azzal „ért véget”, hogy a társaságban felszámolóként és vezérigazgatóként egyedül foglalkoztatott Polnay az 1944. április 25-én életbe lépő 1540/1944 miniszteri rendelet értelmében kénytelen volt megszüntetni a jogviszonyát.⁷

Az Atlantica Tengerhajózási Rt. története 1906–1918 között

Az Atlantica Rt. első világháború előtti és alatti tevékenysége már egy alaposan feldolgozott, az egész magyar hajózás történetébe jól beágyazott fejezet.⁸ Az alapító, Pollacsek Jenő 1873. augusztus 20-án született Tiszasülyön egy faterkeskedő fiaként. Fiatal korában jogot tanult Debrecenben, majd közigazdaságtant Csehországban.⁹ Húszas évei elején már az Erdélyi Faipari Rt. vezetője

⁴ *Herczeg Renáta – Prákfalvi Endre: Az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaság építkezései a monarchia végnapjaiban a Háros-szigeten. Műemlékvédelem 60. (2016) 3–4. sz. 225.*

⁵ Uo. 207–230.

⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 9.

⁷ A „zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetése tárgyában” hozott miniszteri rendeletet lásd Budapesti Közlöny, 1944. április 25. 1–2.

⁸ *Pelles Márton – Zsigmond Gábor: A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1921).* Szombathely 2021. 212–221.

⁹ Magyar Életrajzi Lexikon III. kiegészítő kötet. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1981. Polnay (Pollacsek) Jenő szócikk. 624.

volt, majd 1900-ban Londonba költözött, ahol a Groedel testvérek gőzhajózási cégénél lett menedzser.¹⁰ Groedel Albert, Ármin és Bernát magyarországi, máramarosi származású zsidó vállalkozók voltak, akik előbb 1903-ban gyulafalvi előnévvel nemességet, majd 1905-ben gyulafalvi és bogdáni előnévvel báróságot kaptak Ferenc Józseftől.¹¹ Fő érdekeltségeik az erdélyi faiparban és a londoni hajózásban voltak, ahogy ez nemesi és bárói címereikben is megjelenik. Bíró Elek tudni véli, hogy Pollacsek Jenő volt az, aki meggyőzte a Groedel-testvéreket, hogy a kitermelt faárut, melynek akkoriban jó piaca volt Nyugat-Európában, az Al-Duna kikötőiből ne bérelt, hanem saját gőzhajókon szállítsák. Így lett 1900-ban Pollacsek Londonban a Groedel hajózási vállalat vezérigazgatója.¹²

Ekkor tanult bele a tengeri szállítmányozásba, egyszersmind kiépített egy kapcsolati hálót a Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország közötti gazdasági kapcsolatokban érdekelt körökkel. Ezek gyűjtőpontja akkoriban az Angol–Osztrák Bank volt, melynek vezető tisztségviselőivel Morawitz Károllyal és Petschek Izidorral – Ausztria egyik jelentős szénbányatulajdonosával – intenzív tárgyalásba kezdett 1906-ban. Az Anglobank és további brit partnerek biztosították Pollacseket arról, hogy ha a magyar kormány támogatna egy új alapítású szabadhajózási társaságot, akkor ők ehhez rendelkezésére bocsátják a szükséges tőkét.¹³ Pollacsek sikeresen tárgyalt az akkori kereskedelemügyi miniszterrel, gróf Serényi Bélával, s ennek eredményeként a kormány az 1907. évi VI. törvénycikkben felemelte a hajóépítési és fuvardíj támogatásokat az 1893. évi XXII. törvénycikkben foglaltakhoz képest. Erre számítva már 1906-ban megalakult az Atlantica Tengerhajózási Rt., amely a legjobb brit hajógyárakban építtette meg teherszállító gőzöseit. A rendelkezésünkre álló szakirodalom alapján ítélve jövedelmező volt a vállalkozás, és a társaság 1914-ig, a nagy háború kitöréséig folyamatosan prosperált.¹⁴ Pollacsek pedig a kereskedelmi tengerészet területén szerzett érdemeiért 1911-ben, nevét Polnayra változtatva, tiszasülyi előnévvel magyar nemességet kapott Ferenc Józseftől.¹⁵ (Később

¹⁰ MMKM Kt. 680. i. m. 1.

¹¹ Libri Regii 71. (1901–1909) Szerk. Illésy János – Pettkó Béla. Bp. 246., 541.

¹² A Groedel cégnek négy hajója volt, a Ludwig Groedel, a Melanie Groedel, a Gisella Groedel és a Margit Groedel, egyenként 5000 tonna hordképességgel (MMKM Kt. 680. i. m. 1.). A hajók a három Groedel testvér feleségei, illetve vagy atyjuk, vagy Ármin legidősebb, Lajos nevű fia után kapták a nevüket.

¹³ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Cégbíróági iratok 1876–1949 (a továbbiakban: VII-2-e). 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d.

¹⁴ *Pelles Márton: Az Atlantica Tengerhajózási Rt. története (1907–1918)*. Köztes-Európa Társadalomtudományi folyóirat 11. (2019) 1. sz. 35–48.

¹⁵ Királyi Könyvek 72. (1909–1913). Szerk. Illésy János – Pettkó Béla. Bp. 564.

rövid ideig politikai szerepet is vállalt, 1919. augusztus 7–15. között a Friedrich-kormányban közlelmezési miniszter lett.)¹⁶

A háború kitörése nehéz helyzetbe hozta az Atlanticát, hiszen hajói a világ legkülönbözőbb pontjain jártak, és mindegyiknek a lehető leghamarabb haza kellett volna térnie vagy semleges kikötőbe húzódnia. Az SS Szerényi július 21-én indult Newportból Fiume felé, ahová augusztus 4-én futott be.¹⁷ Az SS Magyarország július 24-én indult Penarthból és augusztus 7-én érkezett Fiuméba.¹⁸ Az SS Polnay július elején indult az Al-Dunáról Londonba, ahol még a hadiállapot beállta előtt lefoglalták, birtokba vették s elsüllyedt. Mivel a hajó elfoglalása jogszerűtlen volt, a háború után Nagy-Britannia kártérítést fizetett az Atlanticának 50 000 font értékben.¹⁹ Az SS Kossuth Ferencz július 26-án érkezett Fiuméba,²⁰ az SS Morawitz pedig július 8-án Amszterdamba, ahonnan továbbindult Galvestone-ba (USA).²¹ Az SS Gróf Serényi Béla július 28-án indult Brailából Rotterdam irányába és Cartagenában (Spanyolország) semleges kikötőbe hajózott.²² Az SS Budapest április 20-án érkezett Cardiffből Buenos Airesbe, ahonnan június-júliusban Norfolkba (USA) igyekezett.²³ Az SS Fiume július 21-én indult Port Talbotból Fiuméba, és augusztus első napjaiban ért Pólába.²⁴ Az SS Gróf Khuen Héderváry július 14-én indult Rotterdamból Fiuméba, ahová augusztus 7-én érkezett meg.²⁵ Az SS Atlantica július 25-én indult Odesszából Rotterdamba, de útközben be tudott húzódní Ferrolba (Spanyolország).²⁶ Az USA-ba jutott két gőzöst az Atlantica 1916 folyamán, még az USA hadba lépése előtt eladta helyi kereskedőknek 2 100 000 dollár értékben.²⁷ A hazajutott gőzösöket pedig a szabadhajózási

¹⁶ Ezen rövid politikusi epizód miatt van birtokunkban az egyetlen fénykép Polnayról (Az Érdekes Újság, 1919. 31. sz. 22.), amely mellett csupán egy saját magáról mintázott szobor fekete-fehér fényképe és egy, az arképe profiljával ékített bronzplakett maradt fenn. A szobor a Polnay rokonság birtokában volt, de a második világháborút már csak az alkotás fényképe élte túl. (Lásd *Pelles M. – Zsigmond G.: A fiumei tengerészet* i. m. 213.) A bronzplakettet a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum közlekedési-numizmatika gyűjteménye őrzi (63.1994.1.1. leltári szám). Ezek mellett említésre méltó, hogy 1911. július 2-án készült egy csoportkép Fiumében az Atlantica gőzös első útjának emlékére a cég részvényeseiről, tisztviselőiről és a hajó tiszteiről, matrózairól.

¹⁷ DAR 46. 733-as doboz-1914-es évkör II-50-es iratcsomó (a tengerészeti hatóság saját másodpéldányai és kimutatásai a magyar kereskedelmi tengerészet szabadhajózást űző vállalatainak és hajóinak 1913-as és 1914-es járatairól).

¹⁸ Uo.

¹⁹ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

²⁰ DAR 46. 733-1914-II-50.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

törvények értelmében a Hadügyminisztérium által koordinált háborús célokra használták, elsősorban csapat- és szállítmánymozgatásokra.²⁸

Az Atlantica annak érdekében, hogy fenn tudja tartani kereskedelmét az Adriai-tengeren, 1917-ben egy Honvéd névre keresztelt 3 300 bruttó regisztertonna²⁹ (a továbbiakban: BRT) térfogatú gőzöst és öt darab dízelmotoros vitorlást vásárolt.³⁰ A Szellő, a Szélvész, a Hullám és az Orkán 220, a Zápor 450 BRT tartalommal bírt, így ezek a hajók elsősorban a helyi kisparti, Fiume és a dalmáciai kikötők közötti forgalom lebonyolítására voltak alkalmasak.³¹ A vállalat 1917. évi közgyűlésének iratai arról tanúskodnak, hogy a társaság tervbe vette dunai tengerjáró hajók építését is (6000–7000 tonna hordképességgel), és az előfeltételek megteremtéséhez kezdeményezte volna, hogy a bajai, újvidéki és zombori hidakat felnyithatóvá alakítsák át; illetve saját hajógyárat is tervezett, amelyhez az USA-ba eladott hajókért kapott pénzből megvásárolta a Budafok melletti Háros- és Hunyadi-szigeteket, ahol az erdőket azonnal le is tarolták.³²

A Duna-tengerjáró hajózás kezdeményezése tehát egyértelműen Polnayhoz köthetik, s ezt a közgyűlés iratai mellett az is bizonyítja, hogy az általa felvetett ötletet a Tengerészeti Hatóság részéről Roediger Ernő, nagytudású tengerészkapitány szakmai szempontból is megvizsgálta.³³ Számításai szerint a Budapesten építendő tengeri hajók közül egy 3600 tonna teherbírású gőzös üresen 2,2 méter merüléssel rendelkezne, egy 7000 tonnás pedig 3,25 méterrel; a Dunában pedig előbbihez 180, utóbbihoz 130 napon át van elegendő víz. A bajai, zombori és újvidéki hidakat pedig meg kellett volna emelni annyival, hogy a hajók átférjenek alattuk.³⁴ E nagyívű terv kivitelezésére a társaság átalakult, és 1921-ben létrejött az Atlantica Trust.

²⁸ 1907. évi VI. tc. 27.§. 2. bekezdés: a tengeri szabadhajózásban foglalkoztatott magyar kereskedelmi hajóknak, valamint a tengeri hajók építésének állami segélyben és kedvezményekben való részesítéséről.

²⁹ 1 BRT = 100 köbláb, megközelítőleg 2,83 m³. A hajózásban a bruttó regisztertonna mutatja a hajó teljes térfogatát, amelyet különböző köbözési becslésekkel számolnak ki, míg a nettó regisztertonna a tényleges szállítási kapacitást.

³⁰ DAR 46. 842-es doboz, 1917-es évkör I-1089-es iratcsomó.

³¹ DAR 46. 844-es doboz 1917-es évkör I-2702-es iratcsomó az Atlantica Rt. éves beszámolóí és mérlegei (a továbbiakban: DAR 46. 844-1917-I-2702.) Később, az 1918–1921 közötti esztendőekben e kisebb hajókat Bíró Elek menedzselt Triesztből, amíg azok az antant lobogója alatt hajóztak. Beszámolója szerint rendkívül nehéz volt folyamatos rakományt szerezni a kisméretű és rendkívül gyors, partmenti szolgálatot teljesítő hajók számára. MMKM Kt. 680. i. m. 10.

³² DAR 46. 844-1917-I-2702. Bíró Elek ugyanakkor tudni véli, hogy a Háros- és Hunyadi-sziget vételi szerződése az egyik utolsó volt, amelyet a „boldogtalan emlékü” Ferenc József halála előtt aláírt. Mivel a király 1916. november 21-én halt meg, ezért a szigeteket még 1916-ban kellett az Atlantica-nak megvásárolnia. Ezt támasztja alá Herczeg és Prakfalvi is, akik idézik az Atlantica 1916. szeptember 19-ei igazgatósági jelentését, mely szerint a terület megvásárlása 1916 nyarán már folyamatban volt. *Herczeg R. – Prakfalvi E.: Az Atlantica építkezései* i. m. 211.

³³ DAR 46. 844-1917-I-2702.

³⁴ Azt azért hangsúlyoznunk kell, hogy míg Polnay konkrét Duna-Tengerjáró (áruval le- és vízszahajózó) gőzösökben gondolkodott (MMKM Kt. 680. i. m.), a Tengerészeti Hatóság, mivel a

Az Atlantica Trust megalapítása (1918–1921)

Az Atlantica Trust megalapítása Polnay Jenő karrierjének a csúcspontja volt. Ha a cég konjunktúrában kezdhette volna meg működését, minden bizonnyal együtt emlegetnénk nevét a nagy multinacionális vállalatokkal, hiszen Polnay egy közös cél érdekében egyesíteni tudta a gazdasági és társadalmi élet legkülönbözőbb résztvevőit a polgári értelmiségtől a nagytőkés vállalkozókön át az arisztokráciáig. Azonban jóformán csak negatív gazdasági sokkhatások érték a vállalatot, amely így az 1920-as évek végére lényegében fizetéseképtelenné vált.

Az 1918-as átalakítás lényege az volt, hogy az Atlantica Tengerhajózási Rt. a jövőben egy nagy cégcsoport központja, ernyőszervezete lett, mely jogi személyként vett részt új leányvállalatok alapításában. Noha névleg Atlantica Trust-re változott a cégjegyzés 1921-ben, ez a trust nem az a szervezeti forma volt, amelyet már az 1916. évi IX. törvénycikk is tiltott, azaz amikor iparágon belül jön létre kartellszerződés. Az Atlantica Trust iparágak közötti együttműködést helyezett kilátásba, így az alapszabály értelmében részt kívánt venni a tengerhajózás, a szállítmányozás, a mezőgazdaság, a textilgyártás, a vegyészet, a gyarmatárúüzlet, a porcelán-, üveg-, gumi-, sebészeti eszköz előállításban, a bor-, sör- és szeszgyártásban, a faáru- és tűzifaüzletben, valamint a gépek és alkatrészek piacán is. Az Atlantica tehát felvette alapszabályába az űzhető vállalkozások jelentős részét.³⁵

A háborút lezáró tűzszünet értelmében az Atlantica hajói az antant államok rekvirációi alá kerültek. Így a társaság még meglévő hajói az Atlantica gőzös kivételével az olasz kormány kezelésében hajóztak tovább. Az olasz kormány Polnay közbenjárására gálánsan bánt az egykori Atlantica flottával, s egyelőre megtartotta a cég menedzsmentjét, sőt a hajók üzemeltetési költségeit is fizette. Ennek az egyezségnek a tető alá hozását Bíró Elek végezte Rómában, aki a Tanácsköztársaság ideje alatt, amíg Magyarországgal megszakadt a kapcsolat, egymaga állt az Atlantica élére.³⁶ Az Atlantica gőzös 1919-ben a spanyol Ferrolból Bordeauxba hajózott át a még Odesszából hozott farakományával. A gőzöst ekkor a francia kormány meg kívánta vásárolni, ám az ügyletet a magyar kormánynak engedélyeznie kellett volna (az 1907. évi VI. törvénycikk értelmében, mivel állami támogatásból épült a hajó), azonban Bíró szerint gróf Wickenburg István, egykori fiumei kormányzó megtagadta a hozzájárulást, mert az eladás „a magyar

folyam-tengerhajózás bennük ötletként fel sem merült, csak azt vizsgálta, hogy a Budapesten építendő tengeri hajók le tudnának-e hajózni a Fekete-tengerre.

³⁵ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1035 d.

³⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

állam méltóságán aluli” lett volna.³⁷ Erre a francia kormány kifizette a társaságnak a rakomány értékét és elkobozta a hajót. Később, a trianoni békét követő jóvátétel részeként a hajó Jugoszláviához került Marija Racich néven.³⁸

A társaság dunai belhajózási flottája kapcsán csak töredékes források maradtak fenn. Ezek fényében a flotta nagyon széles portfólióval rendelkezett: voltak elevátorai, kotróhajói, dereglyéi, uszályai, csavargőzősei és lapátkerekű gőzősei. A következő hajókról pontosan tudjuk, hogy a flotta részei voltak: a Noe (1918. április 18-tól),³⁹ az Elza,⁴⁰ a Pannonia kotróhajó, a Millenium száraz elevátor, a Török vontató, a Najád (ex Neptun) kotróhajó (1917. október 9-től),⁴¹ a Nimpha (ex Wotan),⁴² a Vulkán elevátor,⁴³ a Markos kotróhajó (1917. augusztus 14-től),⁴⁴ a Hazám,⁴⁵ a Vándor (1916. július 5-től),⁴⁶ a Titán kotróhajó, a Hungária kotróhajó (1918. február 10-től),⁴⁷ a Nemzet elevátor,⁴⁸ a Tatár csavaros vontató (1917. május 31-től),⁴⁹ a Küldönc csavargőző⁵⁰ és az A–102-es kavics vasdereglye-elevátor, amely 1923. augusztus 30-án épült az Atlantica saját hajógyárában a Háros-szigeten, 41 méterrel és 240 tonna hordképességgel. A névsort megerősítik az 1921–1928 között kiadott Compassok is.⁵¹

Az 1919-es üzleti évről szóló Atlantica jelentés a hajók lehetséges sorsát leszámítva igen pozitív volt. Polnay ugyanis szisztematikusan vásárolta be magát a legkülönbözőbb üzletekbe. Ilyen beruházás volt az újpesti kotrógyár, az érdi

³⁷ Itt meg kell jegyeznünk, hogy Wickenburg nevére Bíró Elek valószínűleg rosszul emlékszik, hiszen a magyar kormányok összetételében nem találkozunk Wickenburg névvel sem 1919-ben, sem előtte, sem utána. Vö. *Bölgöny József – Hubai László*: Magyarország kormányai 1848–2004. Bp. 2004.

³⁸ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

³⁹ Eredetileg 1887. július 5-én lajstromozták Szekszárdon. Épült Tolnán a Rismajer F. és fia vállalatnál. A teherszállító fatestű uszály 57,5 méter hosszú és 440 tonna hordképességű volt.

⁴⁰ III. osztályú, 200 tonna hordképességű, 31 méter hosszú uszály.

⁴¹ Épült 1881-ben 27 méter hosszal és 135 tonna hordképességgel.

⁴² A Nimpha testvérhajója.

⁴³ Épült 1897-ben a Dejongh & Co. odenwarteri holland cégben a bécsi Freund cég számára.

⁴⁴ Épült 1891-ben 22 méter hosszal, 81 tonna hordképességgel.

⁴⁵ Eredetileg Árpád lapátkerekű vontató, épült 1868-ban 80 tonna hordképességgel, Tóth Ferenc szegedi lakos részére.

⁴⁶ Épült a DDSG újpesti hajógyárában, 1888-ban.

⁴⁷ Épült a Smulders A. F. utrechti holland hajógyárban 1891-ben, 36 méterrel és 372 tonna hordképességgel.

⁴⁸ Szintén a Smulders cég építette 1896-ban, 37 méterrel és 405 tonna hordképességgel.

⁴⁹ Eredetileg 1897-ben a Danubius–Schoenichen–Hartmann gyárban épült Budapesten, 20 méterrel és 24 tonna hordképességgel. Érdekessége, hogy a Török és a Vihar vontatókkal egyetemben 1920-ban József Attila is szolgált rajta hajósínasként. Népszava, 1980. április 11. 6.

⁵⁰ Szintén a Danubiusban épült 1900-ban Somogy néven a Balatoni Halászati Rt. részre, 14 méter hosszban, 10 tonna hordképességgel.

⁵¹ Magyar Compass 49. (1922) 1. rész. 176–177.; 51. (1927) 1. rész. 217–218.; 52. (1928) 1. rész. 196–197.

gőztéglagyár, a piszkei kőbánya. Ezek segítségével épültek a Háros- és Hunyadi-szigeten az Atlantica Hajógyár, a hivatalnoki lakások és a kázinó.⁵²

A beszerzett hajók és az affiliált vállalatok mind azt a célt szolgálták, hogy Polnay a Háros-szigeten könnyebben tudjon építkezni. Ennek részeként összekötötte a Háros- és Hunyadi-szigetet egymással és a Duna jobb partján a szárazfölddel (Budafokkal). Azt a kitermelt nyersanyagot pedig, amelyre nem volt szüksége, a piacon értékesítette – ez 1922-ben 75 000 m³-re rúgott.⁵³ Az immáron félszigeten Polnay létesített egy közraktár vállalatot is, a hajógyárat pedig a Schlick-Nicholson szűnyogszigeti hajógyári telep eszközparkja megvásárlásával szerelte fel.⁵⁴ A szigeten levő fákat kivágatta és értékesítette a budafoki Szikra gyufagyárnak.⁵⁵

A fenti lépések mellett az Atlantica Trust megalapította a Terramare Szállítványozás Rt-t, a Hydroflóra Nád, Gyékény és Gyógynövénygyár Rt-t, a Sideron vaskereskedelmi vállalatot, átvette a Duna-Rajna Kereskedelmi Rt-t, a Fővárosi Nyomda Rt-t és a Continental Filmgyárat Sashalmon, ahol nyersfilmet gyártottak a filmiparnak; valamint bérbe vette a Fotocines Italiana laboratóriumot Rómában és az Astoria laboratóriumot Budapesten.⁵⁶ Áruüzletet is folytatott, hazai termékeket kívánt exportálni és itthon nem elérhető árukat importálni. Így lett egy nagy kanadai azbesztbánya egyedüli magyarországi vezérképviselte. Bérbe vette a budafoki Herkules Keszervíz forrásokat, 17 kúttal és egy teljesen felszerelt teleppel, termékeit pedig Amerikába, Angliába, Olaszországba és Afrikába kívánta exportálni.⁵⁷ Szintén beszállt a szénimportba is, tengeri hajói révén. Részt akart venni egy vidéki malom finanszírozásában is, hogy a lisztet Bécsbe, Csehországba és Németországba exportálhassa. Észak-Amerikába diót exportált, de további árucikkek exportjával is foglalkozott (szalámi, paprika, konzerv, cirokseprű).⁵⁸ Romániából benzint és petróleumot importált, de még élő marhát is szállított vasúton Olaszországba.⁵⁹

⁵² BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d.

⁵³ Uo.

⁵⁴ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d. A Herkules forrás bérlete minden bizonnyal 1928-ig tartott, ugyanis ekkor vette bérbe a telepet Czukker Zoltán budapesti ásványvíz-nagykereskedő. BFL VII-2-e. 30226-1929 Czukker Zoltán Herkules Magyar Keszervízforrás Vállalat, 1929.

⁵⁸ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d.

⁵⁹ Uo.

Ezekén felül az Atlantica banküzlettel is elkezdett foglalkozni,⁶⁰ tőzsdei ügyletekkel, váltó-leszámitolással és devizaváltással. Ám Polnay talán legnagyobb mérvű üzlete a Lanária posztógyár megalapítása és Háros-szigeti felépítése volt. Bíró Elek szerint azonban ezzel a 300 000 angol font értékű beruházásával be is verte az első szöveget az Atlantica Trust koporsójába.⁶¹

A vállalaton belüli későbbi éles konfliktusok miatt érdemes röviden bemutatni az Atlantica Trust érdekkörébe tartozó vállalatokat, majd visszatérni az Atlantica Trusthoz és a körülötte kirobbant konfliktusokhoz.

Az Atlantica érdekkörébe tartozó vállalatok

A Fiumana Società Anonima di Navigazione és az Oceana Tengerhajózási Rt.

Az 1918. november 3-ai fegyverszünet után az egykori Atlantica hajók az antant országok felügyelete alá kerültek. A trianoni békediktátum 1921-es becikkelyezését követően az 1922. évi XVI. törvénycikk értelmében a Magyar Kormány kártérítés ígérete mellett kisajátította az Atlantica hajókat, és átadta azokat a Jóvátételi Bizottságnak, amely az SS Atlanticát Jugoszláviának, a többi hajót pedig Olaszországnak adta át. Az Atlantica így egyik napról a másikra elveszítette az 1907 óta nagy gonddal fejlesztett flottáját, anyagi fejlődésének a bázisát.⁶²

Polnay a súlyos következmények tudatában azonnal tárgyalásokat kezdett az olasz kormánnyal, és sikerült is megállapodásra jutniuk. Az egyezség értelmében a fiumei érdekekre való tekintettel az Atlantica Trust és az olasz kormány közös vállalatot hozott létre Fiumana Tengerhajózási Rt. (Fiumana Società Anonima di Navigazione) néven,⁶³ 1 000 000 líra alaptőkével, melyben a felek 50–50% részesedéssel bírtak úgy, hogy az olaszok adták a korábbi Atlantica flottát (47 000 tonna hordképességgel), az Atlantica pedig menedzselte a hajókat.⁶⁴ Az új társaság-

⁶⁰ Ide kapcsolható az a kutatási eredmény, mely szerint Polnay részt vett a Kohner báró féle Földhitelbankban is. Lásd *Bagdi Róbert – Hlbocsányi Norbert: A Földhitelbank Rt. szerepe báró dr. Kohner Adolf kapcsolatrendszerében.* In: Hálózat és Hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 482.

⁶¹ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

⁶² Mivel a kisajátításkor a magyar állam által megígért kártérítés képezte az Atlantica követelését, melyet az sosem fizetett ki, fontosnak tartom a kisajátítási átiratot és határozatot teljes terjedelmében közölni. Már csak azért is, mert az Atlantica Trust csődbe jutásának ez volt a legfontosabb oka. Az irat a BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010. dobozában őrződött meg. A pontos szöveget lásd a Függelékben.

⁶³ Egyes helyeken a cég magyar neve: Fiumana Olasz-Magyar Tengerhajózási, Kereskedelmi és Szállítmányozási Részvénytársaság.

⁶⁴ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

ban a hajók neveit olaszosítani kellett. Így a Fiuméből Fiumana, a Gróf Khuen Héderváryból Atlantica, a Gróf Serényi Bélából Danubio, a Kossuth Ferenczből Alberto Fassini, a Magyarországból Ungheria, a Szerényiből Budapest lett.

A hajók az első években még hoztak némi jövedelmet, ám a flotta folyamatosan amortizálódott, miközben a versenytársak már sokkal modernebb gőzösöket járattak. Végül a Fiumánának a nagy gazdasági világválság adta meg a kegyelemdőfést. Időközben az 1930-as évek elejére az Atlantica Trust fizetéseképtelenné vált, mert a magyar állam nem volt hajlandó sem a jóvátétellel kapcsolatos kisajátítás miatt kártalanítani a céget, sem pedig ebben az ügyben bármit is tenni, hiába ostromolta Polnay a minisztériumokat folyamatosan kérelmeivel. Végül egy 1932-es újbóli kérelem tudósít minket arról, mi lett a Fiumana S. A. N. sorsa.

Az olasz kormány 1932-re elveszítette bizalmát mind az Atlantica-ban, mind a közösen birtokolt Fiumanában, és a tulajdonostárs megkérdezése nélkül februárban értékesítette a Danubio gőzöst 3700 angol fontért, valamint rövid időn belül (márciusi közgyűlés) kilátásba helyezte a Fiumana gőzös értékesítését és a Fiumana S. A. N. felszámolását. Emiatt írt Polnay sürgető kérelmet Korányi Frigyes pénzügyminiszternek, hogy folyósítson az Atlantica Trust részére 300 000 pengő hitelt, „mert ha még március 16. előtt, tehát a felszámolásnak a közgyűlés által történő kimondása előtt a megmaradó Atlantica, Alberto Fassini, Budapest három hajót meg nem vesszük, akkor [...] a Fiumanaba investált tőkénket elveszítjük”.⁶⁵ A megkeresésre csak április 5-én érkezett válasz, miszerint: „A [...] felterjesztésére értesítem, [...] hogy [...] a kérelmét [...] nem találom teljesíthetőnek.” Ezzel a Fiumana 1932-ben megszűnt.

Egy bravúros lépéssel ugyanakkor Polnaynak 1923-ban sikerült egy másik tengerhajózási társaságot is alapítania. Bíró Elek erről így ír: „Tudomására jutott, hogy az amerikai Harriman konszernnek (a vasútkirály fiának, a jelenleg is szerepet játszó Avril [sic!] Harrimannek) szándéka van a háború alatt vásárolt 7 hajóját olcsón eladni. Mivel Polnaynak pénze már nem volt, különben sem lehetett volna a kérdést valutáris nehézségek miatt megoldani, erre azt a javaslatot tette Harrimanéknek, hogy alapítsanak együtt hajózási vállalatot: az Anglo-Hungarian Shipping Ltd-t. Ennek részvényei Harrimané lesznek és átveszi Harrimantól a hajóparkot, de nem fizet érte, vagyis csak egy egyszerű lobogócsere lesz. Az Anglo-Hungarian Ltd. átadja a hajókat az Oceana Navigation Ltd-nek kezelésbe. Az Oceana részvényeinek fele Harriman, a másik fele az Atlantica tulajdona, az elért haszonból vételár-törlesztéseket fizet az Anglo-Hungariennek, és amikor a megállapított vételár ezekkel a részletfizetésekkel kiegyenlítődik, a hajók átmennek az Oceana tulajdonába. Így Harriman végül eladja a hajókat,

⁶⁵ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

megkapja a vételárat és ennek ellenére a hajók értékének fele még mindig az övé, és 50%-ban részese egy kereső üzletnek. Viszont az Atlantica a vételár kifizetése után egy fillér befektetése nélkül, fele részben tulajdonosa a hajóparknak. Közben menedzseli a hajókat és ezért 3% jutalékot kap a fuvarok után.”⁶⁶

Ugyanakkor a Schláth János által megmentett és közölt két világháború közötti hajólajstrom mutat rá arra, hogy itt Bíró Elek minden bizonynyal rosszul emlékezett, legalábbis pontatlan volt.⁶⁷ A Harriman cég ugyanis nem az Anglo-Hungarian Ltd-t alapította meg, legalábbis a hajók nem ezen cég birtokába kerültek, hanem az American Ship & Commerce Navigation Corporation volt az, amely 1921-ben 99%-os tulajdoni hányaddal társaságot alapított Budapesten Magyar–Amerikai Hajózási Rt. néven.⁶⁸ Az 1921-es alapítás egyébként utalhat arra is, hogy a Polnay és Harriman közötti kapcsolatfelvétel nem egyirányú volt Polnay kezdeményezésére, hanem az amerikai mágnás eleve magyarországi érdekeltséget keresett korábbi, főként osztrák–magyar tulajdonú hajói menedzselésére.

Az így létesített Oceana Tengerhajózási Rt. nagy reményekkel indult, ám az évtized második felének szállítmányozási depressziója erősen rányomta a bélyegét a cég működésére, és mivel ebből alig volt bevétel, s az Atlantica pénzügyi hiánya – a kormánnyal szemben támasztott követelések miatt – folyamatosan nőtt, végül nem tudott törleszteni Harrimannek. A flotta a következő hajókból állt: Oceana (8100 tonna hordképességgel), Pannónia (7300 t), Debrecen (6500 t), Balaton (6100 t), Alföld (5100 t),⁶⁹ Háros (3500 t) és az eredeti Atlantica flottából a Morawitz. A hajók személyzete régi Atlanticásokból tevődött össze, tehát magyar lobogó alatt magyar tengerészek és gépészek szolgáltak.

A Magyar Statisztikai Évkönyvek 1923–1939 között közölnek adatokat a magyar kereskedelmi tengerészet működéséről, melyből az 1923–1929 közötti időszakban csak az Oceana Tengerhajózási Rt. forgalmát tüntetik fel. Ennek fényében elmondhatjuk, hogy a társaság 1923–1926 között 7 hajóval (17 790 nettó regisztertonna [NRT] szállítókapaacitással) közlekedett. Minden évben 40–42 utat tett meg hajóival. 1923-ban 236 800 tonna, 1924-ben 220 000 tonna, 1925-ben 235 600 tonna

⁶⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 8.

⁶⁷ *Schláth János*: Eltékozolt örökség. Szemelvények a magyar tengerhajózás történetéből. Bp. 2017.

⁶⁸ BFL VII-2-e. 16325–1921: Magyar Amerikai Hajózási Rt., 1921–1929 (Ügyirat). A Magyar–Amerikai Rt.-t egészen pontosan 1921. december 29-én alapították 1 000 000 K alaptőkével, és amerikai részről Boone Lovell P. New York-i üzletember adta a részvények 99,88%-át, majd a cég párhuzamosan az Oceana történetével, 1928. november 22-én kezdett felszámolásba.

⁶⁹ Az Alföld gőzös eredendően a fiumei Oriente Rt. részére épült 1900-ban. Lásd *Pelles Márton*: Az Oriente Magyar Tengerhajózási Rt. története (1893–1913). Köztes-Európa Társadalomtudományi folyóirat 8. (2016) 1–2. sz. 217–224.

és 1926-ban 214 666 tonna árut szállított.⁷⁰ 1928–1929 között viszont már csak egy hajója volt, 2595 NRT kapacitással, amely 1928-ban 27 711 tonna árut szállított, 1929-ben 16 úttal 55 193 tonnát.⁷¹ Az Oceana végül 1929-ben, még a gazdasági válság kitörése előtt megkezdte a felszámolását, ami 1943-ban azzal ért véget, hogy sem az Atlantica Trust oldaláról, sem az 1929-es válság által erősen sújtott Harriman cég részéről nem tudták behajtani a követeléseket.⁷²

A Terra Mare Szállítmányozási Rt. (1922–1933)

Az Atlantica Trust 1922. évi igazgatói jelentése tudósít arról, hogy kiterjedt üzletei miatt az Atlantica szállítványozási céget vásárolt, melyet likvidálása után Terramare néven alapított újra, raktárainak, személyzetének és eszközeinek megtartásával.⁷³ Ehhez kapcsolódóan a Háros-szigeten kétemeletes, alapinézett tárházakat építettek. A raktár egyik oldala a Dunára nyílt, a másik a cég saját vasúti vágányaira. A későbbiekben a raktárat Hárosi Közraktár Rt. néven jegyezték be.⁷⁴

A Terramare Rt. 1922. szeptember 15-én alakult 5 000 000 korona (K) alaptőkével, melyben a fő részvényes az Atlantica Trust volt 3 000 000 Koronával. Részvényesek voltak még, nagyjából azonos, 200–300 000 K részesedéssel dr. Bíró Elek, Dunay László miniszteri tanácsos,⁷⁵ dr. Pollacsek Arthur,⁷⁶ dr. Ujlaki Hugó magántisztviselő, Bíró Imre magántisztviselő és Fodor Gyula⁷⁷ műépítész.⁷⁸ A cég 1923. évi jelentése pozitív fejleményekről számolt be. Üzleti kapcsolatépítésként együttműködésbe kezdtek az olasz Innocente Mangili céggel, amely az Olaszország és Románia közötti tranzitforgalmat a Terramare megbízásával bonyolította le.⁷⁹ A cég kirendeltséget alapított Bécsben és fuzionált az Egyesült Szállítványozási és Tárház Rt-vel, valamint kedvező megállapodásokat kötött a Duna Gőzhajózási

⁷⁰ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXI., XXXII., XXXIII., 1923., 1924., 1925., Bp. 168.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXIV. 1926. Bp. 150.

⁷¹ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXVI. 1928. Bp. 176.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXVII. 1929. Bp. 163.

⁷² Magyar Compass 53. (1929) 2. rész. 698.; BFL VII-e-2. 16511-1922 Oceana Tengerhajózási Rt. 1922-1944.

⁷³ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Dunay László a nagy háború előtt a Fiumei Tengerészeti Hatóság 3. legfontosabb hivatalnokja volt. DAR 46. 16-os doboz 1914-es évkör, IV-54-es iratcsomó, a Tengerészeti Hatóság alkalmazottainak listája 1913-1914 folyamán.

⁷⁶ Pollacsek Arthur Polnay testvére volt. Róla és a család leszármazásáról lásd A londoni Polnayék. Színházi Élet (1932) 22. sz. 28–29.

⁷⁷ Fodor Gyula egyben az Atlantica főépítésze volt, ő tervezte a Háros-sziget épületeit és a Falk Miksa utcában álló Atlantica palotát is.

⁷⁸ BFL VII-2-e. 18275-1922 Terra Mare Szállítványozási Rt. (1922-1933).

⁷⁹ Itt nagy valószínűséggel az Al-Duna és Fiume közötti forgalomról van szó, melyet a Fiumana S. A. N. hajók bonyolítottak le.

Társasággal. Az év folyamán később egy másik kirendeltséget is nyitottak Fiumében a Mangili céggel közösen, hogy a Fiumana S. A. N. tevékenységét koordinálhassák. Emellett kirendeltség létesült Nagyváradon is, az Erdélyen keresztüli szállítások menedzselésére. Az évben 1875 behozatali, 885 kiviteli és 765 elvámolási megbízást teljesítettek, a nyereségük 5 600 935 K volt.⁸⁰ Tehát az Atlantica lényegében próbálta visszaépíteni a háború által szétzilált üzleti kapcsolatrendszerét, és újra indítani az erdélyi faanyagra épített tengeri szállításait.

Az 1924. év fordulópont volt a cég életében. Amellett, hogy általános depresszió alakult ki a nemzetközi tengeri szállítások piacán, a korona elértéktelenedése is rányomta a bélyegét az üzletmenetre. Az éves veszteség 2 665 500 K volt, mely 1925-ben 10 540 930 koronára (843 pengőre) rúgott. 1926-ban a veszteség 19 460 840 K, azaz 1556 pengő volt; 1927-ben pedig 1555 pengő. 1928-ban a cég kénytelen volt eladni a tárgyi eszközeit, bútorait, de a veszteség még így is 4044 pengőt tett ki, ami teljesen felemésztette az alaptőkét, így a cég 1928. november 14-én megkezdte a felszámolást, amely 1933. május 15-én zárult le.⁸¹

A Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920–1924)

Alapítók széles köre látta úgy a háború utáni zűrzavaros időszakban, hogy Magyarország az elkövetkező években a legfontosabb csomópont lesz Kelet és Nyugat között. Ebből kifolyólag érdemesnek találták beszállni egy logisztikai közvetítő cég, a Fluvius Kereskedelmi Rt. megalapításába, 1920. február 15-én, összesen 7 millió K alaptőkével.⁸² Az alapítók 5000-1 000 000 K közötti összegekben jegyeztek részesedést. A részvényesek között voltak értelmiségiek, főleg jogászok; gazdasági szakemberek és főnemesek is.⁸³

Erre a cégre vonatkozik az Atlantica Trust 1922. évi üzleti jelentésének az a része, mely megállapítja, hogy „mezőgazdasági termények exportja céljából szerződéses viszonyba léptünk egy céggel [...] majd a tőkéjét megemeltük”.⁸⁴ Az időközben

⁸⁰ BFL VII-2-e. 18275-1922 Terra Mare Szállítmányozási Rt. (1922-1933).

⁸¹ Uo.

⁸² BFL VII-2-e. 11163-1920 Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920-1924).

⁸³ Glaser Richard 200eK; Kussevich András 530eK; dr. Vass János 230eK; gróf Károlyi Lajos 50eK; Löwinger Mór 200eK; báró Stipsicz Károly 100eK; Lisznyay Félix 300eK; gróf Orsich Ferdinand 300eK; Örley Andor 600eK; dr. Zalán Benő 100eK; dr. Hám Gyula 5eK; dr. Faludi Oszkár 50eK; Laurent Francois 1000eK; dr. Tömösváry Tivadar 100eK; Kürthy Sándor 150eK; Alexandro Costagnola 1 000eK; Bodó József 10eK; Guttmann Lajos 50eK; dr. Deáky Lóránt 25eK; Illits Kornél 50eK; László Andor 10eK; Faragó Aladár 100eK; gróf Somssich Tihamér 80eK; dr. Kispéczy Gyula 300eK; Krisztinkovich Béla 10eK; Dumke Brúnó 100eK; dr. Teszleszky Antal 300eK; Stojanovits Iván 100eK; gróf Károlyi Istvánné 200eK; Tavy Tibor 300eK; Binét Miklós 300eK; dr. Csécsi Miklós 50eK; báró Hatvany Károly 100eK. BFL VII-2-e. 11163-1920 Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920-1924).

⁸⁴ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

nevet változtató vállalat már mint Duna–Rajna Kereskedelmi Rt. tartotta meg 1922. évi közgyűlését augusztus 16-án az Atlantica Palotában (Budapest, Falk Miksa utca). Az Atlantica Trust ekkor már a részvényeknek a felét birtokolta.⁸⁵

A közgyűlésen a következő, 1921-es üzleti jelentést fogadták el: „Elmúlt üzleti évünk egy a méreteiben egyedül álló gazdasági krízis jegyében folyt le. Az ügynevezett olcsósági hullám, mely a nyugati országokban még 1920 év végén jelentkezett, nálunk azonban jó ideig koronánk elértéktelenedése folytán érvényesülni nem tudott, a Hegedüs-féle valuta feljavítás hatásaként kettőzött mértékben lépett fel és elpusztított mindent ami a gazdasági életünkben még úgy ahogy érintetlen volt akkoriban. Az áruk árai harmadára, negyedére estek le és még így is alig találtak elhelyezést. Óriási vagyonok úsztak el és páratlanul áll ama értékpusztulás a gazdasági életben, mely az iparos köröket ezen idő alatt érte.”⁸⁶ A cég vesztesége 2 000 000 koronát tett ki. Annak érdekében, hogy kellő forgótőke álljon a vállalkozás részére a következő években, a közgyűlés napirendre vetette a Sideron Rt.-vel való egyesülést, mellyel személyi összeköttetések is fennálltak (többek között az Atlantica Trustön keresztül). Ugyanakkor az igazgatóság jelezte, hogy a Mercur Vas és Gépkereskedelmi Rt. is be kíván olvadni a Sideronba. Így a Sideron alaptőkéje 9-ről 20 millió koronára fog növekedni. A közgyűlés az indítványt elfogadta és a Duna-Rajna Rt. 1924-ben beolvadt a Sideron Rt.-be, melynek igazgatóságában később helyet kapott az itt részvényes gróf Somssich Tihamér és dr. Bíró Elek is.⁸⁷

A Sideron Vas-, Fém-, Műszaki- és Vegyiáru Rt. (1922–1933)

A Sideron Vas-, Fém-, Műszaki- és Vegyiáru Rt. 1922. május 2-án alakult meg az Atlantica Palotában 9 millió korona alaptőkével. Igazgatóságának tagjai ekkor Polnay Jenő, dr. Bíró Elek, Deutsch Simon, Deutsch Jakab, Deutsch Ignác, Kaszab Aladár, Katona Béla, Kelen Gyula, Sándor Fülöp és gróf Somssich Tihamér voltak. A cég működéséről – azon túl, ami a nevéből kikövetkeztethető – jóformán semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy tevékenységét folyamatosan az Atlantica Trust hiteléből fedezte, ennek eredménye 1922-ben 5 832 908 K, majd 1923-ban 14 458 595 K nyereség lett.⁸⁸ Azt tudjuk még, hogy 1925-ben Polnayt lemondatták az igazgatósági tagságáról, ami összefügghetett azzal, hogy ekkorra az Atlantica fizetéseképtelensége miatt, a különböző, cégen belüli érdekkörök

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ BFL VII-2-c. 11163-1920 Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920-1924).

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ BFL VII-2-c. 17374-1922 Sideron Vas, Fém, Műszaki és Vegyiáru Rt. (1922-1933).

Polnay háta mögött próbálták értékesíteni az egyes cégek Atlantica-érdekeltségeit. Az iratok tanúsága szerint a Sideron 1933-ban felszámolta ön magát.⁸⁹

A Hydroflora Magyar Nád, Gyékény és Gyógynövénygyár Rt. (1921–1941)

1921-ben az Atlantica még egy üzletbe vásárolta be magát, ez pedig az abban az évben alakult Hydroflora Magyar Nád, Gyékény és Gyógynövénygyár Rt. volt. Az Atlantica 1921 végén a 100 000 darab 200 koronás részvényből 91 850 darabot jegyzett.⁹⁰ Az 1922-es üzleti jelentés sok nehézségről tanúskodik, amit csak súlyosbított, hogy az egyik nagy gyógynövény-felvásárló, Németország a valutája elértéktelenedése folytán alig jelentett piaci keresletet, így a nyereség csupán 120 108 koronát tett ki. Ezt követően egy 1924. január 18-ai igazgatósági jelentés még arról tanúskodik, hogy a cég az Atlantica érdekeltségébe tartozott, ugyanis az igazgatóság tagjai báró Bánffy Zoltán, Polnay Jenő, herceg Odescalchi Károly, báró Papp Géza, dr. Bíró Elek és dr. Miklós Gyula voltak. Ugyanezen év októberében, az igazgatósági jelentésében viszont már nyoma sincs az Atlantica-tisztviselőknek, ahogy később sem a cég történetében.⁹¹

A Lanária Gyapjúfonoda és Posztógyár Rt. (1920–1944)

A Lanária Gyapjúfonoda és Posztógyár Rt. volt Polnay egyik legnagyobb háború utáni vállalkozása. A Háros-szigeten épült Atlantica Hajógyár mellett ennek a cégnek az üzemi épületei foglalták el a legnagyobb területet. Polnay az Atlantica 1922. évi jelentésében az alapítás körülményeiről így számolt be: „Magyarország gyapjútermelése 6 000 000 kg, amelyből csak 1 500 000 kg dolgoztatik fel az országban. A különbözetet külföldre exportálják, ahonnan azután, mint kész posztó kerül vissza hazánkba. A Háros-szigeten a posztógyártás céljaira oly gyártelepet építettünk, amelyben a posztógyártást minden fázison keresztül magunk vagyunk képesek véghez vinni. Gondoskodtunk arról, hogy a gyártelep saját fonodával, szövővel, festődével, mosodával és apperturával legyen ellátva, és a legjobb gépeket, amelyek a gyártás tökéletesítésére alkalmasak, szereztük meg. A gépek szerelése már be van fejezve, az üzemet még február havában megkezdeni szándékozunk. [...] fonodánkban oly fonalak készítésével foglalkozunk, amelyek a piacon már nagyon jól be vannak vezetve és megrendelésekkel hónapokra el

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

⁹¹ BFL VII-2-e. 16315-1921 Hydroflora Magyar Nád, Gyékény és Gyógynövény Rt. (1921-1941).

vagyunk látva, [...] szőnyegszövődénkben perzsa és keleti mintájú szőnyeget készítünk gyapjúból.”⁹²

A Keleti Szőnyegszövő és Textilkereskedelmi Rt. alapítása 1920. július 22-én történt, 1 000 000 K alaptőkével. A részvényesek ekkor az alábbiak voltak: Bozóky Emil fakereskedő 200 ezer K, Gáthy Fülöp fatermelő 200 000 K, Tuduk Tivadar szőnyegkereskedő 200 000 K, Fa- és árukereskedelmi Rt. (Bozóky és Gáthy üzlete) 180 000 K, Perl Sándor textilmérnök 120 000 K, Baranyay József építész 40 000 K, dr. Neumann Rafael ügyvéd 20 000 K, Rózsa Ede 20 000 K, Szántó Antal könyvelő 20 000 K.⁹³ Az 1921. október 14-ei igazgatósági ülésen már Polnay Jenő elnökölt, aki az alaptőkét megemelte 3 000 000 koronával és a cég nevét többségi tulajdonosként Lanária Gyapjúfonoda és Posztógyár Rt-re változtatta.⁹⁴

A cég 1921-es üzleti jelentése árnyalja azt, amit az Atlantica Trust 1922-es jelentése oly pozitívan tárgyalt: „Vállalatunk a legnehezebb viszonyok között kezdte meg működését és csak nagy idő és pénz áldozattal lehetett a gyártelep üzembehelyezését megvalósítani. Mindent elkövettünk azonban, hogy a termelés mielőbb megindulhasson. Egyes gépek és gépalkatrészek, valamint megfelelő szakképzett munkások hiánya miatt nem tudtuk a tavaly őszi konjunktúrát kihasználni, de ezeknek pótlása és különösen a szakképzett munkások nevelése által sikerült a kezdet nehézségeit leküzdeni és ez év elején a termelés teljes erővel megindulhatott. A hozott áldozatok meghozták a várt eredményt, amennyiben az általunk gyártott gyapjúfonal ma már úgy minőség, mint ár tekintetében bármely külföldi áruval szemben is versenyképes. [...] Az a tapasztalat azonban, hogy a fonal és szőnyeggyártás nem bizonyult elég lucrativnak, és a vállalat egészséges eredményes fejlődése attól remélhető inkább, ha az üzem posztógyártásra is berendeztetik.”⁹⁵ Ezt egészíti ki az 1922-es jelentés: „Az Atlantica Trust Rt. által rendelkezésünkre bocsátott épületeket átalakítottuk jövőendő üzemünk részére és megfelelő toldalék-épületekkel láttuk el. Az összes gépeket megvásároltuk és azok leszállítása és felszerelése tárgyában a szükséges intézkedéseket megtettük.”⁹⁶ Azaz a fonoda üzemelt, a szőnyegszövőde azonban munkáshiánnyal küzdött.

Időközben Polnay kiszorította a cégből az alapítók egy részét, így Gáthy, Bozóky és dr. Neumann az 1922-es év végén távozott. Az 1923. október 7-ei közgyűlés az alaptőkét az akkori 100 millió koronáról 500 millióra emelte. Mire

⁹² BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

⁹³ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

⁹⁴ Uo. A cég angol neve Lanaria Wool-Yarn and Cloth Manufacturing Company Limited, német neve Lanaria Schafwollspinnerei und Tuchfabriks Aktien-Gesellschaft lett.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

minden készen állt a működés megkezdésére, a cég szerencsétlenségére egy utóbb tartósan bizonyult gazdasági depresszió vette kezdetét, amelyről az 1923-as jelentés így tudósít: „1923. május havában kezdtük meg az üzemet, a mosodával, melyet azután fonodánk, szövödénk és kikészítőnk követett, úgy, hogy az elmúlt év őszén már teljes üzemben állottunk. Sajnos ugyan, hogy éppen akkor, midőn első gyártmányainkkal a piacra léptünk indult meg az a gazdasági pangás, melyet az egész ország érez. Mindezek dacára ernyedetlenül dolgoztunk tovább és elértük azt, hogy szöveteink minőségével a textilkereskedelem bizalmát kiérdemeltük és gyártmányainkat az ország minden piacán bevezettük.” Az 1923-as év nyeresége 79 640 176 K volt.⁹⁷

Az 1924-es évet is nyereséggel zárta a vállalat (149 641 918 K). „A lefolyt esztendő Magyarország gazdasági életében fordulópontot jelentett, mert ekkor kezdődött meg az átmenet a háborús gazdaságról a békegazdaságra úgy, hogy a valuta stabilizálódott, valamint a behozatali és kiviteli tilalmak megszűntek. A posztógyártás és posztókereskedelem is ezen két momentum befolyása alatt állott, de míg az év elején a korona esése folytán az üzlet nélkülözötte megfelelő bázisát, az év vége felé jelentősebb kereslet fejlődött ki, különösen olcsóbb árukban. Ennek megfelelően vállalatunk is áttért a finomabb áruk gyártásáról az olcsóbb, durva áruk készítésére, mert az ország népességének elszegényedése folytán ezen áru lett kelendő. [...] Az idők folyamán képzett és gyakorlott munkásgárdára tettünk szert és mivel igyekeztünk, hogy a termelési költségeket állandóan csökkentjük, sikerrel jártunk és bizalommal nézünk a jövő elé és reméljük, hogy nem hosszú idő múltán kivívjuk magunknak azon helyet, melyet gyárunk kitűnő és modern berendezéseivel és szakképzett személyzetünkkel el kell érünk.”⁹⁸ Az itt megfogalmazott pozitív kilátásokat dr. Bíró Elek visszatekintve a következőképpen árnyalta: „Az volt Polnay elgondolása, hogy angol posztót fog gyártani, azonban nem gondoskodott megfelelő szakemberekről és mindent a saját elgondolása alapján akart intézni. Később kénytelen volt áttérni a gyapjú keverésére, itt azonban meg kellett küzdeni az akkor már meglehetősen fejlett magyar gyárakkal.”⁹⁹

1924-ben a korona stabilizálását, a deflációt a cég is megérezte, ennek ellenére nyereséggel zárt: 29 725 804 korona, azaz 2378 pengő értékben.¹⁰⁰ A pénzügyi nehézségek 1925-ben érték el a Lanáriát, amikor az Atlantica már nem tudta miből hitelezni a cég működését. Ezért a kereskedelemügyi miniszter engedélyt adott 1926. november 11-én arra, hogy az Atlantica és a Lanaria is mentesüljön a következő években a mérleg és zárszámadás készítése

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

¹⁰⁰ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

alól, hisz az Atlantica az állammal szemben támasztott követeléseinek okán vált fizetéseképtelenné, ami pedig magával rántotta a cégcsoport többi tagját, így a Lanáriát is.¹⁰¹ Az 1926-os igazgatósági jelentés egyenesen úgy fogalmazott, hogy a súlyosbodó gazdasági depresszió a termelésben és a posztógyártásban éreztette hatását. Drasztikusan csökkent a vásárlások száma és értéke. Csak raktárra termelt a vállalat, amit azonban nem tudott megfinanszírozni a limitált forgótőkéből.¹⁰² A cég vesztesége 1926 nyarán 188 316 pengő volt, melyet az Atlantica még képes volt 93 182 pengőre konszolidálni, de ezzel ki is merültek a forrásai.

A háttérben, mint látni fogjuk, ekkor már erősen töredezett Polnay részvényesi köre az Atlanticán belül. A brit részvényesek Polnay háta mögött kiszervezték a Lanáriát 1927-ben a Wollwaren-Industrie A. G. Bruenn cég vezetése alá, amely korszerűsítette és bővítette a budafoki céget és áttért saját bevált termékeinek gyártására. Azonban így is 34 961 pengő, majd 1928-ban újabb 128 143 pengő veszteséget volt kénytelen elkönyvelni, 1929-ben pedig végleg leállította a posztógyártást a cégben, az alkalmazottakat pedig elbocsátotta. A végkielégítések kifizetése után a veszteség 153 394 pengőt tett ki, ami az 1930 közepén a már 281 538 pengőre rúgott, a gazdasági világválság hatására pedig az év végén már elérte az 1 665 043 pengőt. A cég ekkor kezdte meg felszámolását, ami azonban nem haladt zökkenőmentesen.¹⁰³

Időközben Polnay megvívta belső ütközeteit a különböző érdekkörökkel és 1935-ben visszatért a cégcsoport vezető pozíciójára. Ez a Lanária esetén azt jelentette, hogy az addigi felszámoló, Gunszt Imre helyett ő lett az új felszámoló. Az Atlantica és a magyar állam ügyét ugyanakkor még mindig nem zárták le, ezért a Lanária további haladékat kapott (1928-tól) a mérlegei elkészítésére, egészen 1940-ig.¹⁰⁴

Polnay 1941-ben sűrű levelezésbe kezdett a Cégbíróssággal, ugyanis utóbbi megbírságolta az elmaradt mérlegek bemutatásának késedelme miatt. Polnay újabb miniszteri engedélyt szerzett a mérlegek elkészítésének halasztására és újra kifejtette, hogy amíg nem rendeződik az Atlantica és az állam közötti vitás kérdés, addig nem tud felszámolni. (A levelezés azt is rögzíti, hogy a Hárosi Közraktárak Rt. – mely az iratokban eddig nem kapott említést – és az Oceana ekkor, 1941-ben számolt fel.)

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Ez egy alapvető közgazdasági összefüggés. Mivel a kereslet visszaesett, és az Atlantica sem tudta finanszírozni a vállalatot, az nem engedheti meg magának, hogy raktárra termeljen, mert nem tudja fizetni az alkalmazottakat, ha a termékeket azonnal nem tudják értékesíteni.

¹⁰³ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

¹⁰⁴ Uo.

Az utolsó közgyűlés 1942. november 10-én ült össze, ahol Polnay ismertette, hogy az Atlantica 1930. július 31-én eladta a Magyar Kincstárnak a Háros-szigetet 180 kataszteri hold terjedelemben, amiből kifizették az Atlantica brit részvényeseit. Eközben az állam az Atlantica kártalanítási ügyét áttette a Kereskedelmi tárcától a Honvédelmihez. A legutolsó fennmaradt feljegyzés szerint az ügy 1943. november 18-án még mindig folyamatban volt.¹⁰⁵

Az Atlantica Trust kálváriája (1922–1944)

Az Atlanticának az 1920-as években átélt belső konfliktusait megértendő viszsza kell tekintenünk az Atlantica Tengerhajózási Rt. alapításának 1906-os körülményeire. A cég története kapcsán később két egymással szemben álló narratíva született, egyik az angol részvényesek, a másik Polnay részéről. Bíró Elek visszaemlékezéseivel kiegészítve kísérletet teszünk arra, hogy rekonstruáljuk a fumei levéltári iratokból is kirajzolódó történetet.

Az Atlanticát az Angol–Osztrák Bank alapította, melynek főbb tisztségviselői (Morawitz Károly, dr. Petschek Izidor, Landesberger Gyula) Polnayval jó kapcsolatban álltak, s az Atlantica háború előtti működésében is tevékenyen részt vettek. Az 1920-as évek elejéig bezárólag azonban mindhárman elhaláloztak, aminek az lett az egyik fontos következménye, hogy a bank közép-európai fókuszja megszűnt, s át is alakult Anglo-International Bankká. Mivel a közép-európai érdekeltségei sorra veszteséget termeltek, a londoni cégvezetés az 1920-as évek derekán elhatározta „a budapesti, prágai, bécsi, berlini stb. érdekeltségeik felszámolását minden áron és a lehető leggyorsabban. Az Atlantica éppen a legnagyobb válsága idejében semmi támogatást nem kapott, sőt a bank követelte az értékek leggyorsabb likvidálását részben az adósságok kifizetése, részben a Polnay-féle menedzsment megszüntetése céljából. Így a viszonylag jó vállalatokat kisebb, a rosszabbakat nagyobb veszteséggel értékesítették, a nagy befektetéssel felépített posztógyár gépeit eladták a konkurens gyáraknak. [...] Polnay mindenfelé érdeklődött, hogy idegen tőkét szerezzen; Amerikában hosszasan tárgyalt, de ígéreteken kívül semmi pozitívumot nem tudott elérni. A bank kifizette az alkalmazottakat, majd 1930. augusztus 31-én az utolsó dolgozókat is elbocsátotta.”¹⁰⁶

Összegezve az eddig leírtakat, az 1930-as évek elejére az Atlantica cégcsoport lényegében csődben volt, minden jövedelmező üzletét elvesztette, a többségi tulajdonos, az egykori Angol–Osztrák Bank eladott mindent, amit lehetett és Polnayt is lemondatta az 1920-a évek végén. Egyetlen lépés volt már csak hátra

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 9.

az Atlantica Trust felszámolásához: a magyar állammal szembeni követelések behajtása és ebből a részvényesek kifizetése. Időközben a napi működés biztosítására 1928-ban az Atlantica Polnay tudtával vagy tudta nélkül – az iratok nem egyértelműek ebben a tekintetben – lemondott az állammal szembeni 29,3 millió pengő követeléséről azért, hogy 3 millió pengő hitelt kapjon a Kincstártól.¹⁰⁷

A kölcsön folyósításáról tudósít a Minisztertanács 1927. október 14-ei ülése is.¹⁰⁸ A jegyzőkönyv tanúsága szerint ismertették a kisajátított Atlantica-hajók ügyét az itt korábban lábjegyzetelt határozatot¹⁰⁹ idézve, majd elismerték, hogy „Az Atlanticát e kisajátítás létalapjában támadta meg s azóta ismételten kéri, hogy a kormány bizonyos kártalanítást állapítson meg a javára, vagy legalább méltányos kölcsön nyújtásával jöjjön a segítségére.”¹¹⁰ Ezt követően azonban a Minisztertanács arra a megállapításra jutott, hogy a társaság kártalanítási igénye alaptalan.¹¹¹ Érvelésük szerint az 1922. évi XVI. törvény 7.§-a „kifejezetten későbbi törvényhozási intézkedéseknek tartotta fenn az ilyen kártalanítási kérdések végleges rendezését, és ez máig sem történt meg.”¹¹² Ugyanakkor a társaság pénzügyi segélyezését is elutasították, ugyancsak az idézett törvényi paragrafusra hivatkozva, mely így szólt: „Felhatalmaztatik a pénzügyminiszter, hogy a [...] kisajátításokkal kapcsolatos kártalanítási kérdések végleges rendezéséig azokat a magyar állampolgárokat, akiknek valamely javuk, joguk, érdekük a békeszerződés [...] rendelkezése alá jut, különös méltánylást érdemlő esetekben az illető miniszterrel (6.§) egyetértve, méltányos segélyben részesíthesse abban az esetben, ha a segélyezett a békeszerződés rendelkezései alapján oly mértékben károsodott, hogy károsodása vagyoni romlását idézné elő és ennek meggátlását a hazai közgazdaság, különösen a hazai termelés fontos érdeke megkívánja.”¹¹³

A Minisztertanács tehát úgy látta, hogy az Atlantica rendszeres segélyezése nem indokolt. Ugyanakkor egy egyszeri kölcsön folyósításától nem zárkózott el.¹¹⁴ Hozzátette az előterjesztő miniszter, hogy azért sem látja megalapozottnak a követelést, mert korábban egy nagyon hasonló helyzetben a Kúria is így döntött. A nevezett ügy a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. egykori flottájának kérdése volt. A cég ugyanezen jóvátételből fakadó kisajátítás miatt 9 hajóját veszítette el

¹⁰⁷ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹⁰⁸ HU-MNL-OL-K27-1927.10.14. Miniszterelnökségi levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867-1944) online elérhetősége: <https://tinyurl.com/45srx22k>. (a továbbiakban: HU-MNL-OL-K27-1927.10.14.) 12. napirendi pont.

¹⁰⁹ Lásd a 62. jegyzetet.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

¹¹³ 1922. évi XVI. tc. 7.§.

¹¹⁴ HU-MNL-OL-K27-1927.10.14. 12. napirendi pont.

Jugoszlávia és Olaszország javára, majd a magyar állammal szembeni követelését peres útra terelte, amelyben a magyar bíróságok a vállalattal szemben az állam javára foglaltak állást, mert a kereset „idő előtti” volt, mivel ekkor még nem volt végérvényesen rendezve a magyar állam és a Jóvátételi Bizottság közötti elszámolás.¹¹⁵

A Minisztertanács kilátásba helyezett 3 millió pengő kölcsönt 6 éves futamidőre, évi 6%-os kamatra abban az esetben, ha az Atlantica „lemond mindama követeléseiről, melyeket hajóinak az [...] említett kisajátításából fakadóan [...] a Kincstár ellen támasztani vél”.¹¹⁶ Az Atlantica szorult helyzetére való tekintettel engedett a „zsarolásnak” és lemondott a követeléséről, miután megkapta a hitelt, amit viszont az 1929-es gazdasági válság teljesen elértéktelennített, így végül már ezt sem tudta törleszteni az államnak.¹¹⁷

A fizetéseképtelenség miatt a cég haladékat kapott 1928-tól arra, hogy a közgyűléseit összehívja és mérlegeit elkészítse. Ennek ellenére 1934. január 16-án a brit érdekkörök (a korábbi Angol–Osztrák Bank jogutódai)¹¹⁸ kezdeményezésére rendkívüli közgyűlést hívtak össze.¹¹⁹ A britek képviselőjében Marmaduke Lawther őrnagy foglalta össze álláspontjukat a kialakult helyzettel kapcsolatban. A brit okfejtés az események alábbi láncolatának következményeként látta a kialakult helyzetet:

- 1918. november 3-ai fegyverszünet, a szövetségesek az Atlantica-hajókat birtokba vették, elrekvirálták.
- Az 1922. évi XVI. törvénycikk értelmében a magyar kormány kártérítés ellenében a kisajátítandó hajókat kiszolgáltatta a Jóvátételi Bizottságnak.
- A magyar kormány 1923. március 7-ei végzésében az Atlantica felé fennálló kötelezettségét megerősítette, de ki nem fizette, ami miatt az Atlantica pénzügyi válságba került, és 1927-ben elhatározták a felszámolást is.
- Az Atlanticát a kormány 1928. január 26-án lemondatta a kártérítési követeléséről, cserébe 3 millió pengő hitelt adott éves kamatra.
- A kártérítési követelés ekkor 29 305 846 P tőke és 13 565 408 P kamatterhet, azaz 42,8 millió pengőt jelentett. A hajók értéke az 1919-ben értékesített hasonló hajók értékszámításán alapult.¹²⁰

¹¹⁵ Vö. BFL VII-2-e. 1726-1915 Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. (1897-1955).

¹¹⁶ HU-MNL-OL-K27-1927.10.14. 12. napirendi pont.

¹¹⁷ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹¹⁸ Sivewright Bacon & Co. Manchester; John Lion, London; Marmaduke Lawther, London; Edward Dean, London; William Leon, Cardiff; J. S. Frazer, Cardiff.

¹¹⁹ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹²⁰ A kártérítési összeget az alábbiak szerint számították ki: a háború kitörésekor hat hajó Fiuméba érkezett, ezeket a K.u.K. Seetransportleitung rekvirált, a hajóból az üzemi költségeket sem fedezte, a háború után 2 338 000 aranykoronával adósa maradt a társaságnak. Az ügyet átvette a Liquidierende Kriegsministerium in Wien és 1921. július 13-án 1 663 000 aranykorona tartozást elismertek, amelyet az Osztrák Köztársaság, a Magyar Királyság és az Olasz Királyság közötti megállapodás alapján

- Magyarországon az 1932. évi VI. törvénycikk értelmében érvénytelen a kényszer hatására történő lemondási nyilatkozat. Illetve közgyűlés nem döntött a lemondásról, tehát az az Atlantica Trust alapszabálya értelmében érvénytelen.¹²¹

Polnay a közgyűlésen mélyrehatóan elemezte a kialakult helyzet okait és az ügyn várható további fejleményeket, melyeket válaszában az alábbiak szerint adott elő:

- Közösén alapította az Atlanticát az Anglo-Austrian Bankkal, melyben az angol részvényesek jelentős szerepet vállaltak.
- A háború után London lett a bank központja, és új emberek kerültek a vezető tisztségekbe. Ezek az évtized végére az összes európai érdekeltségük likvidálását szerették volna és teljesen angollá tenni a bankot.
- 1927-ben a fő hitelező (Anglobank) elvesztette türelmét, mivel folyamatos volt a forgótőke hiány. Az állami kártérítési igényben nem bíztak tovább és követelték az ő lemondását, mert szerintük ez állt útjában a kormánnyal való megállapodásnak.
- „A vállalatot én alapítottam, annak nagy részvényese voltam és vagyok, igen nagy érdekeim fűződtek a vállalathoz és annak fennmaradásához, mindazonáltal, miután a fő hitelezők kívánságának eleget tettem – állásomról lemondottam.” Az Anglobank ezután megkezdte az Atlantica likvidálását. 1927. júliusi lemondatása után augusztusban eltávolították a cég összes igazgatóját és tisztségviselőjét. Az Atlantica csoport cégeinek vagyont pedig elkezdtek szisztematikusan értékesíteni. A belhajózási és kotróüzemet 1927 szeptemberében 750 000 pengőért eladták. A Lanaria Posztógyárat kijátszották az Anglobank prágai partnere, a Wollwaren-industrie A. G. részére. A Hárosi Közraktárak részvényeit azonnal eladták. A Fiumana S. A. N. részvényeit szintén az Atlantica Trust értesítése nélkül eladásra kínálták.

a Magyar Kincstár terhére állapítottak meg. Magyarország ezen megállapodást 1924. október 24-én ratifikálta, de az Atlanticának nem fizetett. Ezen követelés összege 1 929 451 P volt.

A háború után az antant a Fiumében és Spanyol kikötőkben levő 8 hajót 1918. november 3-án rekvirálta. Ezekkel kapcsolatban a Magyar Kincstárral szembeni követelés úgy számított, hogy az 1919 első hónapjaiban a londoni börzén értékesített 42 hasonló korú és méretű tengeri hajó eladási adatait tekintették alapnak. Innen jön 26 817 161 P követelés. Az SS Magyarországon rekvirálás alatt 1920 júniusában tűz ütött ki Velencében, erre az olasz kormány 100 000 dollár kártérítést ígért, mely végül 559 234 pengővel a jóvátételen keresztül a Magyar Kincstár terhe lett.

Ezekből összesen jött össze a 29 305 846 P, mely a magyar törvények szerint 5% kamattal növekedett évente. Ezzel szemben volt 1928-ban 6,9 millió pengő tartozása az Atlanticának a Kincstár felé, amelyhez utóbb hozzájött a 3 millió pengő és annak jövőbeni kamatai. BFL VII-2-c. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹²¹ BFL VII-2-c. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

- Eközben a magyar kormány tudomást szerzett az Atlantica belső konfliktusáról, és 1927. augusztusában a miniszterelnök sürgönyözött Londonba az Anglobankhoz, hogy az ő személye nem akadály a megegyezésnek. Ezt követően ő el is utazott Londonba tárgyalni, de az Anglobank továbbra is úgy látta, hogy személye az Atlantica felszámolásának útjában áll, ezért nem fogadták.
- A társaság fő hitelezői némely igazgatósági tagok révén az ő háta mögött letárgyalták, hogy ha az Atlantica lemond a követeléseiről, megkapja a 3 millió pengős hitelt, amelyből az Anglobank a felszámolással legalább a befektetése egy részét visszaszerezhetne volna. Szerinte ebből lett 1928-ban a kártérítési igényről való lemondás és a folyósított kölcsön, amely 3 millió pengő hamar elfogyott, de a társaságon ez nem segített.

Így jutott el a vállalat 1929-re oda, hogy a követeléseiről lemondott, a kölcsönt felélte, a cégcsoport vállalatait eladta és az ernyőszervezetté átszervezett Atlantica Trust fizetéseképtelen volt, miközben a részvényesek követelték az egykori befektetésük kifizetését, és nem voltak hajlandók a befektetéseik visszaszerzése nélkül a felszámolást kimondani. Polnay Jenő ezért magához ragadta a kezdeményezést és újra kérelmet nyújtott be 1929. április 25-én, ezúttal a pénzügyminiszterhez.¹²²

Polnay jogi érvelése arra fókuszált, hogy bizonyítsa, az 1922. évi XVI. törvénycikk és annak a parlamenti vitájában elfogadott indoklása szerint az Atlantica kártérítési követelése jogszerű, a kifizetés egyetlen akadályát pedig a Kúria azon hasonló ügyekben hozott ítéletei jelentik, melyek szerint „amíg Magyarország jóvátételi kötelezettségének mértéke megállapítva nincsen” az ezzel kapcsolatos kártérítési követelések „idő előtti” keresetek, melyeket érdemben azután lehet elbírálni, hogy a jóvátételi kötelezettség megállapítást nyer.¹²³ Ez egészült ki egy érveléssel, miszerint a kényszer hatása alatt tett lemondási nyilatkozat az Atlantica részéről nem jogérvényes.

Az ügy Polnay érvelése szerint 1931-ben vett fordulatot, hiszen a törvényhozás becikkelyezte az 1930. évi Párizsi egyezményt,¹²⁴ ezzel pedig megszűnt a Kúria „idő előttiként” kezelt kereseteinek jogi akadály, azaz elvi szinten megnyílt az út a hajózási társaságokat, így az Atlanticát ért kisajátítás kárpótlása előtt. Polnay azonban egyelőre „békés úton” kísérelte meg jogainak érvényesítését és

¹²² Uo. Az indítványt a brit és amerikai részvényesek is támogatták augusztus 29-ei jogi szakvéleményük csatolásával, sőt felkeresték a londoni magyar követet is, egy amerikai részvényes pedig Budapestre látogatott, hogy személyesen tárgyaljon a pénzügyminiszterrel, aki azonban nem fogadta.

¹²³ Uo.

¹²⁴ 1931. évi XI. tc. a trianoni szerződésből folyó kötelezettségekre vonatkozó egyezmények becikkelyezéséről.

tartózkodott az ügy bíróságra vitelétől, míg 1933. május 22-én ultimátumot nem intézett a Magyar Kincstárhoz, melyben jelezte, hogy a kártérítési követelésről való lemondás az 1932. évi VI. törvénycikk értelmében kényszer hatása alatt kötöttet, így érvénytelen, és felvetette a probléma peresítésének lehetőségét is.¹²⁵ Polnay azért adott új lendületet az ügynek, mert a Korányi Frigyes pénzügyminiszterrel folytatott 1932. évi Atlantica levelezésekből kiderült: a miniszter elismerte az Atlantica kártérítési követelésének jogosságát, ám azt a Minisztertanács 1932. március 22-én megtartott ülésén „a mai viszonyok között nem teljesíthető”-nek minősítette.¹²⁶

Arról, hogy végül peres útra terelődött-e az „ügy”, ekkor még nem szólnak a források, de egy Polnay és a Cégbróság közötti, 1938. november 7-ei levelezés tanúsítja, hogy még mindig folyamatban volt, és a rendezésig az Atlantica Trust felszámolni sem tudott.¹²⁷ A Lanária Rt. 1942. november 10-ei közgyűlésének jegyzőkönyve azonban tanúsítja, hogy valamikor mégiscsak jogi útra terelődött az Atlantica kártérítésének ügye, és a bírói ítélet kimondta, hogy az ügyben a Honvédelmi Minisztérium az illetékes. Bíró Elek az Atlantica történetéről szóló visszaemlékezését ezen a ponton így zárja: „Polnay továbbra is szötte fantasztikus terveit, de már nem tudott lábra kapni.”¹²⁸

Valószínű, hogy az Atlantica kártérítési ügye sosem rendeződött. Tiszasülyi Polnay Jenőnek, a vállalat megálmodójának és testvérének, dr. Pollacsek Arthurnak végül dicstelenül kellett távozniuk a cég vezetéséből. Amikor a *Budapesti Közlöny*ben 1944. április 25-én (kedden) elolvasta az aznap hatályba lépett 1540/1944 miniszteri rendeletet a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetéséről, jogkövető állampolgárként értesítette a Cégbíróságot, hogy értelmezése szerint ezzel megszűnt az Atlanticánál betöltött igazgatósági tagsága.¹²⁹

Tiszasülyi Polnay Jenő túlélte a második világháborút, amely alatt többszáz zsidó gyermeket mentett meg.¹³⁰ 90 éves korában, 1963. március 24-én hunyt el. A Kozma utcai zsidó temetőben található monumentális síremlékén ma is látható a nemesi címere, melyet még Ferenc Józseftől kapott 1911-ben.

¹²⁵ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

¹²⁸ MMKM Kt. 680. i. m. 9.

¹²⁹ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d. A cégbíróság az első bejelentésre visszaírt Polnaynak, nem értvén, miért kéri a cégjegyzésének törlést, így Polnay azt hivatkozással a fenti rendeletre egy 1944. július 1-én kelt levelében kifejtette és megerősítette.

¹³⁰ <https://tinyurl.com/2yt58jbs>

Függelék

Az Atlantica Trust kisajátítási jegyzőkönyvének átirata¹³¹

„Magyar Királyi Kereskedelemügyi Miniszter 58383/1923/XII. sz. Az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaságnak Helyben. Annak dacára, hogy a Jóvátételi Bizottság a trianoni békeszerződés értelmében a magyar tengeri kereskedelmi hajók kiszolgáltatását csakhamar követelte, a Magyar Kormány tárgyalásokat kezdett, hogy ezen rendkívüli súlyos kötelezettségének megegyezés útján való átváltoztatását vagy enyhítését megkísérelje. Dacára annak, hogy a Magyar Kormány a cél elérésére minden lehetőt elkövetett, igyekezete a Jóvátételi Bizottság hajthatatlanságán meghiúsult, és a Jóvátételi Bizottság folyó év február hó 8-án kelt újabb jegyzéke folytán a követelésnek haladéktalan teljesítése el nem kerülhet. A békeszerződés súlyos határozmányai és a rendkívüli viszonyok által teremtett pénzügyi helyzetben a Magyar Kormány – miként azt a tárgyalások folyamán a Jóvátételi Bizottsággal is közölte – ezidőszerint nem rendelkezik kellő eszközökkel, hogy a kiszolgáltatandó hajókat tulajdonosaiktól egyidejű kártalanítás mellett megszerezhesse, ennél fogva a beállott kényszerhelyzetben egyedül azt tehette, hogy a kiszolgáltatandó hajóknak az 1922. évi XVI. tc. alapján való kisajátítását határozza el. A társaság hajóinak illetén kisajátítására vonatkozólag kiadott, az idézett törvénycikken alapuló határozatot a társaságnak mellékelten megküldöm és egyben értesítem, hogy a magyar kormány a társaság hajóinak az ezen kisajátítás útján megszerzett tulajdonjogát egyidejűleg a Jóvátételi Bizottságra ruhazza át. A kényszerűségből folyó ezen intézkedést annál nagyobb sajnálattal tettem meg, mivel visszaemlékezem azokra a kiváló szolgálatokra, melyeket a társaság ezen most kisajátított hajóival hazai közgazdaságunk javára teljesített. Budapest, 1923. március 7. Walko s. k.”

„M. Kir. Kereskedelemügyi Miniszter 58383/1923/XII. sz. Az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaságnak Budapest. A Jóvátételi Bizottság a Magyar Kormányhoz e irányban már ismételten intézett előző jegyzékei kapcsán a Párisban folyó évi február hó 8-án 206/O sz. a. kelt újabb jegyzékben a magyar tengeri kereskedelmi hajóknak a trianoni békeszerződés VIII. részéhez tartozó III. függelék 4. szakasza értelmében leendő kiszolgáltatását haladék nélkül követeli. A Magyar Kormány sajnálattal látván, hogy az ezen követelés elengedésének vagy legalább enyhítésének elérésére irányzott minden igyekezete meghiúsult és nem lévén módjában az immár elháríthatatlanná vált követelését más úton és más eszközökkel

¹³¹ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

teljesíteni, a minisztertanácsban hozott döntésével a kérdéses hajóknak az 1922. évi XII. tc. 6. szakasza alapján leendő kisajátítását határozta el és a további intézkedések megtételével engem bízott meg. Ennélfogva a trianoni békeszerződés fenti idézett rendelkezéseinek végrehajtásaképpen a társaság következő hajóit úgy mint:

Atlantica 4996 J.B.V.Q.;
Gróf Khuen Hédervár 4988 J.G.V.P.;
Kossuth Ferencz 4781 J.L.F.T.;
Szterényi 3669 J.S.F.B.;
Gróf Serényi Béla 3665 J.G.V.R.;
Fiume 3663 J.G.O.F.;
Magyarország 3661 J.M.D.F.;
Honvéd 2216 J.H.K.N.;
Zápor 263 J.W.K.B.

minden felszerelésükkel a Jótételi Bizottságnak leendő átadás végett az idézett 1922. évi XVI. tc. 6. szakasza alapján az abban foglalt joghatállyal ezennel kisajátítom. A kisajátítást szenvedő társaság kártalanítása kérdésében az 1922. évi XVI. tc. alapján foganatosított egyéb kisajátításokkal kapcsolatos kártalanítási kérdések rendezése alkalmával fog döntés történni.
Budapest, 1923. március 7-én Walko s. k.”

THE HISTORY OF THE ATLANTICA TRUST (1906–1944)

By Márton Pelles

SUMMARY

The history of the Atlantica Trust and its director-in-chief, Jenő Polnay (Polacsek) is an unduly forgotten episode of Hungarian history. Originally established as Atlantica Sea Navigation Company Limited in 1906, the company was one of the most successful enterprises of Hungarian maritime trade before World War I. During the war the company was reorganised and its business activity expanded. Consequently, it came to include a textile factory, a shipyard, a herb manufacture, a hardware business, a quarry, a gravel factory, a dredging plant, a brickyard etc. Towards the end of the war, the company's ships were requisitioned, and then confiscated by the Hungarian state under pressure from the Reparations Committee. The indemnities that were promised for the ships were never paid by the state. The paper examines the struggles of the Atlantica group for survival, while the absence of state compensations, the grave economic prospects and the collapse of the shareholders' faith had rendered it insolvent by the spring of 1929.

FULDAI ÉVKÖNYV (828–901)

Annales Fuldenses

Ford., bev., jegyz. Veszprémy László

(Corpus Fontium Antiquitatis Hungaricae 1.)

Martin Opitz, Bp. 2022. 190 oldal

Veszprémy László fordítása bilingvis kiadásban, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézete, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja és Moravcsik Gyula Intézete által szerkesztett *Corpus Antiquitatis Hungaricae* sorozat első részeként jelent meg. A kötet azon kezdeményezések sorát gazdagítja, melyek a korai magyar történelmet (akár tágabban is) érintő források egészének magyar nyelvű közzétételét szorgalmazzák, és amiben – üdvözlendő módon – több magyar kiadó és intézmény (Attraktor, Magyarságkutató Intézet, Eötvös Loránd Kutatói Hálózat) is élen járt az elmúlt időszakban.

Az *Annales Fuldenses* (továbbiakban: *AF*) a kora középkori Európa és a korai magyar történelem egyik becses forrása. A nagy Karoling évkönyvszerkesztések egyik utolsó példájaként számontartott évkönyv a 714 és 829 közötti események leírása során az *Annales Regni Francorum* (Ed. Georg Heinrich Pertz – Friedrich Kurze. MGH SS. rer. Germ. VI. Hannover 1895., továbbiakban: *ARF*) szövegére támaszkodik, bejegyzései csak ezt követően bírnak önálló forrásértékkel. A főként a keleti frank területek történetére összpontosító szerkesztmény a 901/902. évig tárgyalja az eseményeket, párhuzamosan az inkább a Karoling Európa nyugati féltekéje ügyeivel foglalkozó – és a 882. évig vezetett – *Annales Bertiniani*val (Ed. Georg Waitz. MGH SS. rer. Germ. V. Hannover 1883., a továbbiakban: *AB*). Az *AF* kései, megbízhatónak ítélt adatai a korai magyar kalandozásokról és a honfoglalás előzményeiről, valamint utolsó szakaszának menetéről is tájékoztatnak, így érthető módon már régóta a hazai szakmai diskurzus homlokerébe kerültek. Részletesen olvashatunk ugyanis olyan – korai történelmünkben fontos szerepet játszó – személyekről, mint Svatopluk morva fejedelem, Liutpold bajor őrgróf majd herceg, vagy Arnulf keleti frank király és császár, valamint olyan meghatározó eseményekről, mint a 895–896. évi bolgár–magyar konfliktus, a 899–900. évi itáliai hadjárat és Pannonia meghódítása vagy a morvákkal szembeni csatározások.

A korábban magyar nyelven csupán szemelvényekben ismert *AF*-et 2019-ben Darvas Mátyás is lefordította és azt a kiadó elektronikus formában könnyen elérhetővé is tette (Fuldai évkönyvek. Annales Fuldenses. [A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 5.] Bp. 2019.). Ahogy arra Veszprémy előszavában utal, fordítása már évekkel ezelőtt (az előbbivel párhuzamosan) elkészült. Jelen kiadás azonban részletes bevezetőtanulmányával és a modern szakirodalmat felvonultató jegyzetapparátusával kiegészíti (és emiatt kétségtelenül felül is múlja) a Darvas-féle kiadást.

A bevezető tanulmány külön érdeme, hogy tisztázza a forrás kézirati hagyományát. Az első, Friedrich Kurze által publikált kritikai kiadás szemléletétől – mely az évkönyv szerkesztési fázisait konkrét személyekhez (Einhardhoz, a fuldai szerzeteshez, Rudolfhoz és annak tanítványához, Meginharthoz) kötötte – Veszprémy szerint „végleg elbúcsúzhatunk” (23.). Franz Staab kutatásai alapján csupán „mainzi” és „bajor” redakciókat különíthetünk el, melyeknek szövegváltozatait a megfelelő helyeken hozza is a fordítás (106. és 115-től). A szakmai bevezető részletesen kitér az évkönyv forrásaira is. Ismerteti például az *AF* más frank évkönyvekhez való viszonyát, és képet ad a korabeli frank kolostorokban fellelhető forrásanyagról (levelekről, köriratokról, szóbeli értesülésekről). Az évkönyv merít továbbá a klasszikus és késő antik auktorok (Vergilius, Tacitus, Prudentius stb.) műveiből is; e szövegösszefüggések közül Veszprémy több olyat is sikeresen azonosított, melyek a nemzetközi kutatás figyelmét is elkerülték (31–34.). Steffen Patzold kutatásaira alapozva a tanulmány

kiter az évkönyv 880-as és 890-es éveinek lehetséges szerzőire, valamint a 884. évet érintő (későbbi) interpolációkra is (30–31.).

Az évkönyv korábbi kiadói eltérő kezdődátumokkal adták közre a forrást, attól függően, hogy mennyire ítélték fontosnak az *AF* más, frank évkönyvekkel összefüggő korai bejegyzéseinek közlését. Míg a 2019-es magyar kiadás a 714. évtől indul, addig Veszprémy a 828. évi bejegyzést tartotta indokolt kezdőpontnak, mert az *AF* ekkortól már szövetszerűen eltér az *ARF*-étől. Az új kiadás záródátumaként a fordító az *AF* Reichenauai Hermann krónikájában fennmaradt 902. évi töredékét szerepelteti.

Magában a fordításban többnyire stilisztikai különbségek érzékelhetők a korábbi szemelvényekben megjelent részletekhez és Darvaséhoz képest. Néhány ponton azonban lényegi eltérés is tapasztalható. Például Veszprémy – teljesen indokoltan – a *dux* kifejezést, különféle jelentéstartalma miatt legtöbbször meghagyja latin formájában. A többi példából fakadó értelmezésbeli különbségeket a bevezető tanulmány történeti kontextusban is tárgyalja (25–30.). Formosus pápa 896. évi „tetemre hívása” kapcsán nyilvánvalóvá válik, hogy a posztumusz megvádolt és elítélt pápa „perén” a jelenlévő ügyvéd nem a főpapi zsinatot, hanem Formosust képviselte. A kora középkori hadtörténetírás egy kulcskérdését világítja meg a következő eset. Az évkönyvben a 891. évnél közölt hadi események kapcsán jegyzi meg, hogy a frankok elszöktak a *pedemptim*, azaz „gyalogosan” avagy „lépésről lépésre” való harctól. A fordítás tértje, hogy a frankok harcászataiban a lovas vagy a gyalogos harcmodor dominált-e, és míg e konkrét esetben Veszprémy elfogadja a „lépésről lépésre” haladó gyalogos előrenyomulásra utaló változatot, példákon keresztül felhívja a figyelmet a frank lovasság elidegeníthetetlen szerepére is. A korai magyar történelmet érintő 900., 901. és 902. évi passzusok fordítása kapcsán Veszprémy markáns álláspontra helyezkedik. Bácsatyai Dániellel ért egyet például azokban a kérdésekben, hogy a 900. évi hadjáratról Pannónia dűlásával hazatérő honfoglalók ekkor vették birtokba a területet – nem pedig visszatértek oda, ahogy azt más értelmezések sejtetik –, illetve hogy az azt követő évben nem „a karantánok országának déli területeit” dúlták, hanem a „morvák országának déli részét, Karintiát”. A két kutató abban is egyetért, hogy Ennsburg, mielőtt 900-ban hirtelen városfallal megerősítették, erődítmény település volt, végezetül pedig, hogy a 902. évben a magyarok vereséget szenvedtek a morvaktól. A keleti helynevek azonosítása kapcsán a kiadás bevezetője ugyan sem Omuntesberg, sem Dowina esetében nem jut megnyugtató következtetésre, azonban a felvonultatott szakirodalmak közelebb vihetik az olvasót a lehetséges megoldásokhoz.

A forráskiadás egyértelmű célja, hogy a korábbi gyakorlattal szemben ne csupán a kiragadott részek, hanem a mű teljességének történeti vizsgálatára ösztönözzön, és ehhez – kiterjedt jegyzetapparátusával – megfelelő kontextust nyújtson. Ehhez igen hasznosak a kronológiai, genealógiai táblázatok és a mellékelt térkép. Az albumszerű kötet végén a forrás legteljesebb, bécsi kéziratának (ÖNB Cod. 451) *facsimiléje* is szerepel, bár ezt szabad szemmel igen nehéz olvasni. A jegyzetapparátus impozáns mennyiségű (11 oldalnyi bibliográfiába sűrített), zömében német és angol nyelvű szakirodalomból építkezik. A nemzetközi vonatkozású részek jegyzeteinek összeállításánál Veszprémy elsősorban a korai középkor és frank történelem szaktekintélyeire, Timothy Reutersre és Janet Nelsonra támaszkodott. Egy ilyen sokrétű tematikájú forrásnál természetesen semmilyen közreadástól nem várható el, hogy ugyanolyan mélységű ismeretanyagot vonulasson fel minden résztémakör esetében. Néhány apróbb hiányosságot – melyek az *AF* adatainak értelmezését és jelen szövegkiadást is érintik – saját érdeklődésem okán ragadtam ki, és ezek elsősorban azt hivatottak hangsúlyozni, hogy a forrás egészének értelmezése nem választható el attól a szövegkorpusztól, amiben gyökerezik, vagyis a kapcsolódó frank évkönyvek adataitól.

Így például az évkönyv a 850. év alatt tudósít egy bizonyos Godfrid normann vezérről, aki csapatával a Szajná felhajózva II. (Kopasz) Károly nyugati frank uralkodó királyságát fosztogatta. Veszprémy az említett Godfridot tévesen Ivar fiának tartja („Guthfrith Ivarsson”), aki Kemenerland földjét nyeri el és Frisia *dux*a lesz, halálának dátumaként pedig a 885. évet jelöli

meg (51.). A Godfrid név a korszakban különösen gyakori volt a dán királyi nemzetségből származók körében. Félreértéshez itt az vezet, hogy később egy másik Godfrid is szerepel az évkönyv lapjain, a 882. és a 883. évnél, amikor a korábban Frisiát birtokló Rorik földjeit III. (Kövér) Károly frank uralkodó valóban neki juttatta (106–108.). Az említett Godfridot összeesküvés vádjával 885-ben ki is végezték. A 850. évnél felbukkanó Godfrid már csak kronológiai alapon is nehezen hozható kapcsolatba a 885. évben elhunyt névrokonával. Az *AB* párhuzamos szöveghelye azonban kétségtelenné teszi, hogy itt Godfrid Haraldssonról (*Herioldi Dani filius*) van szó, aki még I. (Jámbor) Lajos császársága idején tért keresztény hitre Mainzban (*AB* 42.). Az *ARF* szövegéből azt is tudjuk, hogy erre 826-ban került sor (*ARF* 169–170.). Godfrid Haraldssonról a 855. évben hallunk utoljára, Frisia – feltehetően átmeneti – uraként (*AB* 46.).

Hasonló esettel állunk szemben a Harald név felbukkanásakor az *AF* 852. évi bejegyzésénél (53.). A forrás a 850. évnél már tárgyalta egy hasonló nevű személy (Rorik fivére) halálát (50.). A 852. évnél talán Godfrid apjáról lehet szó, akiről az *ARF* a 814–828. évek között folyamatosan tudósít (*ARF* 141–175.), az *AF* azonban csak itt emlékszik meg róla, mint aki „számos éven át megbecsülésben élt a frankok között”, mielőtt az adott évben megölettek (53.). Jelen forráskiadás a két Harald esetére nem hívja fel a figyelmet, és ez félreértésekhez vezethet, csakúgy mint a 873. évben felbukkanó Halfdan azonosítása, akit Veszprémy (valószínűleg helyesen, bár indoklás nélkül) Halfdan Ragnarssonnal vél egy személynek. Az említett Halfdan dán királyként, de northumbriai uralkodásának évszámával (876–877) szerepel a személynévmutatóban, ahol az eddig említett apróbb pontatlanságok is megismétlődnek (152–153.). A 858. év híradásánál Kopasz Károly csapatai *super Ligurem fluvium*, Veszprémy fordításában „a Loire folyónál” harcoltak a normannok ellen (60.). A vonatkozó jegyzet jelzi, hogy itt Oissel szigetének ostromáról van szó, amely azonban nem a Loire-on található (ahogy az a jegyzetben szerepel), hanem a Szajnán. Ez az *AB* jóval részletesebb híradásából egyértelműen kiderül (*AB* 50.). A szöveg tehát ez esetben kivételesen szó szerint – „a Loire fölött”, talán „a Loire-on túl” – fordítandó. (Az *AF* láthatóan nem ismeri a csata pontos helyszínét, mert Oissel-t sem említi, így könnyen lehet az is, hogy az évkönyv írója eltévesztette a folyónevet.)

Az *AF* adatainak hitele több helyen is megkérdőjelezhető, amit a kiadás a vonatkozó részen nem tüntet fel. A fentebb említett, Szajnán végrehajtott támadásra például más évkönyvek egybehangzó véleménye szerint a 852–853. években került sor (*AB* 42–43.; Fragmentum Chronici Fontanellensis. Ed. Georg Heinrich Pertz. MGH SS rer. Germ. II. Hannover 1829. 304.), azt az *AF* tévesen élkelte be a 850. év eseményei közé. Az évkönyv mainzi redakciója (a második) Godfrid esküvőjét más összecsengő kútfőkkel ellentétben 882 helyett 883-ra teszi (Vö. *AB* 153.; Annales Vedastini. Ed. Georg Heinrich Pertz. MGH SS rer. Germ. II. Hannover 1829. 199.), míg a bajor redakció teljesen összekeveri őt egy másik normannal, Sigfriddel, majd ezt tetézve mindkettőjük halálát a Dyle folyó mentén 891-ben lezajlott csatához köti (117. és 130.). Bár ezek nem érintik közvetlenül a magyarokra vonatkozó kései híradásokat, véleményem szerint az évkönyv általános forrásértékéhez figyelembe veendő adalékokról van szó. Azt legalábbis mindenképpen nyilvánvalóvá teszik, hogy az *AF*-et csakis a vele összefüggő szöveghagyományok és források tükrében érdemes használni.

E néhány példa ellenére Veszprémy a legtöbb esetben hivatkozik a korabeli évkönyvek kapcsolódó adataira és mindent megtesz, hogy eligazítsa az olvasót a különböző Lajosok és Károlyok útvesztőjében, a frank egyháztörténet, a morva–frank határvillongások vagy a korai magyar történelem vitás kérdéseiben. Maga a forrás fontossága, valamint e kísérőszövegek és az alapos bevezetőtanulmány okán a kötet minden bizonnyal hamar bekerül majd a hazai szakmai vérkeringésbe. Az elmondottak fényében csak remélhetjük, hogy a mostanihoz hasonló remek fordítások más források esetében is megszületnek majd.

Katona Csete

Ivana Komatina

KRAL' STEFAN UROS I VELIKI I N'EGOV VEK

(Posebna izdanja 76.)

Istorijski Institut, Beograd 2021. 403 oldal

Ivana Komatina a szerb medievisták fiatal nemzedékének képviselője, a Belgrádi Történettudományi Intézet munkatársa. 2010 óta publikál, a szóban forgó kötet a második monográfiája. A szerző a témaválasztását azzal indokolja, hogy I. Stefan Uros király (1242/1243–1276) bár nem az első volt a szerb koronás fők sorában, de az egyetlen, aki az utókortól kiérdemelte a „Nagy” jelzőt, amely a II. Danilo érsek (1324–1337) idején keletkezett fejedelmi életrajz (žitie) szövegében olvasható.

A kötet – címe magyarul I. (Nagy) Stefan Uros király és kora – a felhasznált forrásokat bemutató *Bevezetéssel* (7–11.) kezdődik, majd tíz nagyobb, számozás nélküli fejezetre tagolódik. A főbb eredményeket angol nyelvű rezümé (321–336.) foglalja össze; bibliográfia (337–376.), valamint személy- és földrajzi névmutató (379–401.) zárja a kötetet. A további tájékozódást az említett uralkodók, pápák, érsekek és pátriárkák listája (313–320.), valamint három színes térkép (53., 110., 182.) és tíz színes illusztráció segíti. A szerb olvasók valószínűleg kevésbé hiányolják, de szükséges lett volna egy összefoglaló genealógiai táblázat elhelyezése is a munkában, nem csak a genealógiai elemzések melletti részleges családfáké (71., 123., 127., 130.).

A kezdő három fejezet I. Stefan Uros uralkodásának előzményeit tekinti át. Az első a szerbek lakta vidéket mutatja be a Bizánci Császárságtól való függetlenedéstől az első királykoronázásig terjedő időszakban (15–30.). A császársággal való konfrontációk sorában kiemelt helyet kap a fordulatot jelentő esemény, Konstantinápoly 1204. évi elfoglalása, valamint az „Elsőként Megkoronázott” (Prvovenčani) Stefan Nemanjić (1196–1223) és az ortodox szerb egyház önállóságát megeremtő Szent Száva (1218/1219–1233) érsek pályafutása. A szerző Prvovenčani Stefan halálának éveként a korábban ismert 1227 helyett 1223-at fogadja el; az utóbbi dátum mellett Đorđe Bubalo sorakoztatott fel érveket az uralkodó megkoronázásának 800. évfordulójára rendezett konferencián, illetve a rendezvény nyomán született kötetben (Stefan Prvovenčani i n'egovo doba. Ured. Ivana Komatina. Beograd 2020. 99–118.). A második fejezet az első szerb király házasságait és utódait mutatja be (33–47.). Tisztázza a három házasság körülményeit, lehetséges kronológiáját, egyedül a gyermektelen második feleség neve és származása marad homályban. Az első király mindhárom fia trónra került: az első házasságból származó Radoszlav 1223–1233/1234 és Vladislav 1233/34–1242/1243, illetve a harmadik feleségtől született Uros 1242/1243–1276. Az első kettő uralkodását tárgyalja a harmadik fejezet (51–72.). Rövid fejezet foglalkozik Uros király nevével (*Stefan Uros – nomen est omen* címmel, 75–86.). Az Uros személynév – állítja Ivana Komatina – kétségkívül a magyar úr szóból származik (úr + -os toldalék). Ennek analógiájára értelmezi a Belos nevet is (Bel-os), amelynek előtagjaként lehetségesnek tartja a magyar Béla személynévet vagy a szláv *bely* (‘világos’) jelzőt (76–77.). Nem kevésbé izgalmas a Stefan személynév, amelyet a Nemanjidák minden tagja viselt. A névadás kettősségét a szerző a keresztény és dinasztikus kettős névadással magyarázza. Mindez „Elsőként Megkoronázott” esetében valóban köthető lenne a *stephanos* eredeti jelentéséhez (‘megkoronázott’), de az 1166-tól uralkodó nagyzsupán esetében nem. Kár, hogy a szerző nem vizsgálja azt a lehetőséget, hogy a Stefan név esetleg magyar hatásként is megjelenhetett.

Az *I. (Nagy) Stefan Uros király hatalomra kerülése* című fejezetben (89–112.) a szerző Szerbia és szomszédai 1240 körüli helyzetét mutatja be, különös tekintettel a tatárjárás eseményeire. A 14. század elején keletkezett szerb forrás szerint (Zbornik srednovekovnih cirilicskih povelja i pisama Srbije, Boszne i Dubrovnika [1186–1321]. I. prip. V. Mosin – Sz. Čirković –

D. Szindik. Beograd 2011.) Uros a 6751. évben (1242. szeptember 1.–1243. augusztus 31.) lett király, az 1243 augusztusában kelt raguzai oklevélben már királyként szerepel. A tatárjárás eseményeit nem részletezi Ivana Komatina, de fontos következményének tartja az Erdélyből menekülő szászok szerbiai megtelepedését, akik a bányászat fellendülésében és a pénzverésben fontos szerephez jutottak.

A hatodik (115–211.) és a hetedik (213–279.) fejezet alkotja a monográfia gerincét: itt tárgyalja a szerző Uros király uralkodását. Az előadás fő rendezőelve a kronológia, amelyben a Bizánci Császárság 1261. évi restaurációja jelenti a korszakhatárt. Ez a felosztás annyiban indokolt, hogy uralkodása első felében I. Uros küzdelme a Balkánon nemcsak a görög utódállamokkal, a cári címet viselő bolgár Aszenida uralkodókkal folyt, hanem megpróbálta elérni a szerb területek egyesítését is; a Bizánci Császárság restaurációja után azonban az erőviszonyok megváltoztak a Balkánon. I. Uros uralkodásának évtizedeiben mindvégig számolni kellett a Magyar Királyság expanziójával, a római és görög egyház egyidejű jelenlétéből adódó konfliktusokkal. Ugyanakkor a monográfia törzsfejezetei nemcsak kronologikus, hanem tematikus alfejezeteket is tartalmaznak, így az események leírása gyakran megismétlődik. Külön alfejezet foglalja össze Urosnak a dinasztia belüli támogatóit és ellenfeleit. Sajnos keveset lehet tudni róluk az eseményekben játszott szerepükön túl. A szerző osztja a szerb történetírásban a Danilo érsek (1324–1337) idején keletkezett uralkodói életrajzok nyomán elterjedt vélekedést, mely szerint I. Stefan Uros királynak francia felesége lett volna (115–138.). A szerző megállapítása szerint Jelena királyné a Latin Császárságot viselő francia eredetű Courtenay családból származott, és távoli rokona volt a szicíliai és nápolyi Anjou ágaknak. Erre utal I. Károly (1266–1285) oklevele, amelyben *consanguinea nostra carissimá*nak nevezte Jelenát. (A rokonsági kapcsolatokról bővebben lásd *Bácsatyai Dániel*: A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése. Századok 151. [2017] 246–264.)

A Magyar Királysággal Macsó térségében többször alakult ki konfliktus. Macsó a monográfia több fejezetében is előkerül (45., 136., 169., 219–220., 287.). Egy alkalommal a szerző Macsó területét a „Száván túli Szerémség”-ként (*ulterior Sirmia*) említi, a területnek nevet adó központ azonban nem kerül szóba, a vidék státuszát pedig a szerb *vojevodstvo* (= vajdaság) szóval jelöli, ez az elnevezés azonban a Magyar Királyságban Macsóval kapcsolatban nem volt használatos. 1272 után Macsó területén több bánság alakult ki, ezek egyike örökölte a Macsó nevet. Nem lehet egyetérteni azzal a Đura Hardi véleményén alapuló állítással sem, hogy 1250-ig II. Andrástestvérének, Margitnak az utódai álltak Macsó élén, hiszen csak a tatárjárás előtti időszakra áll rendelkezésünkre adat erre vonatkozóan. (*Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája, 1000–1301. Bp. 2011. 50., 207.) IV. Béla veje, Rosztizslav már 1247 körül Macsó ura volt. Ugyancsak tévedés, hogy Rosztizslav halála után a felesége, Anna hercegnő a fiaival együtt gyakorolta volna a terület feletti hatalmat. Legnagyobb terjedelemben az 1250–1260-as évek magyar–szerb kapcsolatait tárgyalja a szerző, az alfejezet *A magyar király rabja és „vazallusa”* címet viseli (215–230.). Részletesen ismerteti IV. Béla és fia, István herceg viszonyát, István ifjabb királyi címét és apjával szembeni követeléseit. Ivana Komatina úgy véli, hogy a magyar helyzet szolgáltatott mintát az ifjabb király cím szerbiai megjelenésére, amit Dragutin szintén felhasznált az apjával való konfliktusában. Az alfejezet címében a vazallus szó idézőjelbe tétele kifejezi a szerző véleményét, a rab pedig Uros fogságára utal, hiszen Macsóra támadva vereséget szenvedett és IV. Béla fogságába került. A szerb–magyar konfliktus Dragutin és István herceg Katalin nevű leányának házasságával rendeződött. A házasságkötés idejét Komatina 1270-re teszi, nem utal Zsoldos Attila véleményére, aki 1269-re keltezi az eseményt (*Zsoldos Attila*: Családi ügy. Bp. 2007. 142.). Az Uros és fia közti viszony elmérgesedett: 1276-ban Dragutin magyar segítséggel lemondásra kényszerítette apját és elfoglalta a trónt. Ez a helyzet egy alcímében az *előzetes* minősítést kapta a szerzőtől.

Az Uros király uralkodását bemutató törzsfejezeteket három rövidebb *excursus* követi. Az első az Uros-kori Szerbiának az özvegy királyné és fiai, Dragutin és Milutin közötti felosztását tárgyalja. A következő az Uros király uralkodása idején keletkezett forrásokat veszi sorra, amelyek száma meglepően kevés: három oklevél, melyek közül az egyik hitelessége megkérdőjelezhető; két pecsét; egy Urosnak (is) tulajdonítható – de lehet, hogy későbbi – érme; valamint a Sopočani monostor freskói. A szerző a fejezet címéül az Uros király által használt titulust választotta: „az egész szerb föld és a tenger mellék királya” (*kral' sve Srpske zemlje i Pomorske*). Ivana Komatina végül felteszi a kérdést: érdemes-e Uros a „nagy” melléknévre. A válasz pozitív: területgyesítő politikájával, diplomáciai tevékenységével és hosszú (33 év) uralkodásával rászolgált erre a jelzőre.

Szerbia és a szomszédos Magyar Királyság sokféle módon kapcsolódott egymáshoz, a kutatási eredmények lassan válnak ismertté egyik vagy másik ország szakmai köreiből. Ivana Komatina a magyar szakirodalomból Bárány Attila, Engel Pál, Gál Judit és Zsoldos Attila egy-egy munkáját használta fel, az utóbbi két szerzőt magyar nyelven. A forráskiadványokat ismeri, de az archontológiákat, a forráskritikai irodalmat, a Szerbia középkori történetéről magyarul megjelent, nem túl nagyszámú munkát nem (például *Szeberényi Gábor: A Balkán. In: Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800. Szerk. Sashalmi Endre. Pécs 2007. 279–330.*). Ennek nyilván nyelvi oka lehet, de érdekes, hogy Ivana Komatina a saját szerkesztésű kötet (Stefan Prvovenčani i n'egovo doba. Beograd 2020.) magyar szerzőktől származó angol nyelvű tanulmányait sem hasznosította. Az egyházi szláv források esetében példásan alkalmazza a forráskritika módszerét, a bizánci forrásoknak a legújabb kiadásait használja. Fontos lenne, hogy a kötet angol nyelven hozzáférhető legyen. A magyar medievisztikában kíváncsok a 14. századtól szaporodó egyházi szláv nyelv szerb változatában íródott elbeszélő források ismerete, annak a munkának folytatása, amelyet tanulmánya függelékében (Századok 147. [2013] 494–499.) Gál Judit elkezdett.

Font Márta

ÉDES IMRÉM! LELKEM, MÁRIKÓM!

Gróf Mikó Imre és felesége, Rhédey Mária grófnő leveleskönyve

1848–1849-ből

S. a. r. Liphay Endre – Somogyi Gréta

Országos Széchényi Könyvtár – Kovászna Megyei Művelődési Központ –
Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár 2021. 344 oldal

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc egy nemzedék számára jelentett meghatározó élményt, és aligha csoda, hogy sokan igyekeztek megörökíteni az akkor velük történeteket. Az így keletkezett írásos anyag egy része már a nagyközönség számára is elérhetővé vált, de még számos értékes munka lappang a különböző közgyűjteményekben, és gyanítható, hogy magánszemélyeknél is. Liphay Endre, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkatársa és Somogyi Gréta, a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője értő gondozásában megjelent, most bemutatott kötetrel ezek száma nemrégiben csökkent. Noha a levelezés egyes darabjai már korábban megjelentek, így együtt csak most kerültek először nyomtatásba.

A kötet bevezetőjében a szerkesztők előbb a Mikó és a Rhédey család, valamint a két levélíró sorsát, illetve a levelezés létrejöttének körülményeit mutatják be, majd végigkövetik azt az utat, amelyet az iratcsoporthoz bejárt. Nem túlzás azt állítani, hogy e levelek csodával határos

módon maradtak az utókorra, hiszen a viharos történelmi események közepette fél évig a Mikó–Rhédey ház „gazdátlan” volt. Rejtély, hogy ki volt az a személy, aki gondos odafigyeléssel a félárva Mikó-gyerekek nevelése mellett még arra is gondot fordított, hogy a családi iratok épségben fennmaradjanak. Feltételezhető, hogy a legfiatalabb Mikó-leszármazott, Mikó Anna grófnő, amikor Magyarországra házasodott, magával vitte Erdélyből a családi ereklyéket, így kerülhettek ezek a Nógrád megyei Ludányba. A Pejacsevich–Mikó család leszármazottjai a 20. század harmincas éveiben a dunántúli Szépalmásra költöztek; hagyatékuk 1945 után állami tulajdonba került. A leveleskönyv azonban magánkézbe jutott, és csak a 2000-es évek elején került végül az Országos Széchényi Könyvtárba.

Az 1848. január 13. és 1849. január 30. között írt 157 levelet a sajtó alá rendezők szöveghűben közölték. Ezek keletkezésekor gróf hídvégi Mikó Imre, noha már ismert személyisége volt az erdélyi magyar társadalomnak, még messze állt attól, hogy „Erdély Széchenyijeként” emlegessék. A nagy múltú, vagyonos családba születő fiút nagyszülei nevelték fel. Az elemi, majd középiskola elvégzése után jogi tanulmányokat folytatott és 1826-tól már a kolozsvári Erdélyi Főkormányzóság alkalmazásában állt. Mérsékelt liberális meggyőződése mellett nem csatlakozott sem a liberális, sem a konzervatív politikai szárnyhoz, így – egyfajta „hídemberként” – bírta mindkét oldal bizalmát. Ugyanakkor a magyar közművelődés ügyét erőteljesen pártolta: előbb a nagygyeddi főiskola gondnoka, majd az erdélyi református egyházkerület főgondnoka lett, az 1841–1843-as erdélyi országgyűlés pedig a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatását is rábízta. Tevékenysége és kapcsolatai révén végül V. Ferdinánd 1847. október 12-én az Erdélyi Kincstartóság élére nevezte ki.

Mikó örült e megtiszteltetésnek, ugyanakkor némi borúra adott okot az, hogy Kolozsvárról át kellett költöznie a Kincstartóság székhelyére, Nagyszebenbe, feleségét, valamint gyermekeit hátrahagyva. Ez pedig a levelek tanúsága szerint aligha lehetett kis áldozat. Mikó árvaként nőtt fel, majd első szerelmét és menyasszonyát, Mikes Máriát is elvesztette, így csak aránylag későn, 1840-ben házasodott, és vette feleségül gróf Rhédey Ádám, a korábbi erdélyi kincstartó kisebbik lányát, Máriát, aki az akkori szokásokhoz képest igencsak benne járt már a korban. A tekintélyes családból származó, okos és művelt nő azonban igazi társa lett Mikónak: a „két összehangzó lélek” (298.) boldog családi életet élt; frigyükből négy gyermek (Mária, Ádám, Ferenc és Anna) született. A házaspárnak korábban nem kellett hosszabb időre nélkülöznie egymást, ezért is volt lételemük a napi kapcsolattartás, az egymással való beszélgetés a levelek által.

Mikó 1848. január 13-án érkezett meg új szolgálati helyére. A következő két hónap levelezésében egyfelől a férj írt az átadás-átvétel, majd a hivatali munka körülményeiről, valamint a többi kormány szerv katonai és civil vezetőivel való együttműködéséről, a nagyszebeni eseményekről és a társasági életről. (Éppen ez adja a kötet egyediségét, hiszen egy közhivatali ellátó, vezető tisztségű méltóság magánemberként nyilatkozik más vezető személyekről, illetve eseményekről.) A feleség is napi rendszerességgel tájékoztatta párját a gyerekek viselt dolgairól, velük élő édesapja egészségi állapotáról, a háztartás és a birtokigazgatás gondjairól, a kolozsvári élet mindennapjairól. A házastársak igyekeztek elfogadni ezt az új élethelyzetet, bár nehezükre esett (nem ritkák a szerelmi vallomás jellegű megnyilatkozások), és az írás mellett időnként kisebb – postán, illetve ismerősök által továbbított – ajándékokkal is meglepték egymást. A levelek nyelvezete egyszerre szeretetteljes és pajtáskodó; árad belőlük a korábban már nem remélt magánéleti boldogságot mégis megtaláló emberpár nyolcadik házassági évben sem szűnő életöröme. A „Tündérkert” levelekből kitetsző nyugalma a későbbi események fényében viszont kifejezetten szürreálisan hat: Mikó feleségéhez írt leveleinek gyakori továbbítója az az Andrei Șaguna görögkeleti román püspök volt, akinek az áldásával jó fél év múlva majd a magyarok felkoncolására indulnak a lándzsás román felkelők.

Mikó már családjá átköltöztetését tervezte, ám a történelem közbeszólt: megkezdődött a „népek tavasza”. Ennek itáliai előzményei már a február végi levelekben felsejlettek, ám a „forgósziel”

igazán csak Rhédey Mária március 9-én írott (48. számú) levelében jelent meg, amikor a grófnő tájékoztatta párját a párizsi forradalom eseményeiről. A következő két hónapban a házaspár egyszerre próbált eligazodni a gyorsan változó politikai viszonyok között, illetve e kilengések következményeit távoltartani a magánéletüktől. Mikó az általa tudott biztos híreket megosztotta feleségével és annak apjával, mégis eleinte egyfajta „francia nyavalyának” hitte történeteket, amelyeknek nem lesz hatásuk a birodalomra és ezen belül Erdélyre. A bécsi, majd a pesti forradalom után azonban igyekezett továbbra is pozíciójában helytállni, és fenntartani a rendet, közben pedig bátorítani a feleségét is. Rhédey Máriát ekkor kisebbik fia, a születési rendellenességgel világra jött Ferenc tervezett műtétje kötötte le, amely ugyan jól sikerült, de aztán a csecsemő tüdőgyulladást kapott és március 24-én elhunyt. Az ezt követő levelek a gyászon kívül mély vallásoságról tesznek tanúbizonyságot, ahogy a két református hitben nevelkedett szülő egymást vigasztalva felülemelkedett a veszteségen. Az élet azonban nem állt meg: Mikó energiáit a papírpénz elértéktelenedése, az ezüstforintnak a pénzforgalomból való eltűnése, valamint a szászokkal való konfrontáció kötötte le, míg a grófnőt a háztartás gondjai, valamint a gyerekek és édesapja betegeskedése foglalta le. Ennek ellenére tájékoztatták egymást a kolozsvári, illetve szebeni eseményekről, a nemzetőrségek szervezéséről, illetve az országgyűlés tervezett összehívásáról. Ez utóbbi megnyitását mindketten nagyon várták, hiszen így újra találkozhattak.

Mivel az uralkodó kinevezte a Batthyány-kormányt és szentesítette az új törvényeket, Mikót derült égből villámscapásként érte, hogy április 20-án mégis őt jelölték a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária élére. Ezt a megbízatást nem szándékozott elfogadni. A következő két hónap levelezése javarészt ennek az ügynek az elintézését öleli fel. Mikó április végén Kolozsváron keresztül Pestre utazott, ahonnan május 9-én Bécsbe érkezett. Itt hiába kért audienciát a császártól, illetve tárgyalt szinte az összes befolyásos emberrel, kérésére konkrét válaszokat nem kapott. A holtpontonról az általa leveleiben igencsak érzékletesen ábrázolt második bécsi forradalom mozdította ki az ügyet, így május 25-én végül megkapta felmentését. Mielőbb haza akart térni családjához, ám az erdélyi főkormányzó, Teleki József kérésére végül június 5-én ő is tagja volt annak a küldöttségnek, amely az uniótörvényt vitte Innsbruckba az oda menekült Udvarhoz. A törvény aláírása után kisebb körutat téve Bécsbe ment, majd onnan június 21-én indult Erdélybe, Kolozsvárra pedig feltehetőleg június végén érkezett meg. Levelezésük Máriával a nagy távolságok miatt ekkor kissé szakadozott volt, ám minden fontos kérdéssel tájékoztatni tudták egymást. Mikó részletesen beszámolt teendőiről, Rhédey Mária pedig az otthoni történeteket mesélte el, közülük kiemelkedett a kolozsvári országgyűlés május 30-ai ülésnapja, az unió elfogadása Magyarországgal.

Mikót azonban otthon nem a jól megérdemelt pihenés várta, hanem újabb feladatok: a főkormányzó helyetteseként előbb berekesztette az országgyűlést, majd ezt követően az egyre inkább polgárháborúval fenyegető nemzetiségi feszültségeket törekedett enyhíteni, sikertelenül. 1848. októberében elvállalta az agyagfalvi székely nemzetgyűlés elnöki tisztségét, ahol egyszerre igyekezett erőt demonstrálni, illetve elkerülni a háborút a románokkal, és a szászokkal. Ebből az időszakból a leveleskönyv két, Rhédey Mária által írott levelet tartalmaz, amelyben felesége a kolozsvári eseményekről és a vidék lázadásáról tájékoztatta. A nyílt összecsapást nem sikerült elkerülni, november 17-én pedig Kolozsvár is elesett, s a város kapitulációját a polgármester mellett Mikónak kellett aláírnia. Ő nem követte a visszavonuló magyar csapatokat, hanem elvállalta a gubernátor szerepét, és a trónra lépett I. Ferenc József elé egy memorandumot szándékozott terjeszteni, amelyben kérte, hogy az uralkodó állítsa helyre a békét Erdélyben. Missziójára december 17-én indult el, de Olmützből a császár már nem engedte vissza Erdélybe egészen 1849 októberéig. A kötet két utolsó levele és a függelék két írása már ehhez az időszakhoz tartozik. Ezekben az 1849. januári levelekben Rhédey Mária egyrészt a családjá hogyletéről, valamint édesapja haláláról tájékoztatja Mikót, míg február 15-én már negyedik

gyermekük, Anna megszületésére betegen készülve, egyfajta búcsúlevélben készíti fel férjét esetleges halálára (amely 1849. március 24-én valóban bekövetkezett) és igyekszik erőt önteni szeretett párjába. A kötet zárásaként szolgáló, datálatlan könyörgésben pedig férjéért imádkozik Istenhez.

A számos képmelléklettel díszített (ezek között a Mikó–Rhédey család tagjait ábrázoló festmények összegyűjtve most látnak először napvilágot), hatalmas jegyzetapparátussal és szomagyarázattal, valamint bibliográfiával ellátott, igényes kiadású kötetet névmutató zárja.

Mint minden munkában, előfordulnak ebben is kisebb elírások és tévesztések. Rhédey Mária 1848. május 28-án írott levelét nem Bécsben, hanem Kolozsvárott keletzte (13.). A Rhédey Mária haláláról szóló levél természetesen nem 1848., hanem 1849. március 25-én íródott (19.). Bethlen Olivér nemcsak főhadnagya, hanem őrnagyként a parancsnoka is volt a 11. honvédsázlóaljnak, a szabadságharcot pedig alezredesként fejezte be (30., illetve 50. jegyzet.). A terjedelmes bibliográfia arról tanúskodik, hogy a sajtó alá rendezőknek igencsak sok munkát kellett átnézniük, hogy a bőséges jegyzetapparátus összeálljon, de talán érdemes lett volna bizonyos műveknek az újabb kiadásaira hivatkozni.

A recenzens a fentiekől függetlenül csak ajánlani tudja ezt a munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni gróf Mikó Imre és családja 1848-as életével, amely egyszerre mutatja be az erdélyi eseményeket „felülnézetből”, valamint egy nem forradalmi ember látószögéből, egy bensőséges családi kapcsolat tükrében.

Kemény Krisztián

Veszprémy László Bernát

1921

A Horthy-rendszer megszilárdulásának története

Jaffa, Bp. 2021. 278 oldal

A 20. századi Magyarország vitatott kérdései a mai napig témérdek alapanyagot szolgáltatnak a témával foglalkozó kutatók számára, amit az is bizonyít, hogy a fontosabb történeti események százéves évfordulóit kapcsán több kötet is napvilágot láthatott az elmúlt időszakban. E centenárium koncepciójú könyvmegjelenési hullám egyik zászlóshajója a Jaffa Kiadó gondozásában megjelenő Modern Magyar Történelem sorozat, amely olyan módon mutatja be a legújabb kutatási eredményeket, hogy azok a laikus érdeklődők számára is érthetőek és élvezhetőek legyenek. Jelen kötet is e szériát gazdagítja, így a világháborút követő események körüli mélyfúrások után a Horthy névvel fémjelzett korszak első, kihívásokkal teli periódusa is újra a figyelem középpontjába kerülhetett.

A trianoni békeszerződés aláírását követő év több sikeresnek elkönyvelt esemény által írta be magát a nemzeti emlékezetbe: a magyar hadsereg visszafoglalta a baranyai területeket, Sopron és környéke népszavazás útján Magyarország része maradt, illetve kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. A recenzált munkából azonban kiderül, hogy eddig kevésbé tárgyalt konfliktusok még így is akadtak – ezek főleg ideológiai síkon kerültek a szerző látóterébe. Veszprémy László Bernátról érdemes megemlíteni, hogy jelenleg doktorjelölt, kutatási területe pedig a politikai esztortörténet és a zsidóság története. Veszprémy emellett a publicisztikában is aktív szereplő, ezen tapasztalata leginkább stílusában köszön vissza.

A Horthy-rendszer egészét a mából vizsgálva szinte reflexszerűen a konzervatív és nacionalista jelzőkkel kategorizáljuk, noha az ellenforradalmi kurzus nem rendelkezett egységes világgéppel, s ez a fajta többszólamúság a korszak elején jelentős konfliktusokat eredményezett. A szerző érdeklődése olyan problematikus pontokra is kiterjedt (több perspektíva egymás mellé állításával), mint a monarchia felbomlása utáni identitástudat, a királykérdés következtében kialakult felekezeti különbségek, valamint a társadalom aktuális helyzete. Veszprémy e jól körülhatárolt témákat felsorakoztatva vázolja fel az egymással párhuzamosan zajló krízisek történeteit. A bemutatott eseményekben közös, hogy az 1921-es év legfontosabb magyarországi momentumainak tekinthetők, és bár a címadó évszám csak viszonylag szűk kronológiai keretet enged meg, a szerző indokolt esetekben kénytelen átlépni ezen időkorlátot a könnyebb érthetőség kedvéért.

A kötet a bevezetővel és a zárszóval együtt nyolc fejezetből áll. Az egyes részek önálló tanulmányként is megállnák a helyüket, azonban a fiatal történész gondosan ügyelt az egységesség látszatára; a fejezetek lezárása olykor már a következő tematikai egységet hivatott előkészíteni. A mű stílusához kiválóan adja meg a kezdőhangot a frappáns, ám nem minden problémától mentes felütés. A kötetben tárgyalt problémaköröket ugyanis Horthy vidéki látogatásainak egy-egy állomásaként vehetjük szemügyre, így a szerző egyfajta utazásként kalauzolja el az olvasókat az egyes fejezeteken át. Az idézetekkel gazdagon tarkított előszó főként sajtóforrásokra mutató hivatkozásokat tartalmaz. Úgy vélem, ezen sorok elérik céljukat, hiszen felkeltik a nem szakmai közönség érdeklődését is, megismerhetjük belőlük a kutatás során figyelembe vett szempontokat, a szerző szándékát és a keletkezés körülményeit. Ez a tendencia a lényegi részeknél is számottevően jelen van, mely mögött feltételezhetően a korabeli közvélemény „megszólaltatásának” szándéka állhatott. Valójában azonban olykor kontraproduktívan hat ez a módszer.

A közvélemény befolyásolása a korszak sajtójának egyik legfontosabb feladata volt, ezért nehéz megítélni a hírlapok alapján, mennyire találkoztak az egyéni gondolatok a közösségi állásfoglalásokkal. Természetesen a rendszer megszilárdulásában szerepe volt a sajtónak, ezt érzékeltetve felvillantásra kerül megannyi sajtótörténeti adalék, melyek közelebb engedik az érdeklődőkhöz a bemutatni kívánt eseménysorozatokat, valamint hozzájárulnak a górcső alá vett időszak alaposabb megismeréséhez. Akár külön fejezetet is érdemelt volna a téma, hiszen jól látszik, hogy Veszprémy átfogóan ismeri az 1921-es esztendő sajtótermését. Ennek hiányában azonban fragmentáltan és nagy számban találkozhatunk ilyen jellegű idézetekkel. Véleményem szerint a cikkek és publicisztikák kontextusából kiragadott sorok csökkentik a szöveg élvezhetőségét. A források megbízhatóságát bizonyos esetekben a szerző is megkérdőjelezi, és valóban célszerű forráskritikával élni, hiszen a nyilvánosság korabeli jellemzőire kevés egyértelmű utalás történik a munkában. A sajtóban történő megjelenés nem cél, csupán eszköz volt, ezt főleg azok használták ki, akiknek a központi korlátozások nem szűkítették be a mozgásterét. Elismrendő, hogy a politikai paletta szinte teljesen lefedett volt (és 1921 után még tovább széleseedett), azonban a vidéki lapoknál kevés esetben beszélhetünk széles kínálatról. Ezen felül a piaci vállalkozásként működő újságírás nem hagyhatta figyelmen kívül az eladott példányszámok növelésének vagy megtartásának kényszere, amiből fakadóan a szenzációk hajhászása a modern lapok természetes velejárója lett. A cenzúra intézménye magával hozta az öncenzúra életbe lépését is, ezért a megírt gondolatok már csak a valóság egy szeletének tekinthetők, melyek jól illeszkednek a rendszer arculatába.

Mindemellett azonban kiemelendő azoknak a levéltári forrásoknak a felhasználása, melyek eddig nem vagy kevésbé voltak ismeretesek a történettudomány számára. A kötet visszatérő szereplőinek (például Kádár Lehel, Lendvai István) hagyatékán túl külföldi közgyűjtemények iratai is szerves részét képezik a bibliográfiának. Főként a revíziós törekvések első és hosszú időre magányos sikereit áttekintő fejezet tartalmazza a hivatkozásokat az utóbb említett iratokra, ezek nyomán komplexebb módon elemezhetjük az antant, a kisantant és Magyarország viszo-

nyát. E dokumentumoknak köszönhetően állapítható meg, hogy 1921-ben már a magyar érdekek melletti kiállítás sem ment ritkaságszámba, sőt ekkora már prioritást élveztek – legalábbis ami az aktuális határproblémákat illette. Veszprémy kellő alapossággal, a fontosabb résztvevők visszaemlékezéseit alkalmazva részletezi, milyen eszközökkel tudta a magyar külügy érvényesíteni az akaratát, hogyan használta a politika a kettős kommunikációt a területek megtartása érdekében, és egyben rávilágít a rendszer kétszínűnek tűnő sajátosságaira is. Így például a Baranyát megszálló szerb csapatok esetében jogosan követelte a magyar fél annak kiürítését, hiszen arról a trianoni békeszerződés is ily módon rendelkezett, tehát ebben az esetben ragaszkodtak a béke szövegének betartásához. Nyugat-Magyarország esetében ugyanakkor a magyar fél szállt meg területeket, és ezt követően sikerült elérni a már becikkelyezett béke rendelkezésének újratárgyalását, melynek eredményeképpen kerülhetett sor a Sopron környéki népszavazásra, amelynek kétes megítélésű történetaszálait ugyancsak felgöngyölíti a szerző.

Ahogy azt már említettem, Veszprémy korábbi vizsgálódásai főleg a zsidóság történetére terjedtek ki; ebben a témakörben számos tanulmány, több monográfia és egy forrásközlés köthető nevéhez. Jelen kötetben is érezhető a témában való jártassága, a korszakra jellemző antiszemitizmus pedig jócskán szolgáltatott ehhez a narratívához alpanyagot. A fejezetekből olykor elszórtan, olykor külön szakaszokba tömörítve tárulnak eléánk a rendszer megszilárdulása közben zajló zsidóellenes események, természetesen számottevő megválaszolatlan kérdéssel és temérdek példával igazolva, hogy ez a történet sem fekete vagy fehér. Nemcsak az erőszakos cselekedetekre kell e helyen gondolnunk, hiszen az irodalmi alkotásokat, valamint a közbeszédet is átjárta az effajta gyűlölethullám. Az egyéni világnézetek és meggyőződés mellett, melyek az atrocitások alapjait képezhették, a kurzus maga is akképpen definiálta magát kereszténynek, hogy „nem zsidó” (49.). Rendkívül hasznosnak tartom, hogy a nemzeti emlékezet szerves részét képező eseményekről az alapos elemzésnek köszönhetően árnyaltabb képet kaphatunk, ugyanakkor az is világossá válik, hogy a legfontosabb megoldandó feladatnak a rendszer hajnalán nem a zsidókérdés számított. A politikai erőszak legnagyobb áldozatainak mégis ez a csoport tekinthető, annak ellenére, hogy az országban polgárháborús hangulat kezdett uralkodni egy másik vitás kérdés, a királykérdés mentén.

A királykérdés jelentette az igazi veszélyt Horthy és rendszere számára, ezért is tett meg mindent a kormányzó hatalma megtartásának érdekében. Veszprémy párhuzamosan jellemzi IV. Károlyt és Horthy Miklóst, akik mégsem egyenrangú felekként tűnnek fel e belpolitikai válságot bemutató fejezet hasábjain. Az alkalmanként tettelegesséig is elfajult közjogi viták bemutatása során a szerző arra jut, hogy Horthy ekkor jó politikai érzékeléssel és (ismét) kettős játékot játszva tartotta meg a hatalmát. A külső fenyegetés narratívája is a kormányoldal kérésére született meg, jóllehet Veszprémy több releváns forrás segítségével támasztja alá, hogy sem a nagyhatalmak, sem a szomszédos államok nem utasították el teljes egészében a Habsburg-restaurációt. A manipuláció másik narratívája szerint a királynak nem volt felelőssége a történetekben, vagyis a legitimistákat nevezték meg bűnösöknek, akiket összemosva a zsidósággal szintén elért a már említett gyűlölethullám.

Bár a fejezetekben érintett témakörökről már korábban is születtek tanulmányok, amelyeket Veszprémy fel is használt, mégis újító erővel hat ez a fajta összefoglaló jellegű mű. Tényleges összefoglalást vagy végkövetkeztetést azonban nem kapunk a lezáró fejezetben, be kell érünk a fontosabb megállapítások elismertével. Pedig akad még közös pont a tárgyévén kívül is, amelyre érdemes lenne felhívni az olvasók figyelmét. Akár sajtóvitákról olvastunk, akár a királykérdésről, az összes fejezetben meghatározó elem az általános érvényű erőszak. Nem kimondott szándékkal ugyan, de a szerző tulajdonképpen a kortársak többsége által rég vágyott konszolidációhoz vezető utat kereste. Ám közben olyan sorsfordító eseményeket talált, amelyek szinte bármelyik pillanatban magukkal hozhatták volna, hogy a Horthy-rendszer

is csak egy legyen a gyorsan váltakozó berendezkedések közül. E rendszer sokat tett fennmaradása érdekében, és a könyv által meggyőződhetünk arról is, hogy ezen folyamat kulcséve 1921 volt. Azonban a megszilárdulás folyamatai nem álltak le a vizsgált intervallumot követően sem, 1922-ben e cél érdekében jött létre az Egységes Párt, korlátozták a demokratikus alapelemeket és tovább csökkentették a szélsőséges csoportok mozgásterét.

Szőke Richárd Rajmond

Nagy András
HALÁLOS EGYÜTTÉRZÉS
 A „magyar ügy” és az ENSZ, 1956–1963
 Kossuth, Bp. 2020. 560 oldal

Nagy András könyvének tárgya a magyar történelem globálisan legismertebb eseménye, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, pontosabban az ennek leverése nyomán az ENSZ Biztonsági Tanácsában, majd a Közgyűlésében tárgyalt magyar ügy. A témának súlyt ad, hogy egy kis nép ritkán tud ennyire a nemzetközi érdeklődés és a világpolitika fókuszába kerülni, mint az 1956-ban és az azt követő években történt.

A szerző sajátos morális alapállása az ENSZ Chartát tekinti kiindulópontnak. A kötet az ebben lefektetett nemes elvekkel szembesíti a világszervezetet. Nagy András műve egyszerre alapos szaktudományos mű, briliánsan dokumentált vitákat, drámai történelmi krónika, valamint az események lehetőségig pontos rekonstrukciója. A magyar ügy ENSZ-beli kivizsgálásának egyik kulcsembere, az ENSZ-alkalmazott Povl Bang-Jensen erkölcsi alapállása és az igazáért folytatott drámai harca sűrítve jeleníti meg a könyvben megfogalmazott dilemmákat. A szerző által a magyar ügy ENSZ-beli kezelése kapcsán felvetett ellentmondások, gyanítható visszaélések és megalkuvások a dán ENSZ-diplomata sorsának bemutatása révén sűrűsödnek átélhető végzetdrámává.

Nagy András azt vizsgálja, hogy az Alapokmányában oly magasztos célokat megfogalmazó ENSZ intézményrendszere, különösen a fő szervek közé tartozó Közgyűlés és a Titkárság, hogyan viszonyult a szovjetek által leverett 1956-os magyar forradalomhoz és az azt követő véres „konszolidációhoz”. A szerző a fennen hirdetett magasztos elvek megvalósítását kéri számon a világszervezeten. Vizsgálata eredményét tragikusnak látja. Fontosnak tartja ugyanakkor, hogy a fenti ellentmondás áldozatainak, az ENSZ idealisztikus elveit képviselő hősöknek – legalább haláluk után – igazságot szolgáltatasson. E kérdést amiatt is súlypontozza, mert 1956-ban a magyar lakosság széles köreiben élt „az illúzió” az ENSZ lehetséges pozitív szerepéről Magyarország vonatkozásában. Nagy András a végén arra a művében többször megelégedett következtetésre jut, hogy a világszervezet a magyar ügygel kapcsolatos eljárása során nem felelt meg az alapidokumentumaiban megfogalmazott értékrendnek és az ebből fakadó elvárásoknak. Gondosan felépített és az ok-okozati összefüggéseket adatokkal alátámasztó műve végén az író erkölcsi jellegű, keserű végkövetkeztetésre jut: „Maradt a túlélés, és maradt az önsajnálat. Mohács. Világos. Trianon. New York. A remény halt meg utoljára. De meghalt.” (300.) Szerinte ugyanis az ENSZ intézményrendszere nem tett semmi érdemlegeset, ami a kádári terror alatt szenvedő lakosságon könnyített volna.

A magyar kérdés ENSZ-beli történetéről Nagy András könyve az első, monografikus igényű megírt szaktudományos mű. Az ügy egyes vonatkozásairól azonban már szó esett a

szakirodalomban. A világpolitikai összefüggéseket Békés Csaba vizsgálta elsőként (Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Bp. 2007. 109–115.). Értelmezése szerint a kérdés megvitatása az ENSZ Közgyűlésében az USA által megrendezett bírósági tárgyaláshoz volt hasonló, amelyben a cél az „ingadozó esküdtek”, vagyis a gyarmati rendszer felszámolása nyomán az 1950-es évek második felétől a nemzetközi politika színpadára lépő harmadik világ országainak megnyerése volt, hogy bemutassák a Szovjetunió „igazi arcát”. Békés Csaba és Kecskés D. Gusztáv 2006-ban közösen szerkesztett kötetben publikálta (A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia. Bp. 2006. 239.) a magyar ügy részletes kronológiáját, a Magyarországgal foglalkozó közgyűlési határozatokat és más dokumentumokat. Borhi László az ENSZ-beli magyar ügyet a magyar–amerikai kapcsolatok kontextusában tárgyalja, amelynek döntő szerepe volt az ügy levételében a Közgyűlés napirendjéről 1962-ben (*Borhi László: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Bp. 2015.). Jelen sorok írója az ENSZ által az 1956-os magyar menekültek érdekében szervezett pénzügyi és sajtókampányról, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt szerepéről írt tanulmányokat. Nagy András most bemutatott monográfiájának fontos előzménye volt Bang-Jensenről írott kötete (*Nagy András: A Bang-Jensen ügy. '56 nyugati ellENSZélben.* Bp. 2005).

Nagy András a könyve megírásáig megjelent tudományos eredményeket pontosan hivatkozva veszi figyelembe. Műve azonban a szakirodalom által eddig feltárt ismeretanyagot nagyban kibővíti, így a kötet a témára vonatkozó első számú referenciává válik. Rendkívül változatos és bőséges forrásbázisát értő módon, forráskritikával használja fel. Műve több mint negyedszázados, kitartó, különösen széleskörű kutatásokon alapszik, ami lehetővé teszi a kötetben bemutatott folyamatok valóban globális hátterű elemzését. Legfontosabb forrásai közt említendők a hivatalos ENSZ-dokumentumok mellett az ENSZ Titkárságának belső, titkos iratai, amelyek közül a Bang-Jensen ügyre vonatkozó anyagok csak a legutóbbi időben váltak kutathatóvá a szerző számára. Ugyancsak fontos dokumentumok a magyar diplomácia működésében döntő jelentőségű titkosszolgálati iratok a New York-i magyar ENSZ Misszió és az emigránsok tevékenységének rekonstruálásához. Szintén fontos adalékokkal szolgálnak az ausztrál külügyi dokumentumok, akárcsak Dag Hammarskjöld ENSZ főtitkár személyes feljegyzései, naplója. Éppen a forrásbázis különleges változatossága tette lehetővé a történet megannyi apró, mégis fontos puzzle-elemének feltárását. Láthatjuk például, hogy a magyar titkosszolgálat hozzáfért a budapesti francia követség kódolt üzeneteihez, és azokon keresztül követhette a főtitkár tervezett magyarországi látogatásával kapcsolatos francia értesítéseket.

A könyvben feldolgozott történet az egyes fejezetek és alfejezetek által arányosan, mértéktartóan, logikusan, az olvasó számára jól felfogható módon van „adagolva” és egyben részekre osztva. A fejezetek egyenletes színvonalúak. Nagy András logikusan határozta meg a tematika időbeli kereteit: a történet Magyarország 1955-ös ENSZ-felvételének előzményeitől „a magyar kérdés”-nek az ENSZ Közgyűlés napirendjéről való levételéig és U Thant ENSZ főtitkár 1963-ban lezajlott magyarországi látogatásáig tart. Valóban így kerek a történet. Az ENSZ-beli események megértéséhez vázlatosan írni kellett magáról a forradalomról, főleg annak nemzetközi kontextusáról is, amit a szerző jó érzékkel megoldott, illetve megfelelő terjedelemben foglalt össze bonyolult folyamatokat, hogy megtartsa a tartalom kifejtésének arányait (például a magyar menekültek kiáramlásáról).

A könyvet a szűk szakmai közönségen túl érdeklődéssel olvashatják a nemzetközi szervezetek, az ENSZ, a titkosszolgálatok és a hidegháborús korszak iránt érdeklődők is, különösen azért, mert stílusa gördülékeny, izgalmas és lebilincselő. A mű mondanivalóját erősíti, hogy a szerző nem csupán jártas a szépirodalomban, de maga is gyakorló író. A szerző a történetek rekonstrukciója során különösen gazdag forrásanyag felhasználásával elmegy a feltárás lehető-

ségeinek határáig. Az ismeretek természetes hézagait nem fantáziájával tölti ki, hanem kérdéseket fogalmaz meg, és becsületesen közli, hogy mi az, ami jelenlegi ismereteink szerint nem tudható (például az „ENSZ-kémek” ügye Magyarországon, szabotázs az ENSZ Titkárságán, Bang-Jensen halálának körülményei). A történelmi kontextus alapos ismerete révén képes kritikai vizsgálat alá venni a szereplők megnyilatkozásait.

Jellemző a műre a finom ironia. Az ENSZ-jelentés ellen a Kádár-kormányzat által szervezett propagandakampány kapcsán például az alábbiakat olvashatjuk: „Nem csak a részletek voltak a végletekig groteszkek, de az egész tökéletesen abszurd: parasztasszonyok, bányászok, rabbik, akadémikusok, sportolók, írók tiltakoztak szigorúan szabályozott módon egy olyan dokumentum ellen, amit egyáltalán nem ismertek.” (163.) Nagy András időnként kacagtató humorral ír a helyzet groteskségének illusztrálására. Például Leslie Munro ENSZ-megbízott szolgálatának lejártakor adott szűk körű fogadásáról így: „Hogy ennek ellenére három láda italt rendelt »Sir Leslie«, mégpedig a legjobbakból, és mindezeket az ENSZ irattárában őrzött dokumentumok szerint »lezárt állapotban« szállította irodájába, arra utalhatott, hogy a »magyar ügy« napirendről való lekerülése során minden volt kolléga legalább két üveg tömény italt fogyasztott, de az sincs kizárva, hogy a Különmegbízott alkoholizmusáról terjedő hírek megalapozottak voltak.” (295.) A szöveget különösen érdekessé teszi, hogy a szerző a történetmondásba beleszővi számos ellentmondásos személyiség mikrotörténetét (például Szennik György festőművészt, aki nemzetiszocialista propagandistából lett kommunista titkosügynök; az ügynöki múltú Pásztor Tamását, aki az emigrációban igyekezett szabadulni megbízóitól; Szabó Miklósét, aki eljátszotta a meghasonlott emigráns vezető szerepét; továbbá magyar titkosügynök külügyi vezetőket: Péter Jánosét, Szarka Károlyét és Rác Pálét), ami az olvasó számára sokkal érthetőbbé és átélhetőbbé teszi a kort, mintha csupán világpolitikai összefüggésekről lenne szó.

Arra az esetre, ha lesz a könyvnek második magyar kiadása vagy megjelenik a mű idegen nyelven, szeretnék néhány javaslattal élni. Tisztázni kellene, hogy az ENSZ Titkársága, noha a világszervezet egyik fő szerve, mégis csupán kiegészítő és nem döntéshozó szerv az ENSZ rendszerén belül. Hiszen az ENSZ egy kormányközi szervezet, és a döntéseket a kormányok hozzák, igaz, multilaterális egyeztetés után. Javítani kellene továbbá néhány többször előforduló pontatlanságot: így például a „rendkívüli Közgyűlés” helyett „a Közgyűlés rendkívüli ülősszaka” kifejezést kellene alkalmazni. Szükséges ellenőrizni a „követ” – „követség”, illetve a „nagykövet” – „nagykövetség” kifejezések helyes használatát (például bécsi és belgrádi szovjet nagykövetség). A gyakran szereplő „Vörös kereszt” kifejezést pontosítani kell. Minden esetben meg kell határozni, hogy a Vörös kereszt Nemzetközi Bizottságról vagy a Vörös kereszt Társaságok Ligájáról van-e szó. Ellenőrizni kellene a szövegben, hogy az ÁVH mindig a megfelelő kontextusban szerepel-e. Amikor ENSZ-határozatról van szó, mindenkor jelezni kell, hogy a Biztonsági Tanács vagy a Közgyűlés határozata került-e szóba.

Összességében Nagy András műve lenyűgöző mennyiségű releváns ismeretanyag és tény szintézise. Számos lényeges, új részletet közöl és illeszt be szervesen a történetmondás szövetébe. Íme néhány példa. A szerző bemutatja Magyarország ENSZ-tagsági felvételének előzményeit és a New York-i Állandó Képviselő létrehozását. Felhívja a figyelmet a titkosszolgálatok meghatározó jelentőségére. Bemutatja az ügyben szerepet játszó „titkos munkatársakat”. Utal a magyar titkosszolgálat döntő szerepére „a magyar ügy” későbbi intézésében is. Nagy András könyvéből kibontakozik a Kádár-rendszer visszataszító ügynöki világa, emberek tömegének megnyomorítása és sokak megölése. Újdonságnak számít az ENSZ Titkárság és a magyar kormány közötti interakciók (táviratváltások) eddig legrészletesebb feltárása a forradalom időszakára és az azt követő hónapokra vonatkozóan. A szerző egymás mellé teszi azokat a tényeket, amelyek az ENSZ Titkárság illetékeseinek az Ötös Bizottság további lépéseivel szembeni szabotázsakciójára utalnak, s amelyek nyilván a szovjetek érde-

keit szolgálták. Az ENSZ Közgyűlés „jelentéstevői” – a thaiföldi Wan Waithayakon herceg és az új-zélandi Sir Leslie Munroe – tevékenységének értékelő bemutatása ugyancsak nővum. Ahogyan a vizsgálóbizottság fő és több mellékszereplőjének felvázolása is. Nagy András az Ötös Bizottság tagjairól eleven, személyiségük jegyeit felvillantó és szerepüket tisztázó portrékat illeszt könyvébe. Az ENSZ Titkárság magyar üggyel kapcsolatban lévő alkalmazottainak, különösen Hammarskjöld főtitkárnak, Protić és Cordier főtitkár-helyetteseknek, valamint William Jordannak és Héderváry Klárának a tényszerű, egyúttal elemző, a megragadható jellemvonásaikat is érzékeltető bemutatása szintén növeli a mű értékét. Különösen tanulságos Hammarskjöld hírforrásainak és attitűdjének feltárása. Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének ENSZ-beli és nemzetközi visszhangjáról, valamint a magyar külügy reakciójáról részletes elemzést ugyancsak itt olvashatunk először, ahogyan U Thant ENSZ főtitkár 1963-as magyarországi látogatásának előzményeiről is.

Nagy András könyve magával ragadó, de egyben elborzasztó tabló a nemzetközi kapcsolatok „mindennapjairól” és a korai Kádár-rendszer belső működéséről.

Kecskés D. Gusztáv

Borsi-Kálmán Béla

AZ ARANYCSAPAT ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK

Adalékok a Rákosi-korszak és a Kádár-rendszer történetéhez a futball tükrében

Kortárs, Bp. 2019. 507 oldal

Tizenegy évvel *Az Aranycsapat és a kapitánya: sorsvázlatok a magyar futballpályák világából* (Bp. 2008.) című kötet megjelenése után vehette kezébe a nagyközönség az MTA doktora, történész, diplomata és műfordító Borsi-Kálmán Béla munkájának javított, bővített változatát, amely témafelvetéseit, megközelítésmódját tekintve szervesen illeszkedik az életműbe, különösen szoros szálakkal kapcsolódva a szerző korábbi munkáihoz: *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár* (Pécs 2002.), *Öt nemzedék és ami előtte következik* (Bp. 2006.), *Nemzetstratégiák* (Bp. 2013.), valamint *Pseudo-fociesszék* (Bp. 2018.). Az új kiadás terjedelmében csaknem kétszerezére bővült. A szerző hat fejezettel egészítette ki a 2008-as könyvet, melyek mindegyike a magyar labdarúgás és az állambiztonság kapcsolatával foglalkozik, különös tekintettel arra, milyen szerepet játszott a „Cég” a játékosok sorsának alakulásában, hogyan avatkozott be vagy éppen maradt tétlen attól függően, mit kívánt meg a magasabb érdek, amely tevékenységét vezérelte.

A cím egyértelmű utalás Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájára („Élet”, 1920.), mellyel maga a szöveg is több ponton hasonlóságokat mutat.

Borsi-Kálmán az új fejezetekben Szekfűhöz hasonlóan egy hanyatlástörténetet tár fel, ahogy ő fogalmaz, „arra a hazai és nemzetközi közvéleményt régóta foglalkoztató kérdésre igyekezvén gyarló s nyilván elégtelen válaszfélét megkockáztatni, hogy van-e, lehetséges-e valamilyen összefüggés az ügynökhálózatnak a hazai labdarúgásba való fokozatos, módszeres és szerves beépülése/beépítése, valamint a magyar foci világtörténelmileg is párját ritkítóan sebes szabadesése között.” (256.)

A műfaj megválasztásában is megmutatkozik a szekfűi hatás, hiszen Borsi-Kálmán Béla saját bevallása szerint történeti esszét, esszéfüzért tár az olvasók elé, ami nyilvánvalóan össze-

függésben áll azzal, hogy személyesen át- és megélt részletek is gazdagítják szövegét. Szekfűhöz hasonlóan Borsi-Kálmán is az esszé azon műfaji sajátosságát használja ki, amely lehetőséget kínál a személyesebb írásmódra, a saját vélemény kifejtésére és a stílusban, illetve a szövegtípusok – azaz a hétköznapi, képszerű és a fogalmi, absztrakt ábrázolások – közötti váltásokban is nagyobb szabadságot nyújt a szerző számára.

A műfaj által biztosított tág mozgástér és nagyfokú szabadság a szerző történetírói fel fogásában és forráskezelési eljárásában is megmutatkozik. Borsi-Kálmán az általa idézett collingwoodi gondolat jegyében lényegében mindent forrásnak, azaz „evidenciának” tekint, s az írott szöveges források széles repertoárja (levéltári dokumentumok, újságcikkek, publicisztikák, esszék, regények, lírai művek) mellett nagy szerepet szán az *oral history* körébe sorolt szóbeli közléseknek, anekdotáknak, visszaemlékezéseknek, de fényképeket, filmeket, mérkőzések felvételeit, sőt arckifejezéseket, s – labdarúgásról lévén szó – mozdulatso rokat, anatómiai jegyeket is szép számmal bevon vizsgálatába. Az elemzés alá vett történeti kútfők értelmezése során nemcsak a történettudomány, hanem a filológia, a szemantika, az etimológia, a szemiotika, a szociológia, a pszichológia, a társaslélektan, az antropológia esz köztárából is válogat.

Ez az ambiciózus törekvés rokonítható a pozitívista történettudománnyal szemben a totális történelmet (szintézist) hirdető Henri Berr attitűdjével, aki szerint a történetírás a 19–20. század fordulóján azért veszített vonzerejéből, mert elbátortalanodott az általánosításokra való hajlamában. Berr arra biztatta pályatársait, hogy kapcsolják be a társadalomtudományokat munkájukba annak érdekében, hogy a történettudomány más diszciplínák eredményeinek szintetizálására is képessé váljon. Borsi-Kálmán Béla e műve mégis leginkább ahhoz az 1970-es évek végi narratív történészi szemlélethez áll közel, amely felelevenítette a történész történetmondó funkcióját, inkább leíró stratégiákat használt, az individuumra, a körülmények közé ágyazott emberre koncentrált, nagyobb érdeklődéssel fordult az egyedi felé és amely az 1980-as évekig leginkább az ideálok, értékek, mentális eszközkészletek és viselkedés személyes, benső mintáit kutató *mentalité* történészeire volt jellemző.

A források (ön)reflektív és kritikus elemzése közben Borsi-Kálmán Béla egy-egy pillanatra bevezeti műhelyébe az olvasót. Hangsúlyosan foglalkozik az állambiztonsági iratok megfelelő forráskritikájával, kiemelve, hogy azok felhasználása, értelmezése rendkívüli körülmekintést kíván, mivel természetüknél fogva erősen manipulatív szövegek, amelyek az avatatlan szem számára nem teszik láthatóvá a bennük rejlő valós szándékokat. Nagyon fontos ugyanakkor az a megállapítása is, hogy az állambiztonság működése szempontjából minden jelentés értékes, a hálózati személyek által megszerzett minden információnak komoly szerepe lehet egy koncepció kialakításában vagy éppen cáfolatában.

Ki kell emelni azt is, hogy a titkosszolgálat által beszerzett személyek esetében – a *sine ira et studio* jegyében – mindvégig kerüli az ítélezést, olyannyira, hogy megjelölésükre kizárólag a semlegesebb jelentéstartalmú titkosszolga, hálózati személy, ügynök, esetleg az informátor, ritkábban a riportőr kifejezéseket használja, mellőzve a spicli, a besúgó vagy a tégla szavakat. Azt is hangsúlyozza, hogy azért sem lehet pálcát törni senki felett, mert minden beszerzés más és más, még akkor is, ha vannak bizonyos alapesetek.

A szerző a kötetben több iratot közöl akár teljes terjedelmében, egyúttal elemezve is azokat, de attól sem riad vissza, hogy a levéltári dokumentumok „biztonságos” közelségét elhagyva a heurisztika vagy az analógia módszerével élve fogalmazzon meg következtetéseket, melyek azonban – figyelembe véve ezen eljárások korlátait – leginkább kérdések formájában öltenek testet. Ezek a megoldások egyfelől ismét jó betekintést nyújtanak a történészi munkába, másfelől érzékletesen demonstrálják, milyen komoly akadályok állnak a „patyolattisztza, nagybetűs, abszolút TÖRTÉNELMI IGAZSÁG” (254.) feltárása előtt.

Borsi-Kálmán Béla végül a nagyszámú és sokféle forrás, valamint a Puskástól Albert Flóriánon át Varga Zoltánig, illetve saját személyéig terjedő futballista pályáik vizsgálatának eredményeként arra a következtetésre jut, hogy – még ha nem is ez az egyetlen ok, de – van összefüggés a magyar labdarúgás hanyatlása és a hálózatok szerves beépülése között. Az ugyanis olyan általános, rendszerszintű függelmi hálót hozott létre, amelynek hatása, törvényszerűségei és főleg következményei alól senki sem vonhatta ki magát, még az sem, aki a parancsokat adta.

A futballisták maguk is függésbe kerültek tehát a kommunista hatalomtól, még akkor is, ha ennek a függésnek voltak bizonyos fokozatai, amelyek az adott személy rendszerben elfoglalt pozíciójához idomultak. Sőt, Borsi-Kálmán szerint még az is megkockáztatható, hogy (az általa a hanyatlás okainak vizsgálatára legalkalmasabbnak tartott) Varga Zoltán éppen azért nem futhatott be a többiekhez hasonló világraszóló karriert, mert őt még annyira sem védte a zsarnoki hatalom, mint Puskásékat, illetve 1967-ig Albertet. Ebben minden bizonnyal igazat is adhatunk a szerzőnek, hiszen az általa feltárt számos bizonyító erejű forrás mellett más, közzelmultban megjelent szakmunkákból – így Takács Tibor 2018-ban megjelent *Büntetőterület* és Koós Levente 2019-ben kiadott *Egészpályás letámadás* című kötetéből – is tudjuk, hogy az 1960-as évek elején a berendezkedő kádári vezetés az ekkoriban ismét megizmosodó, a válogatott gerincét adó ferencvárosi labdarúgócsapat „középszerűvé” tételét tűzte ki célul, s ehhez tudatosan felhasználta az állambiztonsági szolgálatokat is. A következményekről pedig elég talán annyit megjegyezni, hogy a magyar labdarúgóválogatott – azok után, hogy az állambiztonság a pár hónappal korábban az NDK-ból hazatért, politikailag megbízható, frissen kinevezett Sós Károly szövetségi kapitánynak a Csehszlovákia elleni 1969. májusi és szeptemberi világbajnoki selejtezők előtt „segített” a „válogatási gondok” megoldásában – története során először nem jutott ki a világbajnokságra, a Ferencváros csapata pedig 1968 és 1990 között mindössze kétszer állhatott a nemzeti bajnokságban a dobogó legfelső fokára.

Borsi-Kálmán a fentiek alapján arra a megállapításra jut, hogy a magyar labdarúgás és a Ferencváros középszerűségének elérése érdekében az 1960-as évek közepétől-végétől a saját nevelésű vagy frissen igazolt játékosok kiválasztási mechanizmusába beépült a politikai/ideológiai megbízhatóság és az állambiztonsági érdek „láthatatlan szűrője”. Aminek persze igen csekély köze volt a futballtehetséghez, sőt, jövátéhetetlenül megzavarta az akkor még szép számban létező talentumok természetes kiválasztódását, s újabb időtálló elemmel gazdagította a „20. századi magyar történelemfejlődés folyamatos »rendszerváltások« következtében állandósulni látszó kontraszelekciós mechanizmusát”. (381.) Mindez pedig végkövetkeztése szerint igenis az egyik, ha nem is az egyedüli okozója a magyar futball soktényezős lejtmenetének.

Az Aranycsapat és ami utána következik tárgyát tekintve ugyan illeszkedik az elmúlt években megjelent, a magyar labdarúgás és az állambiztonság kapcsolatát vizsgáló művek sorába, ám műfaja, rendkívül széles forrásbázisa, vállalt történetírói ethosza és a szerző többszörös személyes érintettsége mégis egyedivé teszi Borsi-Kálmán Béla munkáját. A recensens megítélése szerint éppen e jellemzőkből fakad a mű azon sajátossága, hogy a sport, illetve a labdarúgás világát Pierre Bourdieu erre vonatkozó javaslatának megfelelően nem önmagába záródó univerzumként mutatja be, hanem a sokféle más gyakorlat és fogyasztás rendszert alkotó, önmagában is strukturált világába illeszti be, s ezáltal valóban hozzájárul ahhoz, hogy az olvasó a szerzői szándéknak megfelelően igen értékes és fontos adalékokkal gazdagodva juthasson közelebb nemcsak az alcímbe jelzett Rákosi-korszak és Kádár-rendszer, hanem az egész 19–20. századi magyar történelem alakulásának megértéséhez.

Rigó Balázs

Richly Gábor

A HELSINKI MAGYAR KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KÖZPONT TÖRTÉNETE, 1980–2020

Ráció, Bp. 2021. 388 oldal

Ma már közhelynek számít, hogy a nemzeti érdekérvényesítés, a külpolitikai célok megvalósítása során a kormányok nem mondhatnak le az úgynevezett „puha hatalom”, a kulturális diplomácia eszközrendszeréről. A magyar kormányzat e megállapítás érvényességével korán szembesült, több mint 100 évvel ezelőtt, a trianoni békekötés nyomán, ellenséges, gyanakvó országok gyűrűjében. Felismerve a kultúrában rejlő, addig kiaknázatlan lehetőségeket, egy intellektuálisan is jól végiggondolt, a korban kimondottan korszerűnek tekinthető, komplex stratégia mentén állt neki többek között a külföldi magyar kulturális hídfőállások, a Collegium Hungaricumok kiépítésének, megvetve ezzel a mai kiterjedt – 26 intézetből álló – kulturális diplomáciai intézményrendszer alapjait.

A két világháború közötti időszak kulturális diplomáciája immáron jól dokumentált, köszönhetően elsősorban Ujváry Gábor alapos kutatásainak. Kevésbé feldolgozott viszont a világháborútól a rendszerváltásig terjedő időszak, az elmúlt évtizedekről pedig még egyáltalán nem született tudományos igényű, egyben átfogó jellegű munka. Richly Gábor kötete több szempontból is figyelemre méltó. Kutatásának középpontjában egy nem stratégiai jelentőségű, közepes méretű, ám a nyelvrokonságból fakadó kölcsönös rokonszenv nyomán nagyobb figyelmet érdemlő kulturális intézet 40 éves története áll, az 1980-as alapítástól egészen 2020-ig. A helsinki kulturális intézet (Helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ) múltja érdekfeszítő esettanulmány, feltérképezésével nemcsak a szélesebb értelemben vett finn–magyar kulturális kapcsolatok története bomlik ki, de a magyar kulturális diplomácia egészébe is bepillantást nyerhetünk. A szerteágazó, levéltári forrásanyagot is feldolgozó monográfia így egyszerre villant fel egy tágabb horizontot, miközben figyelme az intézeti működés ismertetésekor a legapróbb részletre is kiterjed.

A szerző jól hasznosította a helyzete kínálta előnyöket: Richly Gábor nemcsak történész, a finn–magyar kapcsolatok kutatója, de a magyar kulturális diplomáciai intézményrendszer beható ismerője, aki éveken át dolgozott a Balassi Intézet (2007 és 2016 között a magyar kulturális diplomácia központi szerve) hungarológiai részlegének vezetőjeként, majd a helsinki intézet igazgatójaként. Ahogy előnyt tudott kovácsolni abból a hiátusból is, hogy a fenntartó nem tudta megoldani az intézetek iratanyagainak rendezését, selejtezését: így a kulturális diplomataként Helsinkiben dolgozó kutató számára helyben rendelkezésére állt az intézet történetének feldolgozásához nélkülözhetetlen matéria.

A kötet szerkezete jól felépített, a szerző kronologikus rendben halad előre a témában. Az első fejezetben a finn–magyar kulturális kapcsolatokat tekinti át a helsinki intézet megalapításáig, majd áttér az intézetalapítás körülményeinek bemutatására. A 2. és 3. fejezetben a szocialista korszak utolsó évtizedeinek kultúrpolitikájába ágyazva ismerjük meg a helsinki intézet részletes történetét. A rendszerváltást követő, majd a kétezres évek kulturális diplomáciai irányváltási törekvéseit elemzi a 4. és 5. fejezet. A kötetet záró konklúziók levonása előtt a helsinki kulturális centrum történetét immáron a Balassi Intézet keretein belül működve szemlélhetjük.

A monográfiából számos érdekes részlet derül ki. Megtudhatjuk például, hogy a finn–magyar kapcsolatok egyik kiemelt időszakának a Horthy-korszak bizonyult. A reláció ápolásában hangsúlyos szerepet játszott itthon a Turul Szövetség, de a népi írók is (lásd Kodolányi János útirajzai) nagy érdeklődéssel fordultak Finnország felé. A magyar rokonszenv talán legemlékezetesebb megnyilvánulása, hogy miután 1939-ben a Szovjetunió megtámadta Finnországot, Magyarország önkéntes zászlóalj és hadfelszerelés kiküldésével, valamint humanitá-

rius segéllyel vállalt szolidaritást a honvédő finn néppel. A korszak magyarországi ideológiai megosztottsága ugyanakkor a finn viszonylatot sem hagyta érintetlenül: az urbánus értelmiség nem nagyon mutatott nyitottságot a finn kultúra iránt. 1945 után a Rákosi-rezsim pedig a finn kapcsolatok terén is tabula rasát hirdetett: a néprokonság-alapú megközelítést a sovinszta ideológia részének tekintette, így a relációra egy jó ideig a kiüresedés várt.

A finn példa kiválóan szemlélteti, hogy miként befolyásolták a kétoldalú kulturális kapcsolatokat, az intézetháló működését a kurzusváltások, az ideológiai környezet, az elvárásrendszer átalakulása. 1945 után például lehetetlenné vált az érdemi kulturális kapcsolattartás a nyugati országokkal, így a berlini, bécsi és római intézetek tudományos tevékenysége feleslegesnek bizonyult. A hírszerzés, valamint a magas rangú „elvtársak” elszállásolása mellett feladatuk a Klebelsberg Kuno által korábban kifejezetten kontraproduktívnak, károsnak ítélt propagandára, a szocialista kultúra eredményeinek népszerűsítésére korlátozódott. Intézetalapítás pedig csak a szocialista, illetve a fejlődő országokban jöhetett szóba. Iránymódosításra majd az 1960-as években kerülhetett sor, egyrészt Kádár és rezsimje nyugati elfogadottságának elősegítése, másrészt a nyugati világ technikai, ipari know-how-jának ellesése céljából. A nyitás szándéka a nyugati országok irányában felértékelte a finn reláció szerepét – Finnország volt az első nem szocialista ország, amellyel Magyarország kulturális egyezményt kötött –, ami végül az 1980-as intézetnyitáshoz vezetett.

A kötet külön erőnye a különböző korszakokban születetett kulturális diplomáciai koncepciók ismertetése. Míg az 1960-as és 1970-es években az intézetektől elsődlegesen a kulturális propagandát várták el, az 1980-as évek derekától az ideológiai kontroll ellenére az intézeti tevékenységi kör kiszélesedett, sőt megfogalmazódott egy realisztikusabb Magyarország-kép közvetítésének szándéka is. A rendszerváltás után, az 1990-es évek elején az össznemzeti, egységes magyar kultúra, a magyarságkép pozitív alakítása mellett azt is célul tűzték ki, hogy az intézetek újra tudományos műhelyekként, külföldi művelődési centrumokként működjenek.

Kifejezetten tanulságosak a helsinki intézet megnyitását kísérő dilemmák (épület kiválasztása, fizikai láthatóság és célközönség kérdése, ideológiai, politikai, illetve presztízsszemponctok szerepe stb.) kiváltképp azért, mert ezek a megfontolások a 2010-es évek során is rendre visszaköszönek majd. A helsinki intézetet 1980-as alapításakor a finn főváros központjától viszonylag távoli munkásnegyedben helyezték el egy irodaház emeletén, a testvérpártokkal való kapcsolattartás, a propaganda- és hírszerzői tevékenység igényéhez igazodva. A rendszerváltás után, 2002-ben az intézet minden tekintetben jobb adottságokkal rendelkező épületbe költözhetett. Az új épület kiválasztása körüli megfontolások szintúgy általános érvényű kérdéseket vetettek fel. Elsődlegesen azt, hogy a költséghatékonyságot, illetve a befogadói környezet átalakulását szem előtt tartva vajon a házszerű működési forma tekintendő ideálisnak – ez rendszeres programok befogadására alkalmas székházat igényel –, vagy célszerűbb a programalkotáskor csak külső helyszínekben gondolkodó, projektszemléletű, ügynökségi (irodai) tevékenységre helyezni a hangsúlyt.

Richly a helsinki intézet történetén keresztül finoman rámutat a magyar államigazgatási környezet rezsiméken átívelő, illetve a rezsimváltásokkal összefüggő gyengeségeire is, így például a döntések erőteljes személyfüggőségére. A fenntartó folyamatos átalakulása, a felügyelő szervezetek, főosztályok gyakori, egyes időszakokban szinte évenkénti átszervezése mellett visszatérő problémának bizonyult a hálózat finanszírozhatóságának kérdése. A forráshiány, az üzemeltetési költségek és a programok megvalósítására fordítható források közötti gyakran egészen súlyos aránytalanság, a forrásokról szóló döntések késlekedése, majd a források megkésett kihelyezése a szakmai működést, a programok tervezhetőségét sodorta veszélybe. Az alternatív megoldások, rugalmasabb, költséghatékonyabb működési formák bevezetéséről szóló gondolkodás pedig gyakran átgondolatlan, kapkodó takarékosági intézkedésekhez vezetett. Nemcsak a hálózat átstrukturálásának igénye merült fel visszatérő jelleggel, de időről időre egyes intézmények fenntar-

tásának indokolatlansága, esetleges bezárása is felvetődött. Nincs persze új a nap alatt: alig telt el néhány év az első külföldi magyar kulturális intézetek megalapítását követően, az 1930-as években intenzív polémia bontakozott ki a rendkívül költséges, ugyanakkor láthatóan „kevés hasznot hozó” Collegium Hungaricumok finanszírozásáról, fenntartásuk értelmességéről. Végül épp csak egy hajszálon múlt, hogy a magyar kormány takarékosági megfontolásokra hivatkozva a Római Magyar Akadémiának ma is otthont adó Falconieri Palotát – ez ma a legértékesebb külföldi magyar állami ingatlan – végül nem adta el az olasz államnak. Az is konstans jelenségnek tűnik, hogy a hálózat növekedése a fenti nehézségek ellenére az utóbbi évtizedekben szinte töretlenül bizonyult, az intézetalapításokkor pedig a presztízsmegfontolások rendre felülírták a költségvetési, takarékosági, fenntarthatósági szempontokat. (Ennek az ellentmondásnak a magyarázata talán abban a feszültségben keresendő, hogy míg a magyar kultúra gazdagsága, a magyar kulturális teljesítmény rendkívül sokrétű kapcsolódása az egyetemes, illetve más nemzetek kultúráihoz egy impozáns, az ország méretéből nem következően kiterjedt kulturális diplomáciai intézményrendszer kialakítását teszi indokolttá, sőt szükségessé, addig ezzel a megalapozott igénnyel az ország teherbíró képessége, gazdasági teljesítménye nem tud kiszámítható és megnyugtató módon lépést tartani.) Az elmúlt évtizedek szakmai, politikai vitáiban hasonlóképpen „öröközöld”, a kultúr-diplomáciai koncepciókban is hangsúlyosan megjelenő mozzanat a külügyi és a kulturális tárca közötti rivalizálás, amely arra a dilemmára vezethető vissza, hogy a kettő közül vajon melyik alkalmasabb gazdája a magyar kulturális diplomáciának, azaz a magyar kultúra sikeres külföldi népszerűsítése milyen optimális szervezeti háttérrel tesz szükségessé. Ez persze egy racionális polémia, hiszen mindkét tárca illetékessége vitán felül áll. Ráadásul számos releváns vetülete van: ilyen például az intézetek szakmai, költségvetési autonómiájának vagy a kulturális diplomatától elvárt emberi, szakmai kvalitásoknak, azaz a nyitottabb vagy a zártabb szemléletű kulturális diplomáciai munka preferálásának kérdése.

A helsinki intézet története tanulságos esettanulmány tehát abból a szempontból is, hogy egy nem stratégiai, ugyanakkor mégsem jelentéktelen intézet miként általa a sarat a visszatérő finansziális nehézségek, a fenntartó- és koncepcióváltások, a befogadó közeg jelentős átalakulása közepette úgy, hogy közben a közvetítő kulturális szervezetek hanyatlása mellett egyre fontosabb szerep hárult rá.

A kötetből közeli betekintést nyerhetünk továbbá az intézet működésének kulisszatitkaiba. Richly mindent aprólékosan dokumentál: név szerint megismerjük az intézet összes munkatársát, az igazgatóktól kezdve a takarítókkal bezárólag. Rendkívül részletes leírásait olvashatjuk a konkrét, műfaji bontásban prezentált programoknak, szemléletesen érzékeltetve a tevékenységi kör bővülését, az intézeti munka komplexitását. Miközben a rendszerváltás után az intézeti munkában számos pozitív fejlemény tapasztalható (professzionálisabbá váló tevékenység, az ideológiai kötelekektől való megszabadulás, össznemzeti kultúrában való gondolkodás stb.), Richly egy negatív változásra is rámutat, jelesül annak az igényesebb elemzőmunkának az eltűnésére, amelynek keretében az intézeti munkatársakkal szemben elvárásként fogalmazódott meg, hogy terjedelmes és átfogó anyagokat készítsenek például a befogadó ország kulturális intézményrendszeréről, kultúrpolitikájáról, kultúrafinanszírozási gyakorlatáról.

Richly Gábor a helsinki intézet igazgatójaként írta meg a kulturális központ történetét feldolgozó kiváló monográfiáját. Hiányérzetem épp ezért talán csak annyiban támadt, hogy megoszthatott volna néhány személyes, akár a fenti dilemmákat illusztráló, a kötetet színesítő élményt is az intézeti munka taglalásakor. De ennek elmaradása abból a dicséretes szerénységből is fakadhat, hogy a szerző saját szerepét nem kívánta előtérbe tolni.

Hammerstein Judit

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Barát Bence PhD-hallgató

ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Csillag Péter újságíró

Nemzeti Sport, Budapest

Font Márta az MTA doktora, professor emerita

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Hammerstein Judit PhD, főigazgató-helyettes

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Katona Csete PhD, tanársegéd

DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Kecskés D. Gusztáv az MTA doktora, tudományos tanácsadó

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Kemény Krisztián levéltáros

HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

Kiss László PhD, tudományos munkatárs

Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes
Társadalomtudomány Kutatócsoport, Budapest

Mitrovits Miklós PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Pelles Márton PhD, segédmuzeológus

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Ganz Ábrahám Öntödei
Gyűjtemény, Budapest

Rigó Balázs alpolgármester

Tata Város Önkormányzata, Tata

Tamás Ágnes PhD, egyetemi docens

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Toldi Lóránt levéltáros

Nemzeti Közszolgálati Egyetem Egyetemi Levéltár, Budapest

Szőke Richárd Rajmond PhD-hallgató

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Lorenzo Venuti PhD, tudományos munkatárs

Università degli Studi di Firenze Dipartimento di Storia, Archeologia,
Geografia, Arte e Spettacolo, Firenze

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

FOOTBALL FIELDS, FORCED LANES

<i>Bence Barát</i> : From Rivals to Enemies. The Emergence of the FTC–MTK Opposition and its Layers before 1926	627
<i>Péter Csillag</i> : Issues of Football in Transylvania after the Second Vienna Award (1940–1945)	653
<i>László Kiss – Miklós Mitrovits</i> : Sports and Trade Unions – the Transformation of the Network of Sports Associations in East-Central Europe	683
<i>Lorenzo Venuti</i> : Passing by the Golden Team. Sport as a Means of Cultural Diplomacy after the 1956 Hungarian Revolution (1956–1960)	711

ARTICLES

<i>Lóránt Toldi</i> : (Half)citizens in State of War. Imre Ivánka, former Officer of the 1848 Hungarian Revolutionary Army and his Electors in the Early 1860s	733
<i>Ágnes Tamás</i> : Paintings Metamorphosed on Budapest Caricatures (1890–1910)	761
<i>Márton Pelles</i> : The History of the Atlantica Trust (1906–1944)	789

BOOK REVIEWS

<i>Veszprémy László</i> (ford., bev., jegyz.): Fuldai évkönyv (828–901). <i>Annales Fuldenses (Csete Katona)</i>	815
<i>Ivana Komatina</i> : Kral’ Stefan Uros I Veliki i n’egov vek (<i>Márta Font</i>)	818
<i>Lipthay Endre – Somogyi Gréta</i> (s. a. r.): Édes Imrém! Lelkem, Márikóm! Gróf Mikó Imre és felesége, Rhédey Mária grófnő leveleskönyve 1848–1849-ből (<i>Krisztián Kemény</i>)	820
<i>Veszprémy László Bernát</i> : 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története (<i>Richárd Rajmond Szőke</i>)	823

<i>Nagy András: Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ, 1956–1963</i> (<i>Gusztáv Kecskés D.</i>)	826
<i>Borsi-Kálmán Béla: Az Aranycsapat és ami utána következik. Adalékok a Rákosi-korszak</i> <i>és a Kádár-rendszer történetéhez a futball tükrében (Balázs Rigó).....</i>	829
<i>Richly Gábor: A Helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ története,</i> <i>1980–2020 (Judit Hammerstein)</i>	832
 AUTHORS OF THIS ISSUE	835